साहित्यसंसूचा

श्रीगणेशायनमः वंदेशंभांशुभालंविषमविषगलंस्कंदहेरंबबालंमध्यो संवर्तकालंप्रमथगणबलंवासुकिव्यालमालं भक्तानांकल्पशालंविधुशतधवलंस्वीकृतीयत्रिशूलंकारयामाधिपालंधवबकुलकुलंचंद्रमौलिंदिशंतं १ शारदांपारदांनम्वादिवर्योभीर्धेर्युक्तमपि कुर्वेसाहित्यमंजूषांहृद्यांनिकंचुकाभिधां २ अभ्रंलग्नभवानरंग उच्चंडिमलसद्भुजदंडमंडलायजायन्मण्डलायरंडितसपत्नेवेतण्डगण्डाननमल्लामनन्तचूडामणिनीराजितपदपद्मानांसनंदनादिवंदितपदारविन्दारविन्दनिवासिनीनिवासभूतवीराकरकरवीरपुराधीशानंराज्ञांज्येतिर्वितवंदारुवृंदारकषट्पदहृदास्वादितपदारविन्दचिद्यकरन्दस्वभगवतोहरिदरदनस्यसाङ्गरूपापांगपातपात्रीभूतः कवीश्वरः काव्येयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतयेइत्याद्यभियुक्तोक्तयशआदिकाव्यकृतिफलप्राप्त्यभीप्सयानिबंधरचनकाव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधस्यासत्काव्यपरतामालोचयंश्चिकीर्षितस्वग्रंथस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्तिमिच्छन्स्वाभीष्टदेवतानमनरूपंमंगलाचरणपूर्वकंचरीप्सितग्रंथप्रतिजानीते नत्वेति आर्ययागोर्मअथवाआर्येश्रेष्ठे भृशुंडयादिभिःसहितंयथपक्षभार्याभिः आर्याभिनामछंदोभिः किंच आर्याशब्दःआर्यालक्षणपरःएवंचमुनिगणागद्यायार्यालक्षणेनसहितामितिलिंगपरिणामेनान्वयः एवमग्रेगुणादिष्वपि सप्तदृत्तानिचरित्राणियस्यतं अन्यत्रवृत्तानिपद्यानिशंभुःमयश्रीइत्यादिपद्मलक्षणानिचरस्यांतां द्वंद्वंयेचरित्रेत्रिअमरः गुणानांदयालुत्वादौ

नत्वासार्यसुवृत्तगुणगणकलितंचारुरीतिविराजद्दोषंसल्लक्षणंसल्लघुगतिमिहसद्वृंजनंश्लोकयुक्तं सद्वंशोभनालंकरणमुरुकलादर्यपवित्राभिधंसद्वृत्तिमंजुध्वनिंसद्गुरुममलरसंमंगलादंगजास्यम् १ श्रीसदाशिवायनमः श्रीः

नांगणेनसमूहेनकलितंयुक्तं अन्यत्रगुणःसौंदार्यादयः औदार्यंत्वर्थचारुतेत्यादिगुणलक्षणानिचतद्यागणाः मधुरसादयः सर्वलघुर्मात्रादिलघुर्येइत्यादिगणलक्षणानिचैतैःकलितां चारुसंदरारीतिः स्वभक्तपक्षपातादिश्चरोयस्यतं अन्यत्रचारुरीतयोवैदर्भ्यादयः समासासमासेवैदाइत्यादिरीतिलक्षणानिचयस्यांतां विशेषेणराजंतेदोषावाहवेयस्यतं अन्यविराजंतेदोषाःउदाहरणत्वेनकाव्यदोषाअसमर्थादयः दोषाकाव्यस्यनाशकाइत्यादिदोषलक्षणानिचयस्यांतां संतिप्रशस्तानिलक्षणानिसामुद्रिकपतिपादकरक्तकरखादीनियस्मिंस्तं अन्यत्रसत्योलक्षणाःजहत्स्वार्थादयःमुख्यार्थस्यबाधेतत्संबंधिनिस्वार्थादित्यादिलक्षणालक्षणंचयस्यांतां सतीसुंदरालघुःस्वल्पमंदेतिमात्रावृत्तगतिर्गमनंयस्यतं अन्यत्रसंतोलघवोलघ्वक्षराणिएकमात्रिकास्त्विलघुलक्षणंच तथागतयोदुतादयः काव्यस्यलगपुरस्काराः पद्यवृत्तिरितिगतिलक्षणंचयस्यांतां इहजगतिसतांसत्कराव्यश्रुनेपकटनंयस्यतं अन्यत्रसतीव्यंजनाव्यंजार्थबोधकवृत्तिविशेषःस्वार्थमाबोध्यशक्त्याद्यासनघासयान्यमित्यादिव्यंजनालक्षणंचयस्यांतां श्लोकैर्यशोभियुक्तं अन्यत्रश्लोकैर्द्वात्रिंशदक्षरमितवृत्तविशेषैर्युक्तां तथाचोक्तं श्रुतबोधेश्लोकेषष्ठंगुरुज्ञेयंसर्वत्रलघुपंचमंह्रस्वादि पद्मेयशसिचश्लोकइत्यमरः वृत्तश्लोकार्याएतेपृथग्ग्रहणंगोबलीवर्दन्यायेनसनूवर्णनीयोभावः स्वभावोभिप्रायश्चेष्टादयंवायस्यतं

भावःसत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टालजन्मसद्वृत्तिमंजुध्वनिसद्गुरुममलरसंमंगलादंगजास्यमू १ श्रीसदाशिवायनमः श्रीः

नांगणेनसमूहेनकलितंयुक्तं अन्यत्रगुणःसौंदार्यादयः औदार्यंत्वर्थचारुतेत्यादिगुणलक्षणानिचतद्यागणाः मधुरसादयः सर्वलघुर्मात्रादिलघुर्येइत्यादिगणलक्षणानिचैतैःकलितां चारुसंदरारीतिः स्वभक्तपक्षपातादिश्चरोयस्यतं अन्यत्रचारुरीतयोवैदर्भ्यादयः समासासमासेवैदाइत्यादिरीतिलक्षणानिचयस्यांतां विशेषेणराजंतेदोषावाहवेयस्यतं अन्यविराजंतेदोषाःउदाहरणत्वेनकाव्यदोषाअसमर्थादयः दोषाकाव्यस्यनाशकाइत्यादिदोषलक्षणानिचयस्यांतां संतिप्रशस्तानिलक्षणानिसामुद्रिकपतिपादकरक्तकरखादीनियस्मिंस्तं अन्यत्रसत्योलक्षणाःजहत्स्वार्थादयःमुख्यार्थस्यबाधेतत्संबंधिनिस्वार्थादित्यादिलक्षणालक्षणंचयस्यांतां सतीसुंदरालघुःस्वल्पमंदेतिमात्रावृत्तगतिर्गमनंयस्यतं अन्यत्रसंतोलघवोलघ्वक्षराणिएकमात्रिकास्त्विलघुलक्षणंच तथागतयोदुतादयः काव्यस्यलगपुरस्काराः पद्यवृत्तिरितिगतिलक्षणंचयस्यांतां इहजगतिसतांसत्कराव्यश्रुनेपकटनंयस्यतं अन्यत्रसतीव्यंजनाव्यंजार्थबोधकवृत्तिविशेषःस्वार्थमाबोध्यशक्त्याद्यासनघासयान्यमित्यादिव्यंजनालक्षणंचयस्यांतां श्लोकैर्यशोभियुक्तं अन्यत्रश्लोकैर्द्वात्रिंशदक्षरमितवृत्तविशेषैर्युक्तां तथाचोक्तं श्रुतबोधेश्लोकेषष्ठंगुरुज्ञेयंसर्वत्रलघुपंचमंह्रस्वादि पद्मेयशसिचश्लोकइत्यमरः वृत्तश्लोकार्याएतेपृथग्ग्रहणंगोबलीवर्दन्यायेनसनूवर्णनीयोभावः स्वभावोभिप्रायश्चेष्टादयंवायस्यतं

भावःसत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टालजन्मसद्वृत्तिमंजुध्वनिसद्गुरुममलरसंमंगलादंगजास्यम्

सा॰ सं॰ टी॰ अत्रदक्ष्यमाणः सर्वेषिविषयाः स्वप्रमाणाद्दर्शयन्नाह एतादृशीमिति भलंकृतितिलकोऽलंकारतिलकः अत्रगीतिवृत्तं भार्याचभ्रमदलोक्तयादिकथमपिलक्षणंभवेदुभयोः दल योरितिलक्षणात् २ अपिरसेति रसतरंगिणीमपि श्रुतबोधाद्दयोमुख्यान्येपुनान् अन्यानपियंथान्वीक्ष्यविशेषेणदृष्टिक्षेपविचारपूर्वकंपर्यालोच्येत्यर्थः अत्रापिगीतिवृ त्तं ३ चेतोविनोदेति चेतोविनोदभगिनीस्वर्णरचितानिबंधरमणीयांकुर्वन्साहित्यसंजूषां कुर्वन्साहित्यसंजूषांकुर्वन्साहित्यसंजूषां ४ यद्यपिवृत्तालंकारादियंथास्तथापिबहुतरास्तदपि छंदोलंकारादिलक्षणलक्ष्यान्वितानततएषा ५ श्रीसांबसदाशिवायनमोनमः श्रीः वृत्तरत्नाकरादयः रसालंकारादिलक्ष्यलक्षणग्रंथाः संतिकिमर्थमत्रयत्नोयतआहयद्यपीति यद्यपिवृत्तान्यलंकृतयोलंकाराश्चादयोयेषांरसा दीनांतेषांग्रंथाबहुतराः बहवः संतीतिशेषः अल्पाश्चतरमितिनिर्देशज्ञापितः स्वार्थेतरप् तद्यपितथापिछंदसामलंकारादीनांचलक्ष्यलक्षणेभ्यान्विताययुक्तान संति अलंकारादिकेत्यत्रशेषादिभाषेतिसमासांतात्कपप्रत्ययः तत्रसाक्षेतीरेषासाहित्यसंजूषाकियतइतिशेषः अस्यछंदोलंकारादिलक्ष्यलक्षणेभ्य प्राचीनग्रंथेभ्य एतद्ग्रंथेसमस्तलक्ष्यलक्षणयुक्तत्वंविशेषइतिभावः एषेतिनिर्देशोग्रंथस्यभाविज्ञैःपिबुद्धिरुच्यतस्यतस्यपरामर्शकत्वात् कौमुदीयंदिरुच्यतइतिवत् अत्रगीतिवृत्तं ५ अथकविःस्वगर्वपरिहरन्ग्रंथकर्तोहेत्वंतरमाह अपीति अपिचकिंचहनूमान्मारुतिः अर्णवंसमुद्रमवतरतूतार अतःकारणात्तलघुनावलकावाप्यात्मलघ्वीनापि शारवा मृगेणवानरेणशारिवेनावृक्षस्यशारवायाः सकाशात् अन्याशारवाशाखांतरंतस्मिन्नपि मयूरव्यंसकादित्वात्समासः चंक्रमः भृशंक्रमणं उड्डयनमितियावत्तस्य र्मः किंअपितुसर्वैरपिस्वसत्वानुरूपंकार्यंकर्तव्यमितिभावः चंक्रमइत्यत्रक्रमेर्यङ्लुगंताद्घञ् नोदात्तश्चेतिवृद्धिनिषेधः महद्भिर्महार्ग्रंथाः कृताः इतिअल्पेनम यात्पोग्रंथोनकार्यः किमित्यर्थवर्णनीयेतत्स्मृतिर्विबार्थवर्णनालालितालंकारः परंकृतेतरव्यवाकार्थघटितविबस्वदर्णनंलालितमितितल्लक्षणात् एकार्थकशाखाश ब्दस्यादृतेर्लोटानुप्रासः शब्दालंकारः शब्दार्थयोःपौनरुक्त्यभेदेतात्पर्यमात्रतः लाटानुप्रासइतिलक्षणात् तयोःपृथ सात्संसृष्टिः ६ श्रीशंकरः २

अस्मिन्काव्येकचिक्केचिदल्पदोषाश्छंदोनुरोधेनपतिताश्चेन्नादरणीयाइत्याह क्लिष्टेति क्लिष्टार्थताभग्नप्रार्थताचतेविच्छेदस्यविशेषणभंगस्तद्ग्राहिज्ञंचनिरर्थता चतुर्थादिपदेभग्नरहितत्वंच अध्याहार आकांक्षितपूरणंचापसिद्धपदताच अन्वयस्यसंबंधस्यदूरताच एताआद्यापंचतेसंतोबहवोनानाछंदसांसाधनंतल्लक्ष्यलक्षणा नामेकस्मिन्वृत्तेसंपादनंतदेवपरंश्रेयस्यस्यः तस्यैममदोषाः मत्कृतकाव्यदोषाः नगण्याः नगणद्वृत्तान्याः दृढजगतिर्लक्ष्यसद्वृत्तसाधनपरस्यसदाचरणसाधनपरस्य पुरुषस्यविमुदतायामूर्खतायाश्चदोषायथानगण्यंतेतद्वत्स्वकृतकाव्यदोषाउपचारात्सदोषाइत्यभिप्रायेणमेदोषाइतिमहाफलेप्रसक्तस्यात्मफलच्युतिर्निर्दोषायेति भावः वसंततिलकावृत्तं उक्तावसंततिलकातभजाजगौगइतिलक्षणात् उपमालंकारः उपमायत्रसादृश्यलक्ष्मीरुल्लसतिद्वयोरितिलक्षणात् ७ अथवृत्तोपजीव्य स्यसंज्ञाप्रकरणमारंभमाणोवृत्तस्यतावल्लेखिध्यमाह गणेति दृढछंदःशास्त्रेपिंगलसंज्ञउरगेश्वरोनागेश्वरोमुख्योयेषांतैर्मुनिभिःऋषिभिर्गणैश्चतुष्कैर्मादिभि र्वर्णैरक्षरैः कलाभिर्मात्राभिश्चयेविभेदास्तैर्नरविभेदतद्वत्स्याद्यादिवान्नृतीयांतात्तसिः लोकेभाषायांविदितंलोकिकं ननुछंदोगोचरमित्यर्थः लोकेसर्वलोकेतिवत्

अपिचहनूमानर्णवमतरदतः किंनुशारिवशारवायाः शारवांतरेपिशारवा मृगेणलघुनापिचंक्रमः कार्यः ६ क्लिष्टार्थतायतिविभंगनिरर्थता
ध्याहारापसिद्धपदतान्वयदूरताद्याः सद्वृत्तसाधनपरस्यनमेत्रगण्यादोषायथातइहवृत्तस्यविमूदतादाद्याः ७ गणवृत्तकलावित्तमेवतस्त्रिदृह
यद्वृत्तमित्यादिलोकिकं त्रेधाकिलपिंगलोरगेश्वरमुख्ये मुनिभिर्वदामितत् ८ आर्यादिनुगणवृत्तंवृधसमसमासमानिवृत्तानि वार्णी
निकलावृत्तंवैतालीयादिकंज्ञेयं ९ पद्यमयः यद्वृत्तंछंदोवादिकथितंतद्दृढंवदामि तयाचोक्तंवृत्तलक्षणे पिंगलनागपमुखैरा
चार्यैर्लोकिकंत्रिधोक्तंयत् गणमात्राक्षरभेदादिति वैतालीयंछंदः षड्विषमेऽष्टौसमेकलास्ताश्चसमस्कंधेनिरंतराः नसमात्रपराश्चिताकलावैतालीयेतेरलोयुरितिलक्षणात् ८ औविध्यंदर्शयति आर्येति आर्यादिगणवृत्तंज्ञेयं चतुष्कैर्मादिगणैःप्रोक्तत्वात् अर्धसमानिसमानिसमपादानिभसमानिविषमा णिचवर्णानिवर्णसंख्यानिवृत्तानिवर्णैः प्रोक्तत्वात् यद्यपिमध्यादीनांगणैःप्रोक्तत्वाद्गणवृत्तत्वंयुक्तं तथापिगणानांवर्णप्रोक्तत्वात् उक्तायुक्तयोरव्याप्तेश्चवर्णानी त्युक्तं वैतालीयादिकंतुकलावृत्तमार्यावृत्तंज्ञेयं मात्राभिःप्रोक्तत्वात् यद्यपिवैतालीयादिषुगणैरपिप्रोक्तत्वमस्तितथापिमात्राणांप्राधान्यान्मात्रावृत्तमित्युक्तं मलयामइतिवत् तथाचोक्तंवृत्तदीपिकायां आर्यादिगणछंदोवैतालीयादिकंकलाछंदः प्रभृत्यक्षरसंख्यादिति अत्रार्यावृत्तम् ९

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी इन्स्टीट्यूट ऑफ ओरिएंटल रिसर्च

मंगलशब्दवाच्यत्वाद्वेरादौतल्लक्षणमाह संयुक्तेति संयुक्तमजहितवर्णसमुदायोविसर्गश्चानुस्वारश्चपरोयस्मात्सः इदमुपलक्षणंजि द्धामूलीयोपध्मानीयपरयोः तथाप्लुतः अट्स्यादि स्त्रिमात्रकः दीर्घआकारादिः अच् अचूरूपेवर्णः गुरुर्लघुश्चयोर्ऽधर्मत्वात् गुरुर्गुरुसंज्ञकोद्वेयः समपादयोर्द्वितीयचतुर्थयोरंतेअवसानेगतोदिव्य मौलघुवर्णोवाविकल्पेनगुरुः तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे सानुस्वारोविसर्गीतोदीर्घोयुक्तपरश्चयः वापादांतइति भास्करस्तायकश्चैतदवृत्तिकाकारांश्चवापादांतेइत्यनपादश्चेद्गुरुसमो ग्राह्यइति युक्तंचैतत् अतएवसप्तमेकाव्यप्रकाशकृतोक्तं विकसितसहकारहारभारिपरिमलपुंजितगुंजितद्विरेफइत्यत्रपरिमलपदंत्यक्त्वापूर्ववर्णस्यगुरुत्वंधृम दितइतिपाठोयुक्तइति अत्रसमपादेहलकादिवर्णः परोयस्मात्सोपिगुरुः तथाचोक्तंतस्यामेववृत्तरत्नाकरटीकायां चकारा द्वौजनांतोपि यथा नतभ्रुवांमन्मथविक्ष ोभवदिति द्वंपादांतेज्ञेयं अन्यथाभ्रूभवदस्तीत्यत्रापिरुकारस्यगुरुत्वापत्तेः क्वचित्तुविषमांतेविषमपादांतेवर्णोगुरुर्भवति अतएवदिवाकराद्वक्षतियोगुहास्कइतिका

संयुक्तविसर्गानुस्वारपरोऽन्यगुरपिप्लुतोदीर्घः समपादांतगतोवाक्वचि द्विकलोयंपस्तारेलेख्योः नृजरेकमात्रिकस्त्रलघुः
तत्रसरलएतद्भयघटितामात्रागणास्त्र्यचोत्राष्टौ ११ संयोगः पादादिः क्रमसंज्ञोस्मिन्पुरस्थितेलघुतां नक्वचिदेतिलघुः कृतिक्रममाचरन्युः प
दादिस्थितमेवं १२ सर्वगुरुर्मोत्रादिलघुर्यमिध्यलघूरश्चांतगुरुः सः अन्तलघुस्तोमध्यगुरुर्जस्त्वादियुरुर्भः सर्वलघुर्नः १३

लिंगसप्रयोगः संगच्छतेप्लुतविषयेवृत्तयुगणैः सानुस्वारैः प्लुतोविसर्गतिइति अत्रगीतिवृत्तं १० अथगुरुस्वरूपमाह द्विकलेति अथंगुरुः द्विकलोद्विमात्रकोज्ञे यः उपलक्षणमेतत्त्रिकस्त्रिमात्रात्मकत्वात् अथंपस्तारेवृत्तभेदज्ञापकप्रत्ययकृतो अनुजदर्कोलेख्योराळेरवनीयः यथा।ऽ। तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे असोव र्कोज्ञेयइति लघुंलक्षयति एकमात्रकइति एकामात्रायस्यसएकमात्रात्मकइत्यर्थः समासांतःकप् अज्वर्णोलघुर्लघुसंज्ञः स्यात् तत्रपस्तारेसुरलोलेख्यः यथा तथाचोक्तंरत्नाकरेभन्यामात्रोलघुः अत्रछंदःशास्त्रे एतयोगुरुर्लघ्वोरुभयेनघटितारचिताःसआदयोयेषांतेमायास्त्रयोऽ चोकारादयोवर्णायेषुतेऽ ष्टौयुगणाःभवंतीतिशेषः अत्रगीतिवृत्तं ११ गुरोरपवादमाह संयोगइति पादस्यादिः प्रथमःसंयोगोहलसमुदायः क्रमइतिसंज्ञायस्यसः क्रमसंज्ञःस्यात् पुरोय तःस्थितेऽस्मिन्क्रमेलघुः क्वचिक्कुत्रचित्तुगुरुतांगुरुत्वंनेतिनपात्रोति यथात्रैव तिक्रममित्यत्रसंयुक्तपरत्वेपितेलघुतैव अन्यथाआर्यालक्षणभंगापत्तेः तदु क्तंवृत्तरत्नकर्मणो क्रमसंज्ञः पादादौयोवर्णस्त्येहभवतिसंयोगः इतिकोचित्पदस्यादौस्थितंएनंसंयोगंक्रममाचक्ष्युः आहुः यथा अत्रैवादिस्थितमित्यत्रसंयुक्त परत्वेऽपिदेर्लघुतैव अन्यथापादादिरित्ययंपंचमात्रिकोगणः स्यात्सचार्यायांनेष्टः अत्रचतुष्कालाइत्युक्तेः तदुक्तं छंदोतेपेद्वलेकस्थदिसजुत्तपरोवण्णोल

हुहोइइति तस्यार्थः कुत्रापिसंयुक्तपरोवर्णोलघुर्भवतीति अतएवात्रनाभिरुदमज्जनमाशुपरिस्थितंनिरसनयहणायेतिमाधवेनाभीकारस्यसंयुक्तपरत्वेपिह्रस्वतासंग च्छते अन्यथास्वागतमिरनमाहुरुग्ममितिस्वागतालक्षणभंगापत्तेः अतएवभास्करराघवकृतवृत्तरत्नाकरटीकायांपदावविहरवर्णस्त्रेतिपाठेयुक्तइतियुक्तं क्वचिद्विशेषयुक्तं तथाचछंदः शेखरे सर्वास्वपिचभाषासमहयुक्तेऽक्षरेपरे पूर्ववर्णलघुतादेषेति लघुतालघुता अत्रगीतिवृत्तं एतदुभयघटितेत्यादिनामात्रागणाभवंतीत्युक्तंतानेवाह तत्रा दौवर्णगणानाह सर्वेति अत्रशास्त्रेसर्वत्रयोऽपिगुरुर्योयस्मिन्त्समोमगणसंज्ञः आदिःप्रथमोलघुर्यस्मिन्सयोयगणः आदिगुरुरित्युक्तेरादिर्योगुरुर्जेयौ एवमु त्तरत्रापि मध्येमध्यमोवर्णोलघुर्यस्यसरगणोज्ञेयः लघूरइत्यत्रवीरीतिनैफलोपेदूलोपेतिपूर्वस्यदीर्घः अंतःअंतवर्णोगुरुर्यस्यसः सगणः अंतेमध्येरागुरुर्यस्मि तिविग्रहेतुमध्यादुरोअंताच्चेतिसूत्रवार्तिकाच्चांसपन्नत्वाअलुक्स्यात् अंतेलघुर्यस्यसतरगणः मध्येयुगुर्यस्यसः जः जगणः आदिर्गुरुर्यस्यसभः भगणः सर्वल घवोयस्मिन्सनोनगणः यथाम ऽऽऽ य।ऽऽर ऽ।ऽस॥ऽत ऽऽ।ज।ऽ।भ ऽ॥न।॥ तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे सर्वगुरुर्मोमुखांतलोर्यरावंतगलेंसतौ मध्यादयोन्मोत्रिलोनोद्यो

पंचगणाः सर्वादयांतमध्यगरवश्चतुर्लघुगुणाढ्याः आर्यादिसंस्थितादृष्टित्रिचतुर्वर्णाश्चतुष्कलाज्ञेयाः १४ भूतोयकृशानुपवन
गगनार्यमविधुनाकाधिपतयएते सामतिदेशविवर्जनरेनाशरुजाकीर्तिसुखफलाःस्युः १५ भवंत्यत्रगणास्त्रिकाः इति यद्यपिमा

दीनांत्रिवर्णात्मिकानांसूत्रेगणनानकृतातथापिवर्णसमुदायत्वात्गणत्वेनव्यवहारः तथालिपितागणतोपित्रेतिभामहोपि रुक्मवतीवृत्तं भ्नौसगयुक्तोरुक्मवतीयमि तिलक्षणात् १२ मात्रागणानाह पंचेति चत्वारोलघवोयस्यसचासौगणोनगणस्तेनादयायुक्ताःसर्वाद्यायश्चान्त्यमध्यश्चगुरुर्योयपुते इहांतेश्चयमाणंपदंपत्रे क्रमभिसंधत्तइतियुरुपदस्यत्रत्ययेकसंबंधः ततश्चसर्वगुर्वादयुर्वंतगुरुमध्यगुरवइत्यर्थः द्वौचत्रयश्चचत्वारश्चवर्णायेषुते द्विवर्णत्रिवर्णचतुर्वर्णाइत्यर्थः चत स्रः कलामात्रायेषुतेमप्तसजनसंज्ञाः पंचगणाः आर्यादिषुसंस्थिताज्ञेयाः तत्रद्विवर्णाः चतुर्वर्णानःइतरेत्रिवर्णाः यथाम ऽऽ भ ऽ॥ स॥ ऽज।ऽ।न॥॥ तथाचो क्तंवृत्तरत्नाकरे ज्ञेयाःसर्वान्तमध्यादिगुरवोत्रचतुष्कलाः गणाश्चतुर्लघूपेताः पंचार्यादिषुसंस्थिताः इति अत्रगीतिवृत्तं १४ तेषांगणानांदेवताः फलानिचाह भूतोयेति एतमादयोगणाः पंचादर्वाधिपतयोदेवतायेषांतेमार्दानिफलानियेषांतेतथास्युः तत्रभूः पृथिवी तोयंजलं कृशानुरग्निः पवनोवायुः गगनमाकाशं अर्यमासूर्यः विधुश्चन्द्रः नागःस्वर्गः तथामालक्ष्मीः मतिर्बुद्धिः मृतिर्मरणं देशविवर्जनंदेशत्यागः रेनाशोधननाशः रुजारोगः कीर्तिर्यशः सुखंप्रसिद्धं तथाचोक्तंवृत्तरत्नकर्मणो मनभयजरसतानमुक्त्वा क्षितिनाकेन्दु जलार्कजलनमरुद्व्योमदेवताकाःस्युः श्रीसौख्यकीर्तिमतिरुङ्मृतिदेशविवासतार्थनाश करा इति अत्रमात्रासमकंवृत्तं षोडशकलंचरणचतुष्करणैमात्रासमकंनवमोत्तांतमितिलक्षणात् १५

देवताफलकथनमाह नविधेयदुरिति अनिष्टदुष्टफलंयस्यसगणस्तत्काव्यादौनविधेयः नविदेयः यतस्तद्देवतास्तत्र फलदाभवंतीतिभावः तथाचोक्तं दुष्टारससप्तजायस्मा इत्यनादीनांविनाशकाः काव्यस्यादौनदातव्यादितिछंदोविदोजगुरिति इदानींगणानांमित्रभृत्यादित्वमाह मित्रेति स्त्रीभगणोनगणोपरस्परंमित्रसंज्ञोभवतः एवमुत्तरत्रापिसंबंधः भृत्यौभगणयगणोदासी स्त्रीसगणरगणौशत्रूतथाजतौजगणतगणौउदासीनौ तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे मित्रत्वंमनयौरिहयभगौभृत्यत्वमाहनगंद्वः जतवारीदासीनौभस्सरयोर्गण वारिरित्वमन्योन्यमिति यद्यप्युक्तकारिकायांमूलेचान्योन्यादिपदस्यारंभनपरस्परमिमाः संज्ञाः घटीयंतेतथापियदिमित्रान्मृत्यभृत्योदासीनरिपवस्तत्संज्ञाफलप्रकरणानुरोधेनसर्वेषांसंज्ञा इमाभवंति अत्रगीतिवृत्तं मित्रादिसंज्ञानांफलमाह यदीति मित्रात्मगणनगणोरत्नतरसकाशान्मृत्यत्वभृत्योनदासीनरिपवस्तन्नामकागणायदिस्युः तर्हिक्रमान्नंगलाद्दीनिफलानिस्युः तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे मित्रगणान्मित्रगणोयदिचेदुर्धिंचमंगलंदिशति भृत्यादिजयमुदास्तकार्यविनाशंरिपुःस्वजनपीडामिति अत्रवक्त्रो पजातिछंदः रविपुलादि सांकर्यात् २७ चेदिति भृत्यादृणात्मित्रभृत्योदासीनदूषिणश्चेत्यः तर्हिक्रमात्कार्यस्यसिद्धिः आत्माधनस्वनाशः पत्युःस्वामिनःक्षयः नाशश्चभवेत् तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे भृत्यान्मित्रगणेस

नविधेयःकाव्यादौअनिष्टफलदोगणस्तन्मित्रेत्रो भृत्योभोशत्रूस्तोजतावुदास्तोपरस्परंभवतः १६ यदिमित्रान्मित्रभृत्योदासीनरिपवस्तदा मंगलंदिजयःकार्यनाशःस्वजनपीडनम् १७ चेद्दूरात्स्वकर्मिमित्रभृत्योदासीनदूषिणःक्रमात् कार्यसिद्धिर्मरणंदाद्धनधनाशःपतिक्षयः १८ यदितदा स्तात्कार्यक्षयवशात्फलविनाशरिपुताश्च शत्रोस्तेचेत्क्रमशःभृत्यस्त्रीद्रव्यनायकविनाशाः १९

तिसिद्ध्यतिकार्यसमस्तमथभृत्ये आत्मावत्मुदास्तेधनहानिःस्यादिपोस्वपतिनाशः इतिपूर्ववदुक्तोपजातिछंदः १८ यदितदेति उदास्तादुदासीनात्तेमित्रभृत्योदासीन रिपवोयदिस्युः तर्हिक्रमात्कार्यस्वक्षयधनाशः वशात्सर्ववशात्वंफलस्वस्वफलस्थनाशश्चरिपुताशत्रुत्वंचस्यात् तदुक्तंयुमणौ कार्याभावमुदास्तान्मित्रगणश्चेत्कुरुतेभृत्यः सर्ववशात्मुदास्तःस्वफलाभावंरिपूनरिवलानिति शत्रोःशत्रुगणात् तेमित्रभृत्योदासीनदूषिणोगणाश्चेत्स्युः तर्हिक्रमशःक्रमात्भृत्यफलाभावः तथास्त्रीपत्नीद्रव्यं धननायकःस्वामीचेतेषांविनाशाःस्युः तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे शत्रोर्मित्रगणश्चेच्छून्यफलंनैकरोत्यशोभृत्यः गृहिणीनाशमुदास्तोधननाशमरिः स्वनायकविनाशमिति क्रमशइत्यत्र अनुक्रमवाचकस्यक्रमशब्दस्यैकवचनविवक्षायांसंख्येकवचनाच्चेति शसप्रत्ययः नचसवीप्सायामितिशंक्यं एकांकपिलामेकैकशः सहस्रंकपिलोददेति भाष्येद्विश्वशस्त्रत्वयोः सहोच्चारणेवीप्साभावेपिकश्चिज्ज्यायतेदितिबोधनात् तथाच भूयोपिक्रमशः प्रसारयतिताः संघत्यनृनुज्झतदृतिमुरारिः अत्रगीतिवृत्तम् २१

इदानींवर्णानांदुष्टफलत्वमाह हानिमिति हेहकारोहानिंनाशंतथाजोजवर्णः पितृनाशंतोघातंधोधनादीनांनाशं आदिशब्देनधान्यादिंरोगंषस्तनुनाशंशरीरनाशं भोराज्ञः सकाशाद्भयंकरोतीत्यस्यसर्वत्रसंबंधः तस्मादित्यस्योत्तरत्रानुषंगः तथाचोक्तंक्रमणौ हजधनभधरषभवर्णानदोहिन्यादिधेयमथकाव्ये हानिंपदेहकारोज नकविनाशंजकारतोभवति घातकरस्तु कारोनिखिलविनाशानकारतोज्ञेयः धनधान्यक्षयकर्तोधकारइहरोरुजांतंतिंतनुते तनुसंक्षयंषकारः कुरुतेभोराजतोमहाभी तिमिति गीतिवृत्तं २० एतेषांकाव्यादौस्त्रापनेनिषेधंनकारादिपंचविकल्पंचाह एतइति यस्मात्हान्यादिफलदाढकारादयस्तस्मादेतेवर्णाः काव्यादौनस्थाप्याः क तिनंनकारंदुष्टफलंददातितथातंदाक्रः भातीनुपसर्गकइतिकर्मण्युपपदेकृत्वचः ऊचुः जगदुः बूभोलिदिवृवोवचिरितिवच्यादेशेवचिस्वपीतिसंप्रसारणेरूपं तदुक्तं वृत्तरत्नमणौ निखिलविनाशानकारतोज्ञेयइति कतिशुभफलंददातितमूचुः तदुक्तं भामहेन दोधः सौख्यंमुदनः सुखभवमरणंकूशदुः खान्यवर्गइति तथाच निर्घोष यस्मक्षितिरक्षिणः क्वयाइतिश्रीहर्षः निष्पत्यूहमुपास्महे भगवतः कोमोदकीलक्ष्मणइतिमुरारिः कतीत्यत्रकिमः संख्या परिमाणेडतिचेतिकिंशब्दात्डतिप्रत्ययः डतिचेतिषदूसंज्ञापदुभोलुगितिजसोलुक् एवंक्रमसंज्ञासूत्रेकतिशब्दे अतोदुष्टादुष्टफलदत्वात्अस्यनवर्णस्यतुकाव्यादौस्त्रापनेतिदोषोनास्तिअत्रगीतिवृत्तं २१

हानिहः पितृनाशंजोघातंधोधनादिनाशंधः रोगंस्तनुनाशंभोराजभयंकरोतिभस्तस्मात् २० एतेकाव्यादौनस्थाप्याःकतिदुष्ट फलदमूचुर्नं कतिशुभफलदमतास्यतुकाव्यादौस्त्रापनेतिदोषान २१ देवतमंगलवाचकशब्देकाव्यादिमसंस्तितथास्मिन् युरुदे वादिस्तवनेसतिगणवर्णादिदूषणनास्ति २२ अइझीना भत्रसहिताःकथिताःसूत्रानुसारतोत्रगणाः यतियदितद्गणादीनांमनुवृ त्तिस्यात्तदानींच २३ तुरीयपादेकिलवृत्तलक्षणाभिधंचतल्लक्ष्यमिहांघ्रयोखिलोः गुणादिकानांत्रिपुलस्थलक्षणाद्वाभंघ्रिषु भृंशद्वहकचित्कचित् २४ वाद दुष्फलगणवर्णेपमाह देवतइतिदेवतंदेवतामंगलंशुभंतथोवाचकोयः शब्दस्तस्मिन्ओंहो

भवःआदिमः काव्यस्यादिमंसति अयादिपश्चादितिवार्तिकेनभवार्थेडिमच्प्रत्ययः तथास्मिन्काव्यादौगुरुदेवादीनांस्तवनेवर्णनेसतिआदिमंस्तुतिपदइ तिभावः गुणवर्णादीनांदूषणनास्ति तदुक्तंभामहेन देवताचाचकशब्दैश्चभद्रादिवाचकाः तेसंवर्णनिर्नियाः स्युर्लिपितागणतोपिचेति इदंयुमणिरपि नायंनि यमः स्यादेवतायुरुस्तवनेइतिअत्रगीतिवृत्तं २२ इदानींग्रंथयतीतिमाह अज्झीनेति अत्रयंथेसूत्रानुसारतः सूत्रानुसरणनछंदः सूत्रस्थेतियावत् अयादिश्चान्तेयातास्त्रार्थेतसिप्रत्ययः अत्राअकारेणहीनाः यथाग्र्योस्त्रावितिअत्राअकारेणसहिताश्चयथाभयराइतिगणाः कथिताःलक्षणेउक्ताः यतियदितद्गणादीनांपदानां अनुवृत्तिः पूर्ववाक्यस्थपदस्यान्तरवाक्येसंबंधः स्यात् आकांक्षाचेदितिशेषः गीतिवृत्तम् २३ तुरीयइति इहग्रंथेतुरी

येचतुर्थपादेचतुरश्चयतावाक्षरलोपश्चेतिचतुःशब्दात्पूरणार्थेछन्दस्यवभलोपश्च वृत्तस्यछंदसोलक्षणमसाधारणधर्मोक्तिः अभिधानमाचष्टे तस्यवृत्तलक्षणस्यलक्ष्यमुदाहरणं अस्खिलाःसंपूर्णाःअंघ्रयःपादाभवंति इहत्रिषुअंघ्रिषुयुगणाःकांत्यादयःकाव्यगुणाःआदयोयेषांतेपालक्ष्यंलक्षणंचाख्यानमाचष्टे कचित्२क्वचिंशः एकस्मिन्पद्येलक्षणनामनी अपरस्मिन्पद्येलक्ष्यमित्यादिरूपोस्ति इहत्रिघ्रांघ्रिषुवंशस्थंवृत्तंचतुर्थेइंद्रवंशात्योर्निश्रणादुपजातिः जतौतुवंशस्थमुदीरितंजरौ स्यादिंद्रवंशाततजैरसंयुतैः इतितयोर्लक्षणे अमुमेवार्थमन्यंतरेणाह लक्ष्येति इहग्रंथेछंदसांवृत्तानांलक्ष्येतिलक्षणयोःसमन्वयः संबंधइतिपादनेनियमतोनियतेनकृतः परेषांगुणादीनांतुलक्ष्यलक्षणसमन्वयःन्यायशःन्यायेनविहितोस्ति ग्रंथस्यविस्तरायद्भूयंतस्मात्कचित्कचित्तेनैवकृतीस्ति यथारसानांलक्षणमस्तिलक्ष्यंनास्तीतियोःसमन्वयोनकृतः इहपथ्यमृतीयापादयोरथोक्तद्वितीयचतुर्थयोःस्वागतास्तितेयोर्मिश्रणात्उपजातिः रोनराद्विहरथोद्वतालगोस्वागतेतिरनभादुरुयुग्ममितितयोर्लक्षणे २५ छंदोपिरिति इहछंदोभिरुक्तादिजातिभिः अब्जिर्लोकिकक्रमेण अब्धादइत्यादिभिः अब्धिःसमुद्रादिर्मुख्यायेषांतेभूयंद्वाक्षिप्तामभूतरसाश्वनागयहरुद्रादित्यादयस्तैः कः

लक्ष्यलक्षणसमन्वयःकृतश्छंदसांनियमतस्तत्परेषां न्यायशोविहितः क्वचित्क्वचित्तस्यैवविस्तरभयादिहनैव २५ छंदोभिरज्जिरब्ध्यादिकादिमांतैश्चसंख्यायासंख्या ह्येवांतुयंशोघ्रिः किंचिदिह्यस्यपठनमिहतुयतिः २६ सावितिभिच्छिदारख्यायत्रोक्तासोपदांतएवात्र अधोंतेतुविशेषादादंतेरख्यानुसर्वत्र २७ न्यायोद्दिष्टानियतिरुदानान्यहिनोदितानिवृत्तेषु तेषूक्तांत्यंनोक्तपादाधंतिदिनिःश्वयधिश्रियतेः २८ निजपर्यायस्तस्तः कचिदपिचतुर्थीययाचसन्नत्या कुत्रापियतिरुदानादवबोधिशब्दोमात्रकाभितोस्ति २९ ककारःआदिर्येषांसोमकारोंतेयेषांतैः संख्यायाएककाद्यादिकयाचसंख्याज्ञेया पादंलक्षयति तुर्यैतितुर्यांशः पद्यस्यचतुर्थभागः अंघ्रिःअंघ्रिसंज्ञकोज्ञेयः यतिलक्षयति किंचिदिति किंचिदल्पकालं विश्रम्यविश्रामंगृहीत्वापठनमुच्चारणंतुयतिसंज्ञकंज्ञेयं तथाचवृत्तरत्नाकरः श्रन्यविरामोयतिरितिगीतिवृत्तं २६ सावितिरितिरि सायतिर्विरतिरति भिदितिछिदिति आख्याः नामानियस्यास्तस्यभावतो असौयतिर्यत्रयसंख्याकाक्षरात्तेशारुद्रेणोक्ता भवतस्मिन्निश्चयार्थः वक्ष्यति वृत्तमेतददः शब्देरपितच्छब्दस्यनैराकांक्ष्यमिति षट्रस्यसकंवंतस्यतिडं तस्यचानोऽवसानमेवपादस्यचरणस्यांतेतुसर्वत्रउक्तानुक्तरूपेयतिःस्यात् अर्धस्यपद्यार्धस्यांतेविशेषातविशेषेणस्यात् २७ न्यायइति अहिनापिंगलनागेनवृत्तेषुन्यायःन्यायेनदेवान्त्रीणियादिनाणि संख्यायाव्ययादूरासन्नेत्यनेनबहुव्रीहिसमासः बहुव्रीहौसंख्येयेवहुगणादितिसमासांतोऽचूप्रत्ययः यतेःरुदानानिउदितानिकथितानि भवंतेषुयतिरुदानेषुअंत्रोभवमंत्र्यं द्विगादिन्यायात् नोक्तं हियतः पादार्धयोरतेर्यतेर्विशेषेणनिश्चयोस्ति पादमध्यस्थेवयतिः कथितेतिभावः गीतिवृत्तं २८ निजपर्यायेति अत्रमयाकचित् निजपर्यायैश्छिद्रिरामादिभिःशब्दैः समस्तःसमासंप्राप्तः यथाच्छिदिति कुत्रापितृतीययासमन्वाचविभक्त्या यथाअब्धेरध्यिभिर्यतिः अश्वेरघुअध्यिघुयतिरिति कथितोस्तिउक्तोस्तिगीतिवृत्तम् २९

यतेःस्थानविशेषनिर्देशमनुसंधत्ते नेतिभाषयतिः प्रातिपदिकंवृत्पन्नमव्ययसंज्ञंच धातुर्भूएधस्यधादिस्तयोर्मध्येनभवति उदाहरणंतुवृत्तरत्नाकरेद्रष्टव्यः अत्रधातुप्रातिपदिकयोर्मध्येऽस्ति चेत्समतभंगोवाच्यः एतत्संज्ञकश्छंदोदोषःस्यादित्यर्थः ऊचिः संधिर्मेलनंतेनएतयोर्धातुप्रातिपदिकयोर्मध्येयतावपिसयतिर्भंगोनभवतीतिपिंगलमुनेर्वाक्यंचनमस्ति तथाहि धातुनालाभमंदेनविरामोविरतिर्यतिः स्वरसंधावतसींदमंदतिद्वेदेपिष्यंतेकचित्वृत्ति धातुनालाभोधातुप्रातिपदिकानांस्वरसंधिनाअचसंधिन आतंशतमंसींदमंदेयंचवासावतिः तद्वेदेपिधातुप्रातिपदिकसंदेपिकचिदिष्यतेवृत्तरत्नस्थंतथाचसंधसंदेशं शंभांपुष्पस्वधिकमधिकमितिमंदाक्रांतादृत्तेचरणेषु स्पर्शश्छिष्टासमसिहनरसेनासकृत्सारयंती मिश्रंपिंमंदाक्रांतादृत्तेदशस्कचत्वारविपुषु धातीनसेतिन्चप्रातिपदकस्यचभेदाभावान्नयतिभंगः तथामेघलोकेभवतिसुखिनोप्यन्यथावृत्तिचेतदहसचमंदाक्रांतादृत्तेदशस्क नदिद्वांसंचधारतिसकलत्रादिरचिंतीशिखरिणीवृत्तेषट्सुरुद्रापिप्रातिपदिकंअवधारोर्मध्येभवतीतिभंगः अत्रछंदोनुशेधनपूर्वनिपातयुक्तः सर्वं अत्रछंदोनुशेधनपूर्वनिपातयुक्तः सर्वं अत्रछंदोनुशेधनपूर्वनिपातयुक्तः सर्वं

नधातिपदिकधात्वोर्मध्येऽसौन्यायेनस्वरतिभंगः अत्रसंधिनेतंदर्यतावपिसंनतिपिंगलमुनेर्वाक्यं २७ असमंस्त्रजनंतौ जायुक्तौयुगयुग्मविषमसंज्ञस्यात् समसंज्ञयुक्तयुग्मा नोजयुगमिश्रंघ्रिंपरिहृत्यं २८ एवार्णचरणवृत्तात्त्रिंशतिवर्णचरणवृत्तांतं तुल्यांघ्रिकवृत्तानांषड्विंशतिजातयःभवंत्यसंख्याःस्युः ३२ उक्ताक्तवृत्तमध्यातंः घतिस्थाश्रसलघतिर्यान्त्या तं गावक्षणिगनयुपूरवृहतीपंक्ति स्त्रयत्रिंषु ३३ जगतीप्रतीतिजगतीशक्वरीतिशक्वरीतंतांष्टिस्त्यान् अत्रांष्टिघृतीअतिधृतिकृतीप्रकृत्याकृतीतंतांदिकृतिः ३४ संस्कृतिरिति कृतिरुक्तातिरितिसंज्ञाःस्युः क्रमात्रांसं उक्तादिभेदयुक्तादधिमाःस्यादिभिर्द्विगुणभेदाः ३५ तन्मानुचंडवृष्टिप्रचलतमुख्याहिदंडकाउक्ताः समसर्धसमंतिपमंचवितेधादितानिरुक्तानि ३६

लक्षणेद्वंद्वोः क्रियाबादतिनिर्देशेनतत्स्वरूपाणिन्यायज्ञापनात् प्रातिपदिकशब्दस्यपूर्वनिपातः एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं एतदंतरितद्वयंचपूरणगुणस्कंद्विगोर्थसदव्ययतत्पुरुषसमानाधिकरणेनेतिषष्ठिसमासेन्यायेनननिषेधात्कर्मधारयसमासइतिचेन्न पूर्वोत्तरमाहुश्चेर्वणकदव्ययमरणमंतेनंतदुपरीत्यादिसिद्धिमतिरिक्षितइतिकोमुदीगीतिवृत्तं ३१ इदानीविषमादिज्ञानमंज्ञाआह भसममिति अत्रभसमंपथमंतृतीयादिस्थानंतुओजःचायुक्तेचायुक्तयुग्मंविषमंतिसंज्ञायस्यतत्थास्यात् समंद्वितीयचतुर्थादिस्थानंतुयुक्तंचयुग्मंचानोजंचयुक्तंचभिधाः नामानिसन्यतथापरिज्ञेयंबोधं भार्यावृत्तं ३२ एकेति एकोर्णाक्षरंवेपुनश्चरणाः पादायस्यातद्वृत्तमारभत्यद्वृपिपंचमी षड्विंशतिः वर्णानिअक्षराणियेपुनश्चरणायस्यतत्सन्यंतवृत्तस्यभंतमभिन्नार्थतिशेषः वर्णेतुवाक्षरंद्वयमरः तुल्याभंघ्रयोयस्यसंघातिघातवृत्तानांघसिक्षाः षड्विंशतिर्ध्याताजातयः स्युः गीतिवृत्तं ३३ तासांलामानिस्वार्थवृत्तेनाह उक्तेति आर्यावृत्तं ३३ जगतीति अब्धिष्टधृतीअतिधृत्यष्टदंडदंडिवृत्तनामितिपद्यसंज्ञाप्रतिपद्यत्रापिअब्धिनिश्चयमितिभवतिभावः गीतिवृत्तं ३४ संस्कृतीति कृतिसंज्ञालक्षणसंज्ञातीनांलक्षणान्यक्तः एतासांभेदगणनप्रकारमाहुः उक्तेति उक्ताएकाक्षरपादजातिः द्वाभ्यांभेदाभ्यांवृत्तंभवति अर्यभवाभयिमाः अब्यादिश्चाद्विमजिजिदुमत्रुघवयः तन्याउक्ताबाभयिमाः भक्तकृतदवः स्रक्तदंदादिभूतेर्याभितभदः तन्यद्विगुणाः संदाबासांतास्तथाभवंति उक्तावाद्योसंदोभक्तकृतायाश्चबारोमध्यायाभष्टोघतिघ्यायाः घोढशसंज्ञादिज्ञेयाः उद्गीतिवृत्तं आर्यागीतिकाललितयंत्यलघुरचितभवेदत्रसाः सोद्गीतिः किलगदितेतिलक्षणात् ३५ त स्मादिति तस्मात्षड्विंशत्यक्षरपादवृत्तदर्यंतुसप्तविंशत्यक्षरं त्रयक्षरचरणंकृतानिचंडवृष्टिप्रचलतासुरुख्यादिर्यंपुते अर्णणिवन्यालजीमूतलीलाकरोदामंशरादयोदंडकाउक्ताः सामान्यतोवर्णवृत्तभरानाह सममिति त्रेधात्रिविधानिविशत्यादूर्ध्वाच्चेतिविधार्थेएधाच्चूपत्ययः वृत्तानिवर्णवृत्तानिउदितानिकथितानिपिंगलादिभिरिति त्रिशेषः गीतिवृत्तम् ३६

इदानीं संज्ञादीनां स्तिङेतरध्यायनिरूपणमाह साधर्म्येण संज्ञाइति अर्थसमंतार्तीयीकेतृतीयेध्यायेतीयादिकंकस्वार्थेइतीककृत्वसः आर्यादिकंमात्राछंदस्क पंचमकेध्यायेउक्ताइतिद्वितीयपदस्यस्वपदस्यलिंगवचनविपरिणामसर्वत्रानुषंगः गीतिर्वृत्तम् २७ षष्ठेइतिपञ्चम्याः स्तस्तारादयः कवेराश्चर्याराजादिः अभिजनोदंशश्चोक्तो कुलानभिजनान्वयाविश्वमरः उक्तसमवृत्तादीनांलक्षणमाह तत्सममिति यस्यवृत्तस्यचत्वारः पादाः समाः गणाः मात्रायः अर्णाअ क्षराणिचयेषांतेतथासंतितद्वृत्तंसमंसमसंज्ञंज्ञेयं अथपथ्यावक्त्रंवृत्तं युजोर्जनसरिद्वनुः पथ्यावक्त्रंचकीर्तितमितिलक्षणात् २८ आदियदि यस्या यंयदीयः त्यदादीनांचेतिदृद्संज्ञत्वात्यच्छब्दात्तद्धाद्वृद्धाद्वृतिलप्रत्ययः आदिपादेनप्रथमपादेनसमः तृतीयः पादः तथाचतुर्थपादेनचतुर्थपादेनतुल्यः तुर्यपादवत् तेनतुल्येनकियेतिवतिप्रत्ययः द्वितीयोपिपादःस्यात्तद्वृत्तमर्धसममीरितंकथितं पथ्यावक्त्रंवृत्तं लक्षणंपूर्वमुक्तं २९ विषममिति चतुर्थ्यस्य

संज्ञाः प्रथमेऽध्यायेसमवृत्तंतुद्वितीयकेऽर्धसमं तृतीयेकेविषमंचतुर्थआर्यादिकंतुपंचमके २७ षष्ठेतुप्रथयाउक्ताश्चाश्चर्याभि
जनोकवेः तत्समंयस्यचत्वारःपादाःसमगणार्णकाः २८ आदिपादसमःपादःतृतीयस्तुर्यपादवत् द्वितीयोऽपियदीयःस्यात्
दर्धसममीरितं २९ विषमंवृत्तयदंघ्रिषुचतुर्षभिन्नंभवेल्लक्ष्म इतिसंज्ञाः प्राचीनग्रंथानालोक्यकीर्तिमाहिमया ४० इतिसाहि
त्यमंजूषायांकुंचिकाभिधायांसंज्ञानिरूपणनामप्रथमोध्यायः १

वृत्तस्यांघ्रिषुभिन्नंगणाक्षरादिभिः पृथक्लक्ष्मलक्षणंभवेत् तद्विषमंवृत्तं तथाचोक्तंवृत्तरत्नाकरे अंघ्रयोयस्यचत्वारस्तल्लक्षणलक्षिताः त
च्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाःसमंवृत्तंप्रचक्षते १ प्रथमांघ्रिसमोयस्यद्वितीयश्चरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तंतदर्धसममुच्यते २ यस्यपादचतुष्कंपिल
क्ष्मभिन्नंपरस्परं तदाहुर्विषमंवृत्तंछन्दःशास्त्रविशारदाः इति संज्ञाप्रकरणमुपसंहरति इतीति इतिसंज्ञाः युर्वादयः प्राचीनग्रंथानालो
क्यवृत्तरत्नाकरवृत्तकमण्यादीनालोक्यमयाकीर्तिताउक्ताः हिनिश्चयेन ननुवादच्छिकाइत्यर्थः उद्गीतिवृत्तंलक्षणंपूर्वमुक्तं ४० इतिसाहित्यमंजूषाया
कांकुंचिकाभिधायांसंज्ञानिरूपणंनामप्रथमोध्यायः १

अथोक्तप्रतिज्ञानुरोधेनद्वितीयाध्यायेसमवृत्तानिकथयन् अतिगहनविषयविषयकप्रतिभाप्रत्यूहनिरासार्थंपरमेष्ठिनमस्कारात्मकमाचरन्नेकाक्षरपदजात्यक्तायांश्रियंल
क्षयति शंभुरिति शंभुःसदाशिवः श्रीभास्कार्यकीः अश्वमांपांत्विति द्वयोरन्वयः अवृत्तपादेयगुरुस्तद्वृत्तंश्रीः श्रीसंज्ञकमितिसंज्ञकमितिसंबंधः तुरीयपादे
किलवृत्तेतिपूर्वमुक्तत्वात्तल्लक्ष्यमिदमेवज्ञेयं एवमुत्तरत्रापि अत्रचतुष्पिपादेषुयुर्वक्षरमस्तीतिलक्षणसमन्वयः तदुक्तंवृत्तरत्नाकरे श्र्यारिति १ द्व्यक्षरपाद
जातावक्तायांस्त्रियंलक्षयति श्रीरिति श्रीर्लक्ष्मीः द्वभास्त्वोगजाननः अर्कः सूर्यः ओवासकदेवश्चपांतुरक्षंतु यगुरुः यगुरुश्चस्त्री यस्यवृत्तस्यगुरु
र्द्व्यात्मकश्चरणस्तत्स्त्रीसंज्ञकं तदुक्तंरत्नाकरे गौरस्त्रीति २ अथत्र्यक्षरपादजातिमध्यायांसामान्यतः काव्यलक्षणंपद्यत्रयेणकथयन् नारीलं
क्षयति शब्देति अदुष्टावक्ष्यमाणकाव्यदोषरहितोक्तकुत्रचिदलंकारैरुपमादिभिर्हीनापि अपिशब्देनसालंकारोग्राह्यो गुणैर्वक्ष्यमाणकाव्य

श्रीः अथसमाध्यायः उक्तायां शंभुः सांगश्रीः १ अक्तक्तायां श्रीभास्कार्कीः अः पांतुगस्त्रीगु २
अथकाव्यलक्षणं मध्यायां शब्दार्थौ चादुष्टौ कापीनो सालारी २ अलंकारहीनो गुणाढ्यो शशीयः ४

गुणैरादेयासंपन्नोशब्दार्थौयदिस्तोभवतः तर्हीदंकाव्यंकाव्यशब्दवाच्यंगदितंप्रोक्तमितित्रयाणांसंबंधः इदमितिविधयाभिप्रायेणनपुंसके
कवचननिर्देशः तदुक्तंकाव्यप्रकाशे तददोषौशब्दार्थौसगुणावनलंकृतीपुनः क्वापीति नचपुराकवीनांगणनाप्रसंगकनिकाधिष्ठितकालिदा
सा अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकास्वार्थभुवतीवभूवेतिपदैकाव्यत्वंनस्यात् अविमृष्टविधेयांशदोषसद्भावादितिवाच्यं चकारात्क
चिदुष्टावपिदुष्टौनामरसाप्रतिबंधकादोषसहितावपीत्यर्थस्यविवक्षितत्वात् अदुष्टौनामरसप्रतिबंधकदोषरहितावित्यर्थस्वीकारादा
सामगएश्चस्त्रीनारीनामनारीसंज्ञकंवृत्तंभवति तदुक्तंरत्नाकरे सोनारीति २ अलमिति यत्रत्रोयगणस्तद्वृत्तंशशिसंज्ञकं तदुक्तं
क्रमेणो शशीयइति ४

यदीति सप्तगणश्चेन्मदनसंज्ञकंवृत्तं तदुक्तंदुमणौस्मदनइति ९ काव्यंविभजन्तडितंलक्षयति गद्यमिति तत्काव्यंगद्यपद्यात्मनागद्यपद्यभेदेनेत्यर्थः द्विधाद्विप्रकारंभवति रोरगणश्चेतडित्संज्ञकंवृत्तं तदुक्तंरमणौ रस्तडिदिति रत्नाकरेवृत्तरत्नाकरे मृगीतिनाम ६ गद्यपद्ययोर्लक्षणंचतुरक्षरपादजातिश्चेति घ्रायांवदन्काव्यंलक्षयति गद्यमिति पादैश्चरणैर्हीनंगद्यंस्यात् पादैरादद्यंपद्यंस्यात् तदुक्तमलंकारतिलके अपादंपादवदंवकंगद्यमिति सौमणगणयुक् चेत्कन्यानामकंछन्दः तदुक्तंरत्नाकरे मृगीचेत्कन्येति ७ तयोःपद्येकंत्रैविध्यंदर्शयन्जयांलक्षयति तदुत्तममिति तद्द्व्यात्मकंपद्यात्मकंचकाव्यमुत्त मंमध्यमंतथाऽधमंचास्ति जगौजगण्युरूचेत्जयासंज्ञकंछंदः तदुक्तंयुमणौ जयाजगाविति ८ उत्तमकाव्यंलक्षयन्सोमप्रियांलक्षयति वाच्ये

यदिकाव्यमिदं गदितं स्मदनः ९ गद्यपद्यात्मना तद्द्विधा रस्तडित् ६ घ्रातिघ्रायां गद्यंपादैर्हीनंपदं स्यात्सादाद्यं
कन्यागौश्चेत् ७ तदुत्तमंचमध्यमं तथाधमंजगौजया ८ वाच्यातिशायिव्यंग्यकं भाद्यंध्वनिः सोमप्रियागु ९

ति वाच्यात्शक्त्यासमर्पितार्थात् अतिशेतेसहृदयहृदयाह्लादकत्वेनातिशयेनवर्तते तादृशंव्यंग्यंव्यंजनावृत्त्यासमर्पितोर्थोयस्मिन्तत्काव्यंभा द्यंप्रथममुत्तमंभवतिध्वनिः ध्वनिसंज्ञकंचभवति तदुक्तंकाव्यप्रकाशे इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितइति तृतगणःयु युरुश्चेत्सोमप्रियाछंदः तदुक्तंरत्नाकरे सौमप्रियागीति ननुपादांतेस्यात्तुसर्वत्रेत्युक्तत्वात् अत्रचतुर्ष्वक्षरेषुयत्नाभाव्यं सत्यं नघातिपदि कधात्वोर्मध्येसेत्युक्तत्वादत्र धातुप्रत्यययोर्मध्येयतावपिनदोषः तस्याःखुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानांधुरिकीर्तनीत्यत्रनखलुगोपि कानंदनोभवानखिलदेहिनामंतरात्मदृगित्यत्रचमकारनकारयोरुत्तरपादादिस्थेनपदनेवदत्रमकारस्यधात्ववयस्थियव्यंग्यकमिति परपा दादिस्थेनपदनेपिनयतिमंगइतिसंधियोविदांकुर्वंतु ९

७

पंचाक्षरपादजातिसंघतिष्ठायामुत्तमकाव्योदाहरणंदर्शयन्हरींलक्षयति क्लिन्नेति हेनीचेभधर्मत्वंक्लिन्नाऽद्रा अतःकाकारणात्स्नातुं गतासि तत्स्नानायकस्यांतिकेसमीपेनागतासीतिवाच्यार्थः नीचेदृति संबोधनेनस्वामिकार्यमपहायस्वकार्यसाधकइत्युच्यते तदनुरोधेन तस्यांतिकमेवरंतुगतासिनस्नातुमितिव्यंग्योर्थः तदनुकूलक्लिन्नतिविशेषणं सच्चवाच्यार्थादधिकचमत्कारकारीतिध्वनिकाव्यमिदं रोगोतग णयुरुरगयुरुश्चेत्हरीनाम कंवृत्तं तदुक्तंरमणौहारीतरोगइति १० तदेवविशदयति अत्रनीचेदृत्यादिना मध्यमंकाव्यंलक्षयन्धी तिलक्षयति तदुणीति यत्रवाच्यात् नविद्यतेऽधिकंचमत्कारिव्यंग्यंयस्मिन्निषेधार्थकनशब्देनसमासोतोनलोपोनभवति तत्मध्यमंका व्यंगुणीभूतव्यंग्यकमितिचोच्यते तदुक्तंकाव्यप्रकाशे अतादृशिगुणीभूतव्यंग्यंव्यंग्यंतुमध्यममिति रोरगणः गयुगुरुद्वयंचंचत्साधीतिः

सप्रतिष्ठायांक्लिन्नास्त्वतस्तस्मात्तुगतानी तस्यांतिकेनीचेत्यातुहारीयु १० अत्रनीचेदृतिविशेषणात्स्नातिकमेवगता
सीतिविपरीतलक्षणवारंतुगतासिनस्नातुमितिध्वनिर्वाच्यादधिकइतिहेतोरुत्तमं तदुणीभूतव्यंग्यकंवाच्यात्नाधिकं
व्यंग्यंयत्रेरागुधीतिर्ग ११ विटंवीक्ष्यसालंपाणिंद्यभूत् घभातेंदुवत्जयायोलगो १२ अत्रसंकेतंनगतास्मीतिलज्जि
तेतिध्वनिःसतुवाच्यापेक्षयाधिकोतोमध्यमं व्यंगाभावयुक्तंवाव्यंग्यकं स्यादंत्यमंलोसावित्रीगुरुः १३

तदुक्तंतेव रोगंगोधीतिगिति ११ गुणीभूतव्यंग्यंदाहरणंदर्शयन्जयांलक्षयति विटमिति सानायिकाभाग्यं आत्मफलंपाणौकरेयस्य तंविटंजारंवीक्ष्यघभातेंदुनाघभातचंद्रेणतुल्याघभातेंदुवत्तनिष्प्रभेत्यर्थः अभूत् आसीदितिवाच्यार्थः सच्चात्मदृक्षसंकेतंदत्वात्मनगतेति व्यंग्यार्थश्चमत्कारकारीतिगुणीभूतव्यंग्यकं योयगणोलगोलघुगुरूश्चेत्साजया तदुक्तंतेव जयायध्वजादिति ध्वजोनामैकलघूक गुर्वात्मकस्त्रगणः १२ तदेवविशदयति अत्रसंकेतेत्यादिना अधमंलक्षयन्सावित्रींलक्षयति व्यंग्येति व्यंग्यस्यव्यंग्यार्थस्याभावे नयुक्तंतुव्यंग्यार्थरहितमित्यर्थः अंत्यमधमकाव्यंस्यात्तदव्यंग्यमित्यच्यतेइतिसंबंधः तदुक्तंकाव्यप्रकाशे अव्यंग्यमवरंस्मृतमि ति मलोमगणोलघूगुरुश्चेत्सावित्रीछंदः तदुक्तंतेव सावित्रीम्लगाविति १३

व्यंग्यस्यैदिध्यंदर्शयतविदग्धकंलक्षयति तदिति तत्अव्यंग्यकाव्यंअर्थतोऽर्थेनशब्दतःशब्देनापिचित्रं अर्थचित्रंशब्दचित्रमित्यर्थ इतिद्विधास्मृतं तदुक्तंप्रकाशे शब्दचित्रमर्थचित्रमव्यंग्यमिति रोरगणेलोलघुगुरूचेतविदग्धकः तदुक्तंतेनैव लौविदग्धकइति १४ तत्रार्थचित्रस्योदाहरणंदर्शयनूसं भाद्दलक्षयति त्वदिति हेराजन्तवकीर्तिः त्रयाणांलोकानांसहारस्त्रिलोकीसैवत्रैलोक्यंचतुर्वर्णादीनांस्वार्थेउपसंख्यानमितिस्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः तस्मिन्व्याप्ता अतःकारणात्अस्याःकीर्त्याःसकाशात्गंगाभागीरथीश्रेष्ठनभवति कीर्तेःशुभत्वपवित्रत्वादिगुणसत्वेपित्रैलोक्यव्याप्तत्वंगंगायांतुतदेकदेशव्याप्तत्वमित्येषाश्रेष्ठ नेत्यर्थवैचित्र्यंवर्ततेनध्वनिः युःर्युरुपंचकंदित्यर्थः छंदोभिरजिरिल्लक्कलालोकिकाचूक्रमेणपरितिपंचानांसंज्ञासंमोहः स्यात् तदुक्तंतेनैव युश्चेसंमोहइ ति १५ शब्दचित्रमुदाहरति ललितेति ललिताऽतिमनोहरातनुर्यस्याः कमलवत्सुखंयस्याः सानायिकाचलतिगच्छति नलोनगणलघूर्युरुश्चेत्

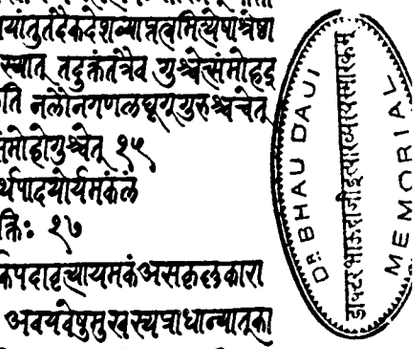

तत्स्मृतंद्विधाचित्रमर्थतःशब्दतोपिरोल्गोविदग्धकः १४ त्वत्कीर्तिर्व्याप्तत्रैलोक्यंगंगा नातोस्याःश्रेष्ठसंमोहोयुश्चेत् १५
अत्रनध्वनिः अर्थवैचित्र्यमात्रं ललिततनुःकमलमुखी चलतिनलोल्गकमलमुखी १६ अत्रद्वितीयचतुर्थपादयोर्यमकंछल
कारादृत्यानुप्रासश्चेतिशब्दचित्रंअत्रनास्तिध्वनिः अस्यमुखंइंमंगलमुक्तं तत्त्रिविधंस्यात्भ्योगिहपंक्तिः १७

कमलमुखीनामकंछंदः तदुक्तंकमणो न्लमभिमुखीयु कमलमुखीतभरतइति अत्रद्वितीयचतुर्थपादयोर्भिन्नार्थकपदावृत्त्यायमकंअसकृल्लकारा वृत्त्यानुप्रासश्चशब्दालंकारावतःशब्दचित्रं नात्रार्थवैचित्र्यंकुतोध्वनिः १६ तदेवविशदयंति अत्रद्वितीयेत्यादिना अवयवेषुमुखस्यप्राधान्यात्तस्य व्यस्यमंगलमुखत्वादोसविभागंमंगलंदर्शयतित्रिभिः अस्येति ज्ञैर्बुधैःमंगलंअस्यकाव्यस्यमुखमुक्तं तत्मंगलंत्रिविधंस्यात्इतिउत्तरान्वयि इह छंदःशास्त्रेभ्योभगणएयुरूयुरुश्चेत्संज्ञिः तदुक्तंरत्नाकरे भ्योगितिपंक्तिः १७

आशीरिति आशीरिष्टचिंतनंनमनंनमिष्टयुरुदेवतानमस्कारःवर्ण्यस्ययंथेवर्णनीयस्योक्तिः कथनंचेतित्रिविधं तदुक्तमभियुक्तैः आशीर्नम स्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखमिति क्रमेणोदाहरति पायादिति गणान्पातिरक्षतिगणपोगणेशःपायात्तरक्षात्तुमांवितिशेषः तलगाःतगणलघुगु रवश्चेतनंदा तदुक्तंयुमणोनंदातलघाइति १८ नमामीति अहंविछिन्नमामि घसिक्षोयुधिष्ठिरोधर्मराजइंदुवंशेचन्द्रकुलेभूत् जगोजगणगुरूगोगु रुश्चेतत्सरवी तदुक्तंक्रमणोसरवी जगोगइति १९ वस्तुनिर्देशोवर्ण्यनिर्देशः षडक्षरपादजातिगायत्र्याकाव्यप्रयोजनंदर्शयन्नुजलालक्षयति सौख्येति सौख्यंसुखंचार्थेष्यञ्प्रत्ययः अर्थोनंमंगलंकल्याणंश्लोकोयशश्चादयोयस्यतत् आदिनान्यव्यवहारज्ञानमधुरहितोपदेशोयाहो अस्य काव्यस्यप्रयोजनंप्रोक्तं तदुक्तंकाव्यप्रकाशे काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतरक्षतये सद्यःपरनिर्वृतयेकांतासंमिततयोपदेशयुजेइति तरो

आशीर्नमनंवर्ण्योक्तिरिति पायाद्गणपोनंदातलगाः १८ अत्रतृतीयचरणेआशिषउदाहरणं नमामिविछिंद्युधिष्ठिरोभूत्
सइंदुवंशेसरवी जगोगः १९ अत्रप्रथमचरणेनतिरन्ययोरुक्तवस्तुनिर्देशः गायत्र्यां सौख्यार्थमंगलश्लोकादिकंबुधैः
अस्यप्रयोजनंप्रोक्तं जलार्तरो २० तस्योत्पत्तेर्हेतुःस्याच्छक्तिश्चातुर्यं शास्त्राद्यालोकाच्चस्यान्मोमांसाविन्नी २१ अभ्या
सःशिक्षयाकाव्यज्ञानंतथा विराजद्युक्तिकाबुद्धिश्चमंजातटी २२

तगणरणैंचेज्जलामता तदुक्तंयुमणौ तौराजलामतेति २० काव्योत्पत्तिहेतुमाह द्वाभ्यां तस्येति शक्तिः कविबीजरूपसंस्कारविशेषः शास्त्राणि छंदोव्याकरणाभिधानकोशालंकारादीनि निर्माद्यायेषांपुराणेतिहासमहाकविकृतकाव्यादीनांतेषामालोकादालोचनात्चतुरस्वभावः चातुर्यंनिपुणता काव्यज्ञानंशिक्षयाउपदेशेन अभ्यासोबोजनेकरणंचपौनःपुन्येनप्रवृत्तिः तथाविराजंतियुक्तिर्यस्यांसाबुद्धिः प्रतिभासंज्ञाचेत्यर्थः इतिचतुष्टयं तस्यकाव्यस्योत्पत्तेर्हेतुःकारणस्यादितिद्वयोरन्वयः तदुक्तंकाव्यप्रकाशे शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञाशिक्षयाभ्यासइतिहे तुस्तदुद्भवेइति मोमगणद्वयंचेत्सावित्री तदुक्तंयुमणौ सावित्रीमाभ्यांस्यादिति इयंविदग्धलेखैरतिरत्नाकरः २१ अभ्यासेति मोमगणएरगणोंचे तृतटी तदुक्तंतेनैव माद्रेफश्चेत्तटीति २२

इदानींकाव्यरूपकमाहत्रिभिः इदमिति इदंशब्दार्थरूपंकाव्यंदेहः शरीरंयदिनाध्यंग्यात्माजीवोनोपलभ्यमानोभवतीतिभावः अस्यकाव्यस्यवक्ष्यमाणस्यजीवोजीवात्मादिनाकाव्यंनिजश्चेतिभावः रसाःशृंगारादयः पुत्राःयैर्विनानिष्फलमितिभावः वृत्तिःशक्त्यादिःकैशिक्यादिश्चवृत्तिरूपंजीविकायांविनादरिद्रवदितिभावः स्त्रीसगण भगणोंचतुःशिरखंडिन्यः तदुक्तंछन्दोमणौ शिरखंडिन्यौसमइति २३ रीतिरिति रीतिर्वैदर्भ्यादिरस्यकाव्यस्यमहद्बस्त्रस्यघटनात्रीसदाचारद्रव्यार्थः यांविनायोद्दिमानोत्सद्य तइतिभावः तेगुणाओदार्यादिकाव्यगुणास्तत्रस्यकाव्यस्यशौर्यादयोगुणाःयैर्विनानिर्गुणपुरुषवन्नप्रसिध्यतीतिभावः तोतगणद्वयंचेतत्संधानकं तदुक्तंतत्रैव सं धानकंतोद्विति २४ स्थुरिति अलंकृतयःशब्दार्थालंकाराःसत्योलंकृतयःकटककुंडलादवःयाभिर्विनानशोभतेइतिभावः गतयोद्भुतादयोरसगतयोगमनानि या

इदंदेहोजीवोरस्यतुव्यंग्यःपुत्राः रसावृत्तिर्वृत्तिः शिरखंडिन्यौभ्यांचेत् २३ रीतिर्महद्बस्त्रदात्रीगुणास्तस्य
शौर्यादयस्तद्विसंधानकंतोद्वि २४ स्युरलंकृतयःसदलंकृतयः गतयोगतयोरसससौरभण्यो २५ अ
र्थार्थविचारः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याएवमर्थास्त्रेधा बोधकाःशब्दास्तन्मालिनीस्याद्रोमः २६

भिर्विनापंगुवद्भवतीतिभावः एवमदन्यदप्यूह्यं यथाभसमर्थत्वादयः काव्यदोषरक्तअस्यकाव्यस्यखंजनत्वादिदोषाइत्यादि एतत्सर्वसमूलमपि तथाचोक्तंसाहित्यदर्पणे शब्दार्थौशरीरंरसादिःस्वात्मागुणाःशौर्यादिवदित्यादिससौसगणद्वयंचेद्भ्रमण्यौ तदुक्तंतत्रैवसयुगंरमण्यौति २५ इदानीं सामान्यतोर्थशब्दवृत्तीनांपर्यंकंत्रैविध्यंदर्शयतित्रिभिः वमर्थास्त्रेधा तत्रशक्त्यासाक्षाद्बोधितोर्थः सवाच्यःलक्षणयाबोधितोलक्ष्यः व्यंजनयाबोधितो व्यंग्यइतित्रेयं एषामर्थानांबोधकाःशब्दाः वाचकोलाक्षणिकोव्यंजकइतित्रेधास्युरित्युत्तरेणान्वयः तदुक्तंकाव्यप्रकाशे स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दो र्थव्यंजकस्त्रिधा वाच्यादयस्तदर्थास्युरिति रोरगणौसमगणाश्चेत्तन्मालिनीस्यात् तदुक्तंछन्दोमणौ मालिनीरेफान्मइति २६

वाचकइति पूर्वनन्यारब्धं भ्रौसगणयगणाश्चेत्कामलतिकास्यात् तदुक्तंतत्रैव कामलतिकाभ्यामिति २७ एतदीयादिति अभिधालक्षणाव्यंजनाचेति एतेषांशब्दानामिमाएतदीयावाच्यादयर्थबोधकशब्दव्यापारविशेषास्त्रिधासंति तदुक्तंसाहित्यदर्पणेवाच्योर्थोभिधयाबोध्योलक्ष्योलक्षणयामतः व्यंग्योव्यंजन यातास्युस्तिस्त्र शब्दस्यवृत्तयइति रोरगणद्वयंचेत्स्त्रग्विणी तदुक्तंतत्रैवरद्वयंस्त्रग्विणीति २८ तत्रवाचकंविभजति गुणेति आद्यःप्रथमःशब्दोवाचकस्त्रगु णद्रव्यजातिक्रियास्वेशब्देर्भेदात्चतुर्धाभवति तत्रयस्यशब्दस्यश्लक्ष्णादिगुणवृत्तिर्निमित्तंसगुणशब्दः यस्यशब्दस्यसंज्ञास्वरूपमेवप्रवृत्तिनिमित्तंससंज्ञाश ब्दोयदवाशब्दोद्रव्यशब्दइतिचोच्यते यस्यशब्दस्यगोत्वादिजातिःप्रवृत्तिनिमित्तंसजातिशब्दः यस्यपचनादिक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तंसक्रियाशब्दइतित्रेधा तदुक्तंकाव्यप्रकाशे संकेतितश्चतुर्भेदोजात्यादिरिति रोयगणद्वयंचेत्तत्सोमराजीतदुक्तंतत्रैव घनोसोमराजीति घनोपंचमात्रालकावादिलघूपगणो २९

वाचकइहलाक्षणिकएषां व्यंजकइतिभ्योकामलतिकास्यात् २७ एतदीयास्त्रिधावृत्तयश्चाभिधा लक्षणाव्यंजना
श्चेतिरोस्त्रग्विणी २८ गुणद्रव्यजातिक्रियाशब्दभेदात् चतुर्धात्रशब्दस्त्रोसोमराजी २९ नीलोत्पलकमलेडित्योय
मयते गोपाचकइहत्सोचद्रसमती ३० सद्भिधातुसंकेतितमात्रया बोधयंतीहचार्थेलघुमालिनी ३१

तत्रकमणेदाहरति नीलइति कमलेपंकजेनीलकुछंभ्रमरोस्ति अत्रनीलशब्दोनीलगुणविशिष्टद्रव्यमेवनीलगुणंहित्वाभ्रमरेप्रवृत्तइतिगुणशब्दः अमंडिश्रायतेगच्छति अत्रडिशब्दःकस्मिंश्चित्पिंडेवर्तुलाकारापतितइतिएकव्यक्तिवृत्तिडिशब्दरूपसंज्ञास्वरूपंहित्वापिंडेप्रवृत्तइतिद्रव्यशब्दः एवंहरिहरादयोपि गोरयते अत्रगोशब्दोगोत्वविशिष्टद्रव्यार्थात् गोत्वजातिंयहित्वासास्नादिमतिपिंडेप्रवृत्तइतिजातिशब्दः इहपाचकोस्ति अ त्रपाचकशब्दःपाककर्तरित्यर्थात् अधिश्रयणावश्रयणादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापरूपपाकक्रियांयहीत्वाबलवेप्रवृत्तइतिक्रियाशब्दः स्त्रीतगण स्त्रगणोंचेत्तद्रसमती तदुक्तंरत्नाकरे स्त्रीचेद्रसमतीति ३० अभिधावृत्तिंलक्षयति सेति इहकाव्येसातुअभिधावृत्तिः याआसातिस्पृवृत्तिषु संकेतितंअस्मात्पदादयमर्थोबोद्धव्यइतिसंकेतः तद्विशिष्टमर्थमभिधत्तेबोधयतीति तदुक्तंकाव्यप्रकाशे व्यापारोस्याभिधोच्यते अस्यशब्दस्य इत्यर्थः भ्रगणोद्वरगणश्चेल्लघुमालिनी तदुक्तंतत्रैव भ्रौलघुमालिनीति ३१

इदानीं लक्षणं लक्षयति मुख्येति मुख्यस्य स्वस्य वाच्यस्य अर्थस्य बाधे सति तत्सम्बन्धिनि मुख्यार्थस्य योगे संबंधे च सति यत्र तात्पर्यात् अन्यो अर्थो भवति इति प्रतीयते इति वाक्यशेषाहारः सा लक्षणा वृत्तिः सा लक्षणा निरूढया प्रयोजनसिद्ध्या प्रयोजनतः प्रयोजनेन वा भवति इति द्वैधं लक्षणत्रयेण अन्वयः तदुक्तं काव्यप्रकाशे मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो लक्ष्यते तत्सालक्षणा लक्षितक्रियेति स्योनगणमगणोऽन्त्यगुरुः स्योनानन्दा तदुक्तं तत्रैव सोमेघः सुनंदति मेघोनाम भादिलघुः पगणः २२ निरूढयेति पुनर्द्वैविध्यमाह द्विधेति इहछंदस्सु यजोयगणजगणोऽन्त्यगुरुः स्रक्समालिका तदुक्तं तत्रैव स्रक्समालासिकाजीति २३ अजहदिति निजहतिस्वानि पदानि अर्थे यस्यां सा अजहत्स्वार्था तथा जहति स्वानि पदानि अर्थे यस्यां सा जहत्स्वार्था इत्थं साद्विधा लक्षणा द्विधास्यादिति पूर्वेणान्वयः तदुक्तं काव्यप्रकाशे स्वसिद्ध्यै पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणं उपादानं लक्षणं चेत्यक्ता शुद्धैवसा

अथ लक्षणा मुख्यार्थस्य बाधे तत्संबंधिनि स्यात् अथ लक्षणा सा द्वैधाम्योऽस्तनंदा २२ निरूढया प्रयोजनतोवापुन
श्च द्विधासा यजोतुस्रमालिकेह २३ अजहत्स्वार्थस्याच्च जहत्स्वार्थं प्रविशंति घासाः स्मयुतासूच्यास्या २४

द्विधेति तत्र निरूढामजहत्स्वार्थमुदाहरति प्रतीति श्वेताः प्रविशंति अंतर्गच्छंति अत्र श्वेतशब्दस्य वर्णवाचकत्वात् प्रवेशक्रियान्वयासंभवेन तमर्थमुत्सृज्य तद्गुणविशिष्टलक्षणया क्रियान्वयः अतोजहत्स्वार्थाप्रयोजनाभावान्निरूढा सप्रयोजनाऽजहत्स्वार्थातु यथा कुंताः प्रविशंति अत्र कुंतानां प्रवेशान्वयासंभवेन तमर्थं गृहीत्वैव तद्विशिष्टकौंतिकेषु लक्षणा अतोजहत्स्वार्था अतिगहनत्वप्रयोजनेन सप्रयोजनाचास्माभ्यांसगणमगणाभ्यांसुतासूच्यासूच्यास्यासूची मुखीत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव स्मचितासूच्यास्येति २४

सप्रयोजनांजहत्स्वार्थामुदाहरति भातीति गंगायांघोषोभातीति अत्र जलप्रवाहरूपगंगायाः ग्रामविशेषघोषाधिकरणत्वासंभवेन प्रवाहरूपस्वार्थस्त्यक्ता गंगापदसामीप्यसंबंधिनंतीरपदार्थं लक्षयति अतोजहत्स्वार्थाशीतत्वपावनत्वादिगंगाधर्माणांघोषेयोजनार्थं तीरेरितिसप्रयोजनाच रूढाजहत्स्वार्थातुयथा कलिंगःसाहसिकः अत्रदेशवाचकलिंगशब्दःसाहसगुणेनसहगुणेनसहान्वयासंभवेनस्वार्थंत्यक्तासंबंधिनंपुरुषंलक्षयति अतोजहत्स्वार्था प्रयोजनाभावाल्लोकरूढेश्चरूढाच सापिचतुर्विधापिलक्षणासाध्यवसायारोपवर्तीत्यंपुनर्द्वैधाप्रोक्तास्यादिक्रमेणान्वयः श्लोभगणमगणोऽन्त्यगुरुश्चेद्विक्रांता तदुक्तं तत्रैवश्लोभादिविक्रांतेस्यादिति विषयीशब्देनविषयेनिगीर्णसतिसाध्यवसाया विषयविषयिणोर्भेदेननिर्देशे

रूढायाअजहत्स्वार्थायाश्चेदमुदाहरणं भातिचगंगायांघोषइतिद्वैधा सापिपुनः प्रोक्ताभादिविक्रांता २५ पावन
त्वशीतत्वादिप्रयोजनवत्याजहत्स्वार्थायाश्चेदमुदाहरणं स्मात्साध्यवसायाचारोपवतीत्यं श्वेतोव्रजतीत्येवोक्तानुमध्या २६

आरोपवती तदुक्तंसाहित्यदर्पणे विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तु स्मारोपास्यान्निगीर्णस्यगतासाध्यवसानिकेति एवंचाष्टविधा रूढसाध्यवसायाजहत्स्वार्था १ सप्रयोजनसाध्यवसायाजहत्स्वार्था २ रूढसाध्यवसायजहत्स्वार्था ३ सप्रयोजनसाध्यवसायजहत्स्वार्था ४ रूढसारोपाजहत्स्वार्था ५ सप्रयोजनसारोपाजहत्स्वार्था ६ रूढसारोपजहत्स्वार्था ७ सप्रयोजनसारोपजहत्स्वार्थेति ८ एतासांक्रमेणोदाहरणान्याह श्वेतोव्रजतीत्यादि तत्ररूढसाध्यवसायाजहत्स्वार्थामुदाहरति श्वेतइति अत्रगुणवाचकस्यश्वेतशब्दस्यव्रजनक्रियानन्वयात् श्वेतशब्दःश्वेतगुणविशिष्टरूपविशेष्यानपादानासाध्यवसायाप्रयोजनाभावाल्लोकरूढेश्चरूढाश्वेतगुणार्थंत्यक्तातद्विशिष्टार्थपरत्वाद्जहत्स्वार्था द्योतगणयगणोऽन्त्यगुरुश्चेत्तनुमध्या तदुक्तंरत्नाकरे द्योतस्तत्तनुमध्येति २६

साहित्यमंजूषा सप्रयोजनसाध्यवसायाजहत्स्वार्थमुदाहरति कुंताइति अत्राचेतनकुंतानांक्रियानन्वयात्कुंतशब्दः कुंतविशिष्टपरः पुरुषरूपविशे ११ षानुपादानात्साध्यावसायात्स्वार्थमत्यक्त्वास्वार्थविशिष्टपरत्वाज्जहत्स्वार्थी अत्रगहनत्वप्रयोजनात्सप्रयोजनारूढसाध्यवसायजहत्स्वा र्थमुदाहरति कलिंगेति अत्रदेशार्थस्यकलिंगशब्दस्यसाहसगुणानन्वयात्कलिंगशब्दः स्वाधेयपरः प्रयोजनाभावाद्दृढापुरुषरूप विशेष्यानुपादानात्साध्यवसायास्वार्थंत्यक्त्वाकलिंगवासिजनार्थपरत्वाज्जहत्स्वार्थीः सप्रयोजनसाध्यवसायजहत्स्वार्थमुदाहरति आयुरिरिति अत्रस्वीकरणंग्रहणं आयुषोग्रहणायोगादायुःशब्द आयुर्निमित्तपरः अन्यभिचारेणान्यवैलक्ष्येणायुष्करत्वात्प्रयोज नात्सप्रयोजना घृतरूपविशेष्यानुपादानात्साध्यवसायास्वार्थत्यागाज्जहत्स्वार्थाच्च स्योमगणसगणोस्तश्चेन्मुकुलं तदुक्तंकल्पमणौ

अजहदर्थायाविशेष्यानुपादानरूपाध्यवसायवत्यारूढाविदमुदाहरणं कुंतायांतिकलिंगः स्यात्साहसिकः
नद्यांघोषइतिम्सोस्तश्चेन्मुकुलं ३७ सस्याएवप्रयोजनेप्रथमेचरणेउदाहरणं जहत्स्वार्थायास्तस्याएवद्वि
तीयेरूढोतृतीयेप्रयोजनेउदाहरणं धवलोहयस्तेप्रविशंतिकुंताः सगतःकिलगोविमलःसयोंचेत् ३८ अज
हत्स्वार्थावाविशेष्यापादानरूपारूपवत्यारूढौप्रथमेचरणेप्रयोजनेद्वितीयेचरणेचउदाहरणेजहत्स्वार्थावास्तस्या
एवतृतीयेचरूढोउदाहरणं घृतमिदमायुस्तिवसुभिदा इयमुदितान्योशशिवदनास्यात् ३९ म:पाणिमुकुलमिति पाणि

मंन्यगुरुश्चरणः ३७ रूढसारोपाजहत्स्वार्थमुदाहरति धवलइति अत्रशब्देनधवलशब्दस्यसामान्याधिकरण्येननिर्देशाद्धवलगुणवान्श्वो निगीर्यस्वरूपःस्वसमवेतगुणतादात्म्येनप्रतीयतेअतःसारोपाप्रयोजनाभावाद्दृढास्वार्थ्यागादजहत्स्वार्था सप्रयोजनसारोपाजहत्स्वार्थमुदा हरति तद्इति अत्रसर्वनाम्नाकुंतधारिपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वं अतिगहनत्वंप्रयोजनमित्यादिपूर्ववत् रूढसारोपजहत्स्वार्थमुदाहरति सगतइति अत्रसइतिसर्वनाम्नातद्देशस्थपुरुषनिर्देशात्सारोपत्वमितरत्पूर्ववत् सयोंसगणयगणोंचेद्विमलः तदुक्तंकल्पमणौ विमलःसयान्यामिति ३८ सप्रयोजनसा रोपजहत्स्वार्थमुदाहरति घृतमिदमिति अत्रघृतमित्यारोपविषयनिर्देशनागीर्णत्वात्सारोपा अन्यभिचारेणायुष्करत्वप्रयोजनादिपूर्ववत् इयंलक्षणा ११

वस्रुमेदाअष्टमेदाउदिताशास्त्रेंइरितिशेषः न्योतगणयगणोशशिवदनास्यात् तदुक्तंरत्नाकरे शशिवदनान्यावितिं ३९ इतिगायत्री
इदानींसप्ताक्षरपादजात्यणिहिगंधर्वीलक्षयनूगोणींलक्षणंलक्षयति एताइति एताःसादृश्येतरसामीप्यादिसंबंधयुक्ताअन्योन्युद्भालक्षणाःसा
दृश्यारब्धेनुसंबंधेगोण्यःप्रोक्ताः तदुक्तंसाहित्यदर्पणे सादृश्येतरसंबंधाःभुक्ष्यास्ताःसकलाअपिसादृश्यानुमतागौण्यस्तेनषोडशेभदिताइति
तत्ररूढसारोपाजहत्स्वार्थगोणीमुदाहरति तैलानीति अत्रतैलशब्दस्तिलभवेस्नेहरूपमुख्यार्थमादायैवतत्सदृशेषुसार्षपादिस्नेहेषुप्रवर्तते
अतोऽजहत्स्वार्थप्रयोजनाभावाद्दृढा एतानीतिसर्वनाम्नारोपविषयनिर्देशात्सारोपाः सोमगणद्वयंगुरुश्चगंधर्वःस्यात् तदुक्तंकल्पमणौ गंधर्वः
मार्कणीभ्यामिति कर्णाभ्यांदिगुरुभ्यांचगणाभ्यां ४० सप्रयोजनसारोपाजहत्स्वार्थगोणीमुदाहरति तेनेपेति अत्रनृपात्मजेषुतत्सदृशेषुचस

जहत्स्वार्थायास्तस्याएवप्रयोजनेउदाहरणं उच्छिहि एताभ्योंदृसादृश्यारब्धेसंबंधेधातो गौण्यस्तेलान्येतानि
स्युगंधर्वःसोमगः ४० अत्राजहत्स्वार्थसारोपरूढगौण्याइदमुदाहरणं राजपुत्रएषतैलानिसंतिचागतः राजसून
वश्चरोजोगउच्छिगत्रसा ४१ अत्रप्रथमेचरणेसप्रयोजनायास्तस्याएवउदाहरणम्

स्कतेनृपात्मजाइति अतिसमृद्धिः प्रयोजनांतइत्यारोपविषयनिर्देशात्सारोपत्वमित्यादिपूर्ववदुन्नेयं रूढसाध्यवसायाजहत्स्वार्थगौणी
मुदाहरति तैलानीति अत्रसार्षपादिविशेष्यानुपादानात्साध्यवसायाजहत्स्वार्थ इतरत्पूर्ववत् सप्रयोजनसाध्यवसायाजहत्स्वार्थगौणीमु
दाहरति आगताइति अत्रापिसाजसूनुघृतत्सदृशेषुचागतेपुराजसूनवआगताइति अत्रउच्छिहिरगणजगणयुरवश्चेत्साउष्णिक्छंदः
तदुक्तंतत्रैवउच्छिगत्रराज्जगाविति ४१ रूढसारोपजहत्स्वार्थगौणीमुदाहरति राजेति अत्रराजानुघणताशेषसमंतःसादृश्यभि
धानाकेवलेगौडेंद्रेराजशब्दोलक्षणया प्रयोजनाभावाद्दृढा गौडेंद्रइतिविषयनिर्देशात्सारोपाइतरत्पूर्ववत् इदमितिकर्मनिर्दिष्टं
इदंकटकंगच्छतीत्यध्याहारः सप्रयोजनसारोपाजहत्स्वार्थगौण्यामुदाहरति बहिर्भवोबाहीकः ईकक्वेत्यनेनईकटिलोपश्च

अत्रजाड्यमांद्यादयोगुणाःप्रयोजनंततःसप्रयोजन वाहीकवदितिविशेष्योपादानात्सारोप इतरतपूर्ववत् रूढसाध्यवसायजहल्लक्षार्थगोणीमुदाहरति कटंकंराजेति गच्छतीतिशेषः अत्रगोरपविषयस्यराजशब्देनिगीर्णत्वात्साध्यवसायान्यपूर्ववत् सप्रयोजनसाध्यवसायजहल्लक्षार्थगोणीमुदाहरति गौरिति अत्रापिविशेष्यानुपादानात्साध्यवसायान्यपूर्ववदुन्नेयं मगणभगणगुरवश्चेत्सरलंस्यात् तदुक्तंतेनैव शंभुः शत्रुःसरलमिति शंभुस्त्रियुरुःषगणःशत्रुः प्रथमचतुर्थयुरुःषगणः ४२ गूढेति गूढाश्चैतन्याभष्टविधा सप्रयोजनलक्षणागूढव्यंग्यविशिष्टास्पष्टव्यंग्यविशिष्टाचेत्थंद्वैधाभवति तदुक्तंसाहित्य

द्वितीयेअजहल्लक्षार्थसाध्यवसायरूढगोण्याउदाहरणं तृतीयेसप्रयोजनायास्तस्याएवउदाहरणं उभयत्रापिप्रयोजनं द्रव्यादिप्राप्तिः राजागोडंद्रढदं गौर्वाहीकःकटंक राजागौर्जल्पतिमोभागःस्याच्चेत्सरलं अत्रप्रथमचरणेजहल्लक्षार्थसारो परूढगोण्याउदाहरणं द्वितीयेसप्रयोजनायास्तस्याएवउदाहरणं कटंकंराजेतिजहल्लक्षार्थसाध्यवसारूढगोण्याहरणंगौ जल्पतीतिसप्रयोजनायास्तस्याएवउदाहरणं गूढव्यंग्यवतीचागूढव्यंग्यवतीत्थं रूढयन्याष्टविधासाद्वैधाप्येगमदले खा प्रयोजनयुजस्तनुर्धर्मिणिचधर्मे फलेद्विविधभेदाः कुमारललिताज्सौग् ४३

दर्पणे व्यंग्यस्यगूढागूढत्वाद्विधास्फललक्षणादति गूढव्यंग्यवतीयथा उपकृतंबहुतत्किमुच्यतेरूजनतापथिताभवतापरं विदधदीदृशमेवस दासखेरूचितमास्वततःशरदांशतं अपकारिणीत्यमुक्तिः तत्रासंबंधासतीविपरीतलक्षणसंबंधेनापकारातिशयंव्यंजयति तच्चपरिपंथबुद्धिविभ वसंवेद्यं स्पष्टव्यंग्यायथा गौर्वाहीकोजल्पतीति जल्पनंव्यक्तभाषणंतत्तुगोर्नसंभवतीतिगोसदृशःपुरुषोवदतीत्यर्थः सचातिजाड्यमांद्यादि गुणान्व्यंजयति तच्चसर्वजनसंवेद्यंस्योग्रगणसगणश्चेन्मदले खा तदुक्तंरत्नाकरेस्योगः स्यान्मदले खेति ४३

प्रयोजनेति ताः षोडशभेदाः प्रयोजनयुजःसप्रयोजनास्तुधर्मणिधर्मेचफलेप्रयोजनेसतिद्विविधैरूपेयासांतास्तथाभवंति तदुक्तंसाहि त्यदर्पणे धर्मिधर्मगतत्वेनफलस्थेताअपिद्विधेति धर्मिप्रयोजनस्योदाहरणंस्निग्धश्यामकांतीतिपद्यंसाहित्यदर्पणे द्रष्टव्यं गंगायांघोषः अत्र तटलक्ष्यशीतत्वपावनत्वादि धर्मस्यातिशयःफलं ज्सौग्यजगणसगणगुरवश्चेत्कुमारललिता तदुक्तंरत्नाकरे कुमारललिताज्सौगिति ४४ रू ढीति रूढियुजोरूढाअष्टपराःसप्रयोजनाःदंतमिताद्वात्रिंशएवंचत्वारिंशद्भेदाःलक्षणाः वाक्यपदरूढतयावाक्यगतत्वेनप्रत्येकंतावपिद्विधेति तत्रवाक्यगता उपकृतंबहुयत्रेति पदगतागंगायांघोषइति एवमशीतिप्रकारालक्षणा इहछंदः शास्त्रेभाभगणद्वयंगुरुश्चेत्कलिका तदुक्तंरत्नम

रूढियुजोष्टपरादंतमिताद्विविधा वाक्यपदरूढतयाभाविहगःकलिका ४४ इतिलक्षणा अथव्यंजना स्वार्थ भावोध्यशक्त्यायास्तनष्टास्तयान्यं बोधयदर्थमेवाहंहंसमालाररोगेः ४५ कथिताव्यंजनासाद्विविधाशब्दजा र्थी इतिभेदात्तुशब्दीद्विविधाचदीप्राय् ४६ लक्षणाश्रयिकानयोगृहंब्रभिथाजा भात्कपमापतिरेषाचोद्धतारस गैः स्यात् ४७

णेो भाद्गुरूकलिकेति ४५ इतिलक्षणा अव्यंजना क्रमप्राप्तान्व्यंजनावृत्तिमाह स्वार्थेति शक्त्यायस्तशक्तिलक्षणातात्प र्यास्तवृत्तिपुरुषार्थमाबोध्यबोधयित्वानष्टास्तउपक्षीणास्तसतीपुरुषान्यमर्थंबोधयतिसाशब्दस्वअर्थस्यप्रकृतिप्रत्ययादेशश्चव्यंजनधननगमन प्रत्ययनादिव्यपदेशविषयव्यंजनावृत्तिः कथितेत्यनेनान्वयः तदुक्तंसाहित्यदर्पणेविरतास्वभिधायास्तयार्थोबोध्यतेपरः सावृत्तिर्व्यंज नानामशब्दस्यार्थादिकस्यचेति रोगः रगणद्वयंगुरुश्चेद्धंसमाला तदुक्तंतेनैव रोगुरुहंसमालेति ४६ कथितेति साव्यंजशब्दजाशाब्दी अर्थइतिभेदाद्विविधा तत्रशाब्दीतुद्विविधा स्योसगणरगणोगुरुश्चेदीप्रा तदुक्तंतेनैव सरेगरुचदीप्रेति ४७

तेवशाद्व्यंजनाद्वैविध्यंसोदाहरणमाह लक्षणेति लक्षणाआश्रयोयस्याःसालक्षणाश्रयिकालक्षणामूलउदाहरणं न ह्यंगगृहं अत्रजलमर्थबोधनादभिधायांतदर्थबोधनालक्षणायांचविरचितायांचविरच्यायांयशीतत्वपावनत्वातिशयादिबोध्ये सालक्षणामूलव्यंजना तदुक्तंदर्पणे लक्षणोपास्रवेतयस्यकृतेतत्तुचयोजनं यथाप्रत्यासत्तेसास्याद्व्यंजनालक्षणाश्रयेति

अत्रनदीतीरेगृहमितिअर्थबोधित्वालक्षणाविरंतोसत्यांपावनत्वादिअर्थभानंलक्षणा
मूलव्यंजनया चकरदादिवशादुमापतिसंज्ञराजनिअभिधायाबोधितेसतिराजोपमा
नभूतशिवस्यभानंतुअभिधामूलव्यंजनया बुधैस्तवाच्यगाव्यंग्यगाचलक्ष्यगैवं
त्रिधोदितात्रचार्थेयदाजरोग्सुभद्रा ४८

द्वितीयामाह अभिधाआभवामूला उदाहरणंएषउमापतिर्भाति अभ्रकरणेनाभिधेयाउमापतिशब्दस्योमानाम्नीस्त्री
तस्याःपतिःवीररत्ननामानृपतिरूपेर्थेनिश्चितेयपयोगौरीवल्लभरूपोर्थोबोध्यसाभिधामूलाव्यंजनातदुक्तंदर्पणे अनेकार्थ
स्यशब्दस्यसंयोगाद्यैर्नियंत्रिते एकत्रार्थेन्यधीहेतुर्व्यंजनासाभिधाश्रयेति अत्रसंगेःरगणसगणगुरुभिःरुद्धतास्यात्
तदुक्तंतेनैव उक्षतारसगादेयेति ४८

१३

आथव्यंजनामाह॥बुधैरिति॥बुधैरायव्यंजनानुवाच्यार्थमाव्यंग्यार्थंगालक्ष्यार्थंगोचेवंत्रिधोदिता॥तदुक्तंसा
हित्यदर्पणे॥त्रिविधास्याद्रियमर्थोनांप्रत्येकंत्रिविधामतेति॥यदाजरोगुजगणरणेगुरुश्चतदासुभद्रा॥तदुक्तंतेने
व॥जरोगुश्चसुभद्रेति॥४९॥तत्रवाच्यगामुदाहरति॥कालोमधुःवसंतःज्योत्स्नाचंद्रिकाचारुलीनिसखींप्रयुक्तः
॥ततःप्रस्तुतःकामुकःप्रेष्यनामिनिव्यज्यते॥व्यंग्यगामुदाहरति॥अचलेति॥अचलाचासौबलाकाचबकभेदःकमलस्यद
लेपत्रेआस्ते॥अत्रबलाकायाअचंचलत्वेनस्थितिर्वाच्यार्थः॥तस्मादस्येदृशस्यनिर्जनत्वमितिव्यज्यते॥तस्माद्व्यंग्यात्से
कैनस्थानमेनदितिव्यज्यतेनसैःतगणसगणगुरुभिर्भ्रमरमाला॥तदुक्तंतेनैव॥तस्माद्भ्रमरमालेति॥५०॥

कालोमधुरियंचज्योत्स्नाचलबलाका॥आस्तेकमलपत्रेनसैर्भ्रमरमाला॥४९॥अत्रमधुज्योत्स्ना
पादयोर्वाच्यार्थादितुमायाहीतिध्वनिः॥बलाकायानिश्चलत्वेननिर्जनोदेशइतिव्यंग्योर्थः॥तस्मा
त्तुरंतुयोव्यंग्यस्तुमितिव्यंग्यात्मध्वनिः॥गतोष्टस्तिनरागासरोमंतुमितालं॥तदुष्टस्यतुतस्यांनिकेयोमुदितासैो
लक्ष्यगामुदाहरति॥गतेति॥गतआष्टस्तिनोरागोलोहित्यमस्याःसालंसरकासारंमंतुंस्मातुमित्तागतासितस्यदुष्ट
स्यांनिकंतुनगतासीतिदूतींप्रतिनायिकायावचनं॥अत्रदुष्टपदसूचितयाविपरीतलक्षणयातदेतिकमेवगतासी
तितस्यते॥ततस्तेनरंतुंगतासीतिव्यज्यते॥मंतुंकुमितिहुमस्रोशुद्धावित्युस्मातुमुन्प्रत्ययः॥एकाचइतिनेट्म
तिनस्रोर्ह्रसीतिनुमभ्योगणस्रोमगणगुरुचनेतिमुदिता॥तदुक्तंतत्रैव॥यसोगोमुदितेयमिति॥५१॥अस्या
भेदानाह॥वक्रेति॥इहसाहित्यशास्त्रेहयमर्थाव्यंजनावक्त्रादीनांवक्तृबोद्धव्यवाक्यान्यसंन्निधिवाच्यप्रस्ताव
देशकालाकाकुचेष्टानांदशकस्यैवेष्टयासूप्रत्येकंदशविधाभवति॥ततस्त्रिंशद्वैदग्ध्याता॥तत्रवक्तृवाक्यप्र

स्तावदेकालवैशिष्ट्येयथा॥कालोमधुःकुपितएवपुष्पधन्वाधीरावदंतिरतिरेवदरारःसमीरः॥केलीवनीयमपि मंजूलकुंजमंतुदूरेनिः॥कथयकिंकरणीयमद्य॥अत्रएवंदेशंप्रतिस्त्रीप्रच्छन्नःकामुकस्यायंप्रेष्यनामितिसखींप्र तिकथयाचियोत्यते॥बोद्धव्यैवैशिष्ट्येयथा॥निःशेषचूनचंदनंस्तनतटेनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनंजनेपुलकितान्त र्वीनवेयंननु॥मिथ्यावादिनिदूनबोधजनस्याज्ञानपीडागमेवापीरत्नातुमितोगसिनपुनस्तस्याधमस्यांतिकं॥अत्र विपरीतलक्षणयातदंतिकमेवगतंगनासिलक्ष्यंतस्यरंतुमितिव्यंग्यंप्रतिपादयंदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते॥अन्यस्मिन्नि र्विवैशिष्ट्येयथा॥नलिनीलदलेवलाकामरकतपात्रइवदृश्यतेशुक्तिः॥अत्रबलाकायानिष्पंदत्वंशुक्तिदृष्टांतेनद्यो त

दुष्टपदसूचितयालक्षणयातस्यांतिकमेवगतासीतिव्यंग्यंगम्यते॥वक्ष्यादिदत्तांकवैशिष्ट्यात्तु दत्तांविधा॥प्रत्येकमिवमिहाथश्लोतुमधुरिकान्॥५२॥अपिचसमस्तव्यस्तदत्तांकवैशिष्ट्ये ॥समिस्वसुखस्पर्शादेःकुमुदवतीन्योगः॥५२॥

तेतेनास्यदेशेनिर्दिष्टानिर्जनत्वमनःसंकेतस्थानमेतदितिकयापिसन्निहितंप्रच्छन्नकामुकंप्रत्युच्यते॥अत्रैवस्थान निर्जनत्वरूपव्यंग्यार्थवैशिष्ट्यंप्रयोजकं॥काकुवैशिष्ट्येयथा॥गुरुपरतंत्रतयावनदूरतरंदेशमुद्यतोगंतुं॥अलि कुलकोकिलललितैर्नेष्यतिसखिसत्वरमिसमयैसः॥अत्रनेष्यतिअपिवेष्येवेतिकाकाव्यज्यते॥चेष्टावैशिष्ट्येयथासंके तकालमनसंविदंज्ञात्वाविदग्धया॥आसीनेभ्रार्पितानूतंलीलापद्मेनिमीलितं॥अत्रसूर्यास्तकालःसंकेतसमयत्व निमीलनादिचेष्टयाकयाचिद्योत्यते॥लोलगणगुणरूपमधुरिका॥तदुक्तंतत्रैव॥तन्नीमधुरिकेति॥५२॥

अपीति॥अपिचेहशास्त्रेवक्ष्यादेःसमस्तव्यस्तचयदत्तांकस्यवैशिष्ट्येसतिभिन्नादिदर्शीयंव्यंजनाबहुधास्यादि

ज्ञानुधाजगरिनिदृयोरन्वयः॥तत्रश्लोकोदाहरणं॥संकेतकालत्यादिसमस्तोदाहरणं॥कालोमधुरित्यादिसंभवे ज्ञेयं॥न्योनगणयगणेगोगुरुश्चकुमुदवती॥तदुक्तंतत्रैव॥कुमदवतीन्योगइति॥५२॥स्यादिति॥म्रोभगणस गणेगोगुरुश्चयदिविधुवक्त्रागदिता॥तदुक्तंतत्रैव॥म्रोगोगितिविधुवक्त्रेति॥५४॥इतिव्यंजना॥अथाष्टाक्षरज्ञा त्यनुष्टुभिशब्दालंकारानूद्दर्शयन्चित्रालंकारंलक्षयति॥वर्णाइति॥लिपेरक्षरविन्यासस्यभेदेविशेषेतुएकवर्णस्या नेकपदोपकारित्वाश्लिष्टानादिरित्यायःपद्माद्याकारस्तेन॥आदिनाखड्गमुरजनागगोमूत्रिकादीनांग्रहणं

स्यादिहवनुधाभिन्नादृदियमपीयं॥ज्ञानगुरुदिनाम्रोगोगोयदिविधुवक्त्रा॥५३॥इतिव्यंजना॥अथा नुष्टुप्॥ ॥अथशब्दालंकाराःतत्रचित्रं॥ ॥वर्णानिवेशिनाःपद्माद्याकारलीलिपेर्भेदे॥तुल्यिश्लिष्टना दिरीत्याचेश्चित्रंतदपिभात्रीगो॥५४॥अथशब्दालंकाराःतत्रचित्रं॥वर्णानिवेशिनाःपद्माद्याका रलीलिपेर्भेदे॥तुल्यिश्लिष्टनादिरीत्याचेश्चित्रंतदपिभात्रीगो॥५५॥पद्मबंधोयथा॥मावास्यात्स्त्री रामारावासद्वारास्यालगेहंनोमा॥मानोहंतुस्यांमायुद्दिनविद्युन्मालायुस्याद्वामा॥५५॥

वर्णानिवेशिनाःश्लोकेकल्पितास्तेनूनंतदाचित्रमलंकरणंस्यात्॥तदुक्तंकाव्यप्रकाशे॥तच्चित्रंयत्रवर्णानांस्थानाद्यानु नितेहेतुनेति॥त्रीतगणरगणेगोगुरुश्चयदिचेद्विभा॥तदुक्तंछंदोमणौ॥त्रीगोगोविभामतारिष्टेरिति॥५५॥तत्रपद्मबंधमुदा हरति॥मावेति॥रामोमनोहरआरावोकंठध्वनिर्यस्याःसारामीमास्यात्मारुः॥वाजथवावाःइत्कं॥आपःस्त्रीभू म्निवार्वारिदित्यमरः॥राःधनं॥रायोहनीतिरेवाद्दस्यात्मादेशः॥अर्थैरेविभवाअपीत्यमरः॥मालामल्लिकादिस्वरू पोगृहंमालस्त्रीःमानोभिमानःनोस्यात्॥अहंतुमालस्त्रीयोनयतीतिमायकः॥व्यंजनंस्त्रीविनाव्यर्थाक्रिया॥जगत्क

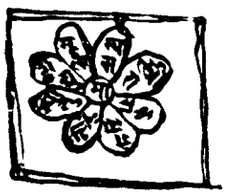

ज्ञकइत्यर्थः। यद्वामयायोनतेसोमाद्यत्। निगुणोविमायायालस्याभ्यक्तोभवतीत्यर्थः। तंवेनिजानातितयास्यां भवेयं। ऋइत्यष्टानांसंज्ञा॥ छंदोभिरज्जिरित्यादिकारिमांनैरित्यकत्वात्॥ गिनिजात्यभिप्रायेणैकवचनं॥ एवंचाष्टेगुरवश्चेद्वामासंदरावियुन्मालास्यात्॥ सदुक्तंरत्नाकरे॥ मोमोगोरोविद्युन्मालेति॥ यृइत्येवंप्रकारेणनिवेशस्तवृनद्युमभ्यायनुसारेण॥ तत्रयथा यृर्छछिन्नाविद्युन्मालेति॥ एवमग्रेपि॥ ५५॥ पद्मबंधस्त्रिभवर्णसरूपंद्व्याद्याद्या॥ श्लोकस्येति॥ श्लोकस्यादिगायेत्रयोवर्णास्तेवर्णाःवैपरीत्येनश्लोकस्यांतगाभवंति॥ तथैवयादार्धयोः तेत्रयोवर्णाःसंतिअयमर्थः॥ पादस्यार्धस्यचादिगायेत्रयोवर्णाःतेवैपरीत्येनतयोरंतगाभवंति॥ योत्रवि

पादस्यद्वितीयस्यादिगायस्त्रयः प्रथमस्यांतेविपर्ययातद्वच्चतुर्थस्यादिगास्तृतीयस्यांतगाः॥ अ
र्धस्यद्वितीयस्यादिगास्त्रयः प्रथमार्धस्यांतगाः संभवानुरोधादित्यर्थः॥ पद्मबंधनेभितयोरेकए
वचार्यंतयोः॥ अध्रितः परोसौपरे। सेछयात्तनुष्टुबृषलाग्॥ ५७॥ अथपद्मबंधरणप्रकारः॥ श्लो
कस्यचादिगास्त्रयोयेतेंतगाविपर्ययात्॥ पादार्धयोस्तेयेवतेनाराचकंचलागुरुः॥ ५९

शेषोक्तिसचनद्विषरणेपादस्यद्वितीयस्येत्यादिनामूलेस्फुटीभविष्यति॥ तत्रलाःतगणरगणलघवः गुरुश्चचेन्नाराचकं॥ तदुक्तंतत्रैव। नाराचकंतरौलगाविति॥ ५७॥ पद्मबंधेनइति। पद्मबंधनेभितयोः पूर्वार्धपरार्धयोर्यौआद्यौतृतीयौतयोःस्थानेएकएवएकजातीयएववर्णः॥ असोवर्णोद्वितश्चतुरस्रस्योभवति॥ परेपूर्वश्लोकैतश्लोकोक्तावर्णेभ्योन्येवर्णाःसेछयासंतिन्यलाग्रगणस्त्रगणलघवोगुरुश्चचेत्॥ अनुष्टुप्छंदः॥ तदुक्तंरत्नमणौ॥ रेफयावनुष्टुब्भजइति॥ भजएकलघुगुर्वात्मकस्त्रगणः॥ ५८॥ पद्मलेखनप्रकारमाह॥ कर्णिकेति॥ कर्णिकांकमलमध्यभागं

लिखेत्॥ बुधइतिशेषः॥ तस्याः कर्णिकायास्सर्वतः सर्वत्राष्टसुदिक्षुलिखेत्यर्थः॥ अष्टौदलानिपत्राणिलिखेत्॥ तत्रवर्णस्थापनप्रकारमाहसार्धद्वाभ्यां॥ कर्णिकांतरेति॥ कर्णिकायाअंतरामध्येआदिमोवर्णः स्यात्॥ रोरगणो॥ जागाः जगणोगुरुश्चयंचचेसिंहलेखा॥ तदुक्तंतत्रैव॥ रजागैस्त्रसिंहलेखेति॥ ५९॥ द्वेइति॥ द्वेअक्षरेकृतोपिकस्मादपिदलाद्बहिर्नयेत्॥ ततस्तस्यदलस्यसमीपगादलात्तुद्वितीयवर्णोअंतर्वेशयेत्॥ ततस्तृतीयतोदलात्द्वेअक्षरेबहिर्नयतेनैवांतर्वेशयप्रवेशयेत्॥ उत्तरेणयोजना॥ जोलगणजगणगुरुलघवश्चेत्समानिका॥ तदुक्तंरत्नाकरे॥

द्वेबहिर्नयेदलात्कृतोपितत्समीपगात्तु॥ वेशयेतृतीयतोक्षरेततःसमानिकाज्जगौ॥ ६१॥ अ
थपद्मबंधप्रकारः॥ कर्णिकांलिखेत्तुतस्यांसर्वतोदलानिचाष्टौ॥ कर्णिकांतरादिमःस्यात्रोजागा
स्तुसिंहलेखा॥ ६०॥ नयवेशयचैवमेवपुरः प्रथमात्पुनः॥ बुधवेशयमध्यमस्तुमुहुःससलागम
ही॥ ६१॥

जौसमानिकागलौचेति॥ ६०॥ नयेति। हेबुधपुरः अग्रतएवमवोत्तरीत्यैवकुर्वितिशेषः॥ पुनः प्रथमात्पद्मात्प्रथमंबहिर्निगतंतस्मात्वेशयप्रवेशयमध्यमस्तवर्णंमुहुर्निर्गमेप्रवेशेचचारंग्राह्यः॥ एवंचप्रथमाद्दलाद्बहिर्गत्वाद्वितीयेनप्रविश्यतृतीयेनबहिर्गत्वानैवांतःप्रविश्यचतुर्थेनबहिर्गत्वापंचमेनांतःप्रविश्यनैव॥ बहिर्गत्वाषष्टेनांतःप्रविश्यसप्तमेनबहिर्गत्वानैवांतःप्रविश्याष्टमेनबहिर्गत्वाप्रथमेनप्रविशेत्॥ ससलाःसगणद्वयंलघुश्चगुरुश्चेच्चही॥ तदुक्तंरत्नमणौ॥ सयुगंलघुगुरूसहीति॥ ६१॥ ॥ अथसर्वबंधमाह ॥ जयेति॥ निजस्वनानांसकलस्वस्वदायंदातारं॥ स्थाप्यधेत्यनेनणप्रत्ययः॥ अतोयुगितियुक्॥ सलिलजंकमलंतस्मा

साहि- स्माज्ञायतद्रुनिसलिलजजोत्रत्नातेननुतंस्फुतंधृतःशशाचिरुश्चंद्रोयेननंशकरंगजाननंबालजपध्यायेत्सर्यः॥यद्व दीका-
अथखड्गबंधः॥अपधृतशशांशचिह्नंनिजजनसुखदायं॥सलिलजजनुतंनीतिनगगिरतिमाला॥६२॥प्रथ
माक्षरंजेतिविलिख्यतदूर्ध्वमूर्ध्वाधोरेखकंपंतिद्वयंलिखेत्॥ततःप्रदक्षिणक्रमेणैकस्यामूर्ध्वक्रमेणतद
थिमाणिपधृनेत्यक्षराणितदुपरिद्वयोःपंक्त्योर्मध्येएकोवर्णःरेखाश्लिष्टःततोद्वितीयस्यामधःक्रमेण
चिह्नंनिद्रतिवर्णत्रयंचलिखेत्॥ततःप्रथमःपुनस्तंगृहीत्वातद्दक्षिणभागेनिर्गमक्रमेणमूखदाइति
चतुरोवर्णानलिखेत्॥प्रथमवामभागेप्रवेशक्रमेणमंसलिलेतिचतुरोलिखेत्॥ततोद्वितीयःप्रथमःतदधः
क्रमेणनुतंनीतिवर्णत्रयंतदधस्तदग्रिमएकलीतितद्दक्षिणभागेनिर्गमक्रमेणनगेतिद्वौतिवामभागेप्र
वेशक्रमेणगिरेतिद्वौपुनस्तिस्रस्तदधोमालाइत्यक्षरद्वयमूर्ध्वाधःक्रमात्॥एवमन्यानुष्टुप्पूरवद्बंधस्था
पनंज्ञेयं॥अन्यवृत्तानामपिविद्वद्भिमुखेभंगादिग्रथंदर्शनेनयथासंभवमूहनीयं॥नागबंधनादय
श्चित्रविशेषालेख्याएवज्ञेयाः॥६२॥

मजपेत्यर्थः॥निनगणेनगगिनगणेगुरुद्वयेचसतिरतिमालानूतिछंदःस्यात्॥तदुक्तंपुष्पणे॥ननगिगिरतिमालेति
॥६२॥श्लिष्टइति॥उभयपंक्तिमध्यस्थश्चेनोभयत्रग्राह्यः॥एवंचानुष्टुप्पूरवद्बंधेप्रथमचरणेमेकरदशविशेषकविशान्य
क्षराण्येकजातीयानि॥तथाप्रथमपादेपंचमषष्ठेचतुर्थपादेप्रथमषष्ठेचाक्षरेएकजातीये॥अन्यान्यथेछंदो
यानि॥६२॥अत्रवर्णस्थानप्रकारंगाद्ययाह॥प्रथमाक्षरमितिप्रहेलिकाःलक्षयति॥च्युतेति॥च्युतानिष्कासि
ताश्चअर्पितादत्ताश्चच्युतार्पिताश्चच्युतार्पितच्युतार्पिताअक्षरादयोयाकृताःप्रहेलिकाःस्युः॥तासुवचसो
विचित्रताया आश्रयाः॥रसप्रतिबंधकत्वयामालंकारइतिभावः॥तदुक्तंसाहित्यदर्पणे॥रसस्यपरिपंथि

ल्यान्मालंकाराःप्रहेलिकाःउक्तिवैचित्र्यमात्रंस्याच्युतदत्ताद्याचालंकृतिः॥काइतिश्लक्ष्णगजगणरगणलघवो
गुरुश्चचेदिदंछंदःप्रमाणिकानामकंतदुक्तंरत्नाकरे॥प्रमाणिकाजरौलगाविति॥६३॥क्रमेणाणोदाहर
णं॥साद्रुमरतेति॥अत्रद्वौपूर्ववद्विवर्णश्च्युतइतिच्युताक्षरा॥पवनइत्यत्रपकारोर्पितइत्यर्पिताक्षरापादेत्य
त्रनावर्णश्च्युतःपावर्णोर्पितइतिच्युतार्पिताक्षरा॥इहभूभोगूभगणद्वयेगुरुद्वयेचचेच्चित्रपदा॥तदुक्तंरत्ना
करे॥भोगिनिचित्रपदागइति॥६४॥रत्नानुसरामुदाहरति॥कंटकमिति॥अत्यंतशुभंसुष्ठुवृत्तंवर्तुलंरुचिरं

अथप्रहेलिकाः॥॥च्युतार्पितच्युतार्पिताक्षरायैदृशःप्रहेलिकाः॥वचोविचित्रतायाश्रया
इदंश्लक्ष्णप्रमाणिका॥६३॥स्त्रीपवेनेमृदुर्भूमौसादुमरेतेतमोष्ठी॥कोकिलमंजुलपादा
लेभिरत्रचित्रपदाभोगः॥६४॥अत्रप्रथमरूपेविवर्णश्च्युतः॥द्वितीयेपूर्ववर्णोर्पितः॥तृ
तीयेनेतिनिष्कास्यैपेतिदत्तं॥कंटकमत्यंतशुभंकोपिकृतंरुचिरं॥नादत्तेहिभुविभलक्ष

सकेदरंकंटकंअनुस्वारप्रश्लेषेकंटकंबलयंतत्रकंएकपक्षेआदत्तेस्वीकुर्वन्भुविकोपिनास्तिबलयपक्षेदत्त
नापुरुषःकोप्यस्तीतिकाकुःनकोपीत्यर्थः॥बलयपक्षेकंटकमित्यत्रानुस्वारोदनइतिदत्तानुस्वारः॥कटकमिति
पाठेतुकंटकपक्षेइयमेवच्युतानुस्वारावृतभिन्नतावच्चेद्याभोभगणस्तलगाःनगणस्त्रयुगुरवश्चेत्माणव
कं॥तदुक्तंतत्रैव॥माणवकंभातलगाइति॥६५॥

साहि॰मे॰ क्रियागुप्तमाह॥ब्रूतेरिति॥ईशोविसमयोविधेयोन्यंदेहीतिब्रूतेसलघुरित्यन्वयः॥अत्रदेहीशोनामप्राणिपुत्रे टीका॰
ष्टइत्यर्थस्यस्फुरणाद्देहीतिक्रियागुप्तं॥श्रीगोमगणनगणेगुरुद्वयंचचेत्तूर्णसरुतं॥तदुक्तंनचैव॥श्रीगोहसरु
१८ तमेतहि॥६५॥कर्तृगुप्तमुदाहरति॥जननमिति॥विनापक्षिणायउच्यते॥वहप्रापणेकर्मणिलट्॥अस्यविशेषो
मजननोभजनविरहेण॥नुःपुरुषस्यजननंजन्मवृथेतिसंबंधः॥इहकर्तृवाच्यदमगोविनेकविनेतिशेषः॥गुपगो
पनेकर्मणिलुट्॥अत्रभजननोविनेतिनिषेधार्थकस्यविनाशब्दस्यस्फुरणाद्विनेतिकर्तृपदंगुप्तं॥नरलाःनगणर
गणलघवोगुरुश्चचेत्सुमालती॥तदुक्तंचन्द्रमणौ॥नरलगैःसुमालतीति॥६७॥

अत्रकंटकपदादनुस्वारस्यवनेकटकमित्यर्थः॥अत्रविनेतिकर्ना॥क्रियागुप्तंयथा॥ ॥ब्रूतेर्योन्यमि
तिदेही॥शोपिस्यात्सलघुरत्र॥+कंटकपदेआदरस्त्रीकुर्वन्कोपिनास्तीतिवलयपदेदरद्रा
नाकोप्यस्तिदुर्लभइत्यर्थः॥+गुप्तंबूहिचतिश्रंतन्श्रीगोहंसरुतसंज्ञं॥६६॥अत्रदेहिक्रियापदं॥
कर्तृगुप्तंयथा॥जननमुच्यतेस्मयोभजनतोविनावृथा॥नुरिहकर्तृवाच्यगोथिनरलासुमालतीम्
॥६७॥कर्मगुप्तंयथा॥जगतिभयंकरतः॥खलनृपतेर्जनरोभवतिशरीरभृतां॥लसिजगतिन्मलगः॥६८

कर्मकुप्तमाह॥जगतीति॥जगतिखलनृपतेर्दुष्टराजस्यकरतःकरान्शरीरभृतांमनुष्याणांभयंभवति॥अत्र
भयंकरतोरोद्राद्यृपतेरित्यर्थस्यस्फुरणाद्भयमितिकर्मगुप्तं॥जलगाःनगणजगणलघुगुरवःचेल्ललितगतिः
॥तदुक्तंनचैव॥ललितगतिनजलोगिति॥६९॥

इतिप्रहेलिका॥इत्यनुष्टुप्॥ ॥अथनवाक्षरज्ञातिवृहत्यामनुप्रासान्निरूपयन्वक्रंलक्षयति॥ज्ञेरिति॥
अनेकेषांहलांव्यंजनानांसकृदेकवारमेवावृत्तिर्यदितर्हिज्ञेः॥अवयंविद्यइत्यत्रवदयानामेकवारमेवावृत्तिः॥
छेकानुप्रासःकथितः॥अनुप्रासोनामवर्णसाम्यं॥तत्रायंछेकानांविरम्यानांप्रियत्वाच्छेकानुप्रासः॥तदुक्तंकाव्य
प्रकाशे॥वर्णसाम्यमनुप्रासःछेकवृत्तिगतोद्विधा॥सोनेकस्यसकृत्पूर्वइति॥पूर्वश्छेकानुप्रासःउदाहरति॥अवय
मिति॥योवित्तविद्वानूसोवयंपापंनेवकुर्यात्॥अत्रावयंविद्यइतिवदयानांसकृदेवावृत्तिःउदाहरणांतराणितुए
तल्लक्षणलक्ष्यालंकारार्पणस्थानिलिख्यंते॥तद्यथा॥लक्ष्मीस्पर्धापतिमुरीक्षिलसनूर्णां॥अत्रलकषमपानां
सकृदावृत्तिः॥श्रीमद्भगणोमगणद्वयंचचेत्तूर्णं॥क्षिपेच्छरयति॥तदुक्तंरत्नमणौ॥वाणयतिर्भोमोमोवक्रमिति॥६९॥

अत्रभयमितिकर्म॥इतिप्रहेलिका॥इत्यनुष्टुप्॥अथबृहती॥ज्ञैःकथितःछेकानुप्रासोनेकहलांव
यावृत्तिर्हि॥स्यात्सकृदेवावयंविद्योनेवसकुर्यात्त्रिश्रीमक्रं॥६९॥भवतिबृहत्यनुप्राससंज्ञइहयत्रनेके
हलः॥असकृदेववर्तिनःबृहतिकाभवेन्नोरराविति॥७०॥

भवतीति॥इहानेकेहलोव्यंजनानिअसकृदनेकवारमेववर्तिनायदितर्हिएषवृत्तिर्नियतवर्णगतोरसविष
योव्यापारस्तत्प्रयोजकत्वाद्बृहत्यनुप्रासोभवति॥अनेकहलांक्रमाभावेसरूपतःसाम्येष्वयमेव॥तदुक्तंसा
हित्यदर्पणे॥अनेकस्यैकधासाम्यमसकृद्वाप्यनेकधा॥एकस्यसकृदप्येषवृत्यनुप्रासउच्यतइति॥एकधा
सरूपतएव॥अनेकधासरूपतःक्रमतश्चअत्रमतशब्दाणामसकृदावृत्तिः॥अपिशब्दात्सकृदपीत्यर्थः॥नोनगणौ
रोरगणद्वयंचचेत्तूर्बृहतिकाभवेत्॥तदुक्तंनचैव॥बृहतिकाभवेन्नोररावितिः॥७०॥

उदाहरति।नौमीति।इमंश्रीशंसुमनसंनौमिस्तौमि।अत्रमनशब्दाणामसहदावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासः।यथावा।मूर्ध्नान
मामिकमलोकमनीयलीलं।।अत्रमनलानामसहदावृत्तिः।।प्रससाःमगणःसगणद्वयंचचेन्नकनकं।तदुक्तंतत्रैव।मा
द्रलद्विनयंकनकमितिरलंलघुद्वयंवैकगुर्वासकश्चगणः।।७१।।कविभिरिति।इहएकंहल्व्यंजनंअसदृशंसहृ
दावृत्तंचेतर्हिकविभिःसवृत्त्यनुप्रासःअथाद्विउक्तः।प्रमाणंपूर्वश्लोकोऽत्रदृष्टव्यं।।इहदरिद्रेहोर्थिनेयाचकायकिंदद
तेदहतिदद्दाने।लट्।अत्रदस्यानेकवारंनस्यैकवारंमावृत्तिःयथावा।।सिंहस्तिनोशुचिहंसोमृदुसाध्विकंजं।।
अत्रसस्यानेकवारंहस्यैकवारमावृत्तिःइहनसौनगणसगणौयूयगणश्चेदिशाला।।तदुक्तंतत्रैवनस्यरचितावि
नौमीमंसततंहिशंशांकोत्तंसंगिरिराजभुवः।।कांतंविष्णुमुखाभिनुतंश्रीशंसुमनसस्सःकनकं।।७१।।
कविभिरसहृत्सहृद्वैकमिहहलबादिचेत्सः।।किमिहदरिद्रेहोर्थिनइहनसौविशालायूं।।७२।।
अत्रकिमिहेत्यत्रदस्यअनेकवारंनस्यएकवारं।कथितंहिगलायेकस्था।नगहलनुकंयंचित्तज्ञैः
श्चेत्।।श्रुतिपूर्वकएषोनुप्रासइहसमाडनारं।।७२।।

कथितमिति।।गलादिकंदलाल्यादियदेकंस्थानंतत्रोच्चार्यत्वात्।गच्छतिविधमानंभवतियत्हलतत्कथंचित्एक
वारमनेकवारंवाक्रमभेदेनापिकथितंचेतर्हिज्ञैर्बुधैरेषश्रुतिशब्दःपूर्वोयस्यसोनुप्रासः श्रुतिसरूपावहत्वा
च्छ्रुत्यनुप्रासइत्यर्थः।कथितइतिलिंगविपरिणामेनान्वयः।तदुक्तंसाहित्यदर्पणे।उच्चार्यत्वादेकत्रस्थाने
नालुरदादिके।।सादृश्यंव्यंजनस्यैतच्छ्रुत्यनुप्रासउच्यतइति।ससमाःसगणद्वयंमगणश्चेतर्हिदमुदारं।तदुक्तं
तत्रैव।संयुतंमगणश्चोदारमिति।।७२।।

उदाहरति।।हरेति।खगेश्वरोगरुडोवाहनंयस्यतस्संबुद्धौ।आसमंतान्नीलोघनस्तस्यैवाभायस्यास्तथाभूता
ससंगीनूर्यस्यतस्संबुद्धौ।अवरस्य।।अत्रकादीनांकंठस्थानीयानांलादीनांदंतस्थानीयानांपादीनामोष्ठस्थानी
यानांचासहदुच्चारणं।।यथावा।।धात्रीतथैवफलदंपलमुत्पलश्रीः।।अत्रदंत्यानामोष्ठ्यानांचावृत्तिः।भंभयुक्तंभग
णद्वयंगणाःस्योयुज्यतेयत्रछंदस्तदुत्सर्कं।तदुक्तंतत्रैव।।मौरयुतोमनमुत्सर्कमिति।।७४।।पादस्येतिइहपादस्यचर
णस्यपदस्यवा।।अंतेसाम्यंअंत्यावासहितंहल्व्यंजनंअवस्थामनुस्वारविसर्गादिविशिष्टतामनतिक्रम्ययथावस्थं
यथानथाआवृतंयदितर्हिसोत्यप्रयोज्यत्वादंत्यानुप्रासोःकथिकथितः।तदुक्तंसाहित्यदर्पणे।।व्यंजनंचेद्यथाव

हरखगेश्वरवाहना।।नीलघनाभसुसंतनो।।पापविनाशकपापिनं।।मामवभंभयुत्सर्कं।।७५।।अ
त्रकंदंतोष्ठस्थानीयानांहलामनेकवारमावृत्तिः।।पादस्ययदिपदस्यांते।वावृत्तमिहयथावस्थं।सावृ
त्तेहलकथितोत्यानुप्रासोमकरलतालोमः।।७६।।विध्वंसितारिनिकुरंबवा।।श्रीदोष्टरुग्विजितबिंबवा।।प
द्मास्यपंकजनिसद्मवा।।मांपातुतच्चरुचिराभ्यो।।७६।।

स्तंसहोत्यनस्वरेणतु।आवर्तनेतेयोज्यत्वादंत्यानुप्रासएवतदिति।सोनगणनगणोमोमगणश्चेन्मकरलता।त
दुक्तंतत्रैव।तन्मेमकरलताज्ञेयेति।।७५।।विध्वंसितेति।विध्वंसितमरीणांनिकुरंबंवृंदंययाश्रियेसंपदेददातीतिश्रीदा
ओष्ठरुचाविजितंबिंबंबिंबफलंययाशोभनंयत्सकजनिकमलंतत्सद्मगृहंयस्याःसापद्मालक्ष्मीर्मांपातुरक्षतु।पू
र्वार्धेचरणांतेवेतिसाकांक्षमावृत्तं।तृतीयचरणेपदांतेत्येवावृत्तं।यथावा।।विध्वंगनस्तमधुकैटभनाशनायाविर्भूयतेन
युधियानयतिस्मतोया।।चंद्रंजयानतरसासमरेचमुंडंनानास्त्रानपिचयाप्रणमामिमूर्ध्ना।।अत्रपूर्वार्धेपादांतेयादृ

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी हिंदी ग्रंथ संग्रहालय

तिउत्तरार्धउमितिनाऽनिचावृत्तं॥तस्लगणेभ्योभगणयगणेचेदुचिरा॥तदुक्तंतत्रैव॥तभ्येर्वदंतिरुचिरारथ्यामिति॥
७६॥इतिवृत्ती॥अथदत्तोक्षरपादजातिपंक्तीलाटानुप्रासंनिरूपयन्नलक्षयति॥बृहालंकारणेत्तासर्यस्यनास
र्योर्थेसैवविभेदादेकार्थमेकाभिधेयमेकंप्रातिपदिकंपदंवा॥आवृत्तंयदिनाहिंसलाटानोत्तरदेशीयानांप्रियत्वाल्लाटानु
प्रासः॥इहनगणभगणसगणाःगुरुश्चयेश्चतुर्भियतिश्चेत्तन्मत्ता॥तदुक्तंरत्नाकरे॥मत्ताश्चेयामभसगयुतेति॥७७॥एकं
ति॥इहग्रास्त्रेएकानेकसमासेषुगतःएकसमासगतोनेकसमासगतश्चेत्यर्थःसमासोनामलौकिकप्रयोगार्हपदस्यवा
न्॥समास॥भावसमासयोर्गतःअसमाससमासगतश्चआद्यःप्रातिपदिकगतलाटानुप्रासः॥एकानेकपदेषुतिष्ठतीतिस
दृतिवृत्ती॥अथपंक्तिः॥तासर्यस्यैवयदिभिदाद्यावृत्तंप्रातिपदिकमेकं॥एकार्थंगपदमिहलाटा॥
नुप्रासोयेधर्मभसिहमतागृ॥७७॥एकानेकसमासगतःसमासाभावसमासगआद्यः॥एकानेकपदस्थइहा
न्योहिर्वन्युच्चतमन्नमसोसो॥७६॥
एकपदस्थोनेकपदस्थश्चान्यःपदगतलाटानुप्रासः॥एषुचायस्त्रिविधोन्योहिविधइतिपंचधालाटानुप्रासः॥तदुक्तं
व्यप्रकाशे॥ग्राह्यस्तलाटानुप्रासोभेदेनात्सर्यमाश्रितः॥पदानांसपदस्यापिवृत्तावन्यत्रतत्रवानाम्नःसवृत्त्यवृत्तेश्चने
त्यायंपंचधामतइति॥अत्रछंदःग्रास्त्रेजहिनीगेमसोसोमगणसगणद्वयगुरवश्चेतछंदउदाहृतंवक्ति॥तदुक्तंरत्नमणौ
॥मःसावुदाहृतमंतिमहारमित्यंतिमहारमंत्यगुरु॥७६॥क्रमेणोदाहरंति॥एणेति॥एणधरस्यमृगधरस्यधरोध
र्तात्रिवल्लस्यरामाबधूःरामाणांसुंदरस्त्रीणांसहतोसमुदायेरमणीयाभूमिपाभूमिधरस्यहिमाचलस्यतनयाकन्या
गौरीआविर्भावात्॥अवतारेणप्राकट्यात्भूमिशोभयति॥अत्रधरधरेत्यादेश्चार्थयोःपौनरुक्त्येपितात्पर्यार्थ

भेदाल्लाटानुप्रासः॥तद्भेदानांलक्षणसमन्वयोधरधरेत्यादिनामूलेएवोक्तः॥यथावा॥मातश्चतुर्मुखमुखप्रकटाय
शब्दाःशब्दात्मकेतवगुणान्प्रवदंतिविश्वं॥विश्वंभरेत्वमवसिकसदाधिकाशिश्रीलेमुखात्मकमलंकमलंकमी
लत्॥अत्रतृतीयचरणांतंप्रातिपदिकलाटानुप्रासस्योदाहरणत्रयं॥कसदेत्यारभ्यैकपदलाटानुप्रासस्योदाहरणं
॥भनमाग्गणनगणमगणाःगुरुश्चचेद्वैधृकं॥तदुक्तं॥तत्रैव॥स्याद्भनमगुरुभिर्वैधृकमिति॥७९॥श्रीमदिति॥श्री
मतिशोभावतिसंपतिमतिवाकोल्हापुरेवसतिर्वोसोयस्यास्तस्यालक्ष्म्यानित्यंविकचंयद्वदनंदेवपद्मंकमलंपाणि
द्वितिनिशिम्लानंनसद्यंच॥एवंचपद्मेनभवतीतिनात्सर्यभेदः॥मगणभगणनगणगुरुभिर्हसी॥तदुक्तंतत्रैव॥हंसीकर्णो

एणधरधररामारामा॥संहृतिसुरमणीयाभूमिं॥भूमिधरतनयाविभोवात्॥शोभयतिभनमाग्वं
धूकं॥७९॥धरधरेतिएकसमासगः॥रामारामेतिअनेकसमागः॥भूमिभूमिधरेतिअसमाससमा
सगः॥प्रातिपदिकलाटानुप्रासः॥श्रीमत्कोल्हापुरनिवसतेः॥लक्ष्म्यानित्यंविकचवदनं॥पद्मंपद्मंक
निशिनिशियत्॥म्लानंहंसीमभनगुरुभिः॥८०॥अत्रद्वितीयपद्मशब्दःपद्मेनभवतीतिभिन्नतात्प
र्यकइतिएकपदस्थोलाटानुप्रासः॥चित्तमानयेद्योसशोस्यात्॥स्याद्गृहंवनंयत्तन्नानयेत्॥तस्यचापिनुः
स्याद्वनंगृहं॥पंक्तिकामतारोयमोगुरुः॥८१॥

द्विजलगुरवइति॥कर्णेतद्विगुर्वात्मकोचगणेः॥द्विजश्चतुर्व्यास्कश्चगणः॥८०॥चित्तमिति॥यःपुरुषश्चित्तंमनःव
शेस्वाधीनतयामानयेत्॥अस्यतुगृहमेवद्वनंवनमेवगृहमितितात्पर्यभेदवान्॥अनेकपदलाटानुप्रासः॥हंव
नंस्यात्॥यत्तच्चित्तंवशेनानयेत्तत्तस्यनुःपुरुषस्यवनंगृहंस्यात्॥अत्रतात्पर्यभेदेनानेकपदावर्तनादनेकपदगत
लाटानुप्रासः॥लक्षणसमन्वयोत्रगृहमित्यादिनामूलेएवोक्तः॥यथावा॥यस्तोभजेत्सतुमहान्लघुमध्यनंतनो

योभजेत्सलघुरंबमहानपिस्यात्॥अत्रपूर्ववनासर्यभेदः।रगणयगणजगणगुरवश्चेत्संक्रिकामना।तदुक्तंचैव
॥पंक्तिकारेषोरज्जुकुंडलेइति।रज्जुर्लघुगुरुलघ्वात्मकश्चगणः।कुंडलंएकगुर्वात्मकोदगणः॥६१॥स्यादिति।यदापृ
थक्भिन्नाआह्वनिर्यस्यतस्मिन्शब्देआस्थितोर्थःपुनरुक्तवदाभासोलंकारःस्यात्।तदुक्तंसा
हित्यदर्पणे॥आपाततोयदर्थस्यपोनरुक्त्यावभासना॥पुनरुक्तवदाभासोविभिन्नाकारशब्दगइति।रगणसगणज
यगुरवश्चेन्मणिरंगः।तदुक्तंनभेव।रेफसोसगुरूमणिरंगइति॥६२॥शब्देइति।कुत्रचिन्कस्मिंश्चिन्नाट्टेपरिवृत्तेवि
भिन्नयस्ययअसोदनासोढस्तेजसहनासहनेनाभ्यामाकलितोयुक्तोयमलंकारःसुधीभिःशब्दार्थस्थितःशब्दार्थ

स्यानदापुनरुक्तवदाभासोयदापृथग्गाह्वतिशब्दे॥आस्थितःपुनरुक्तवदर्थोभासतेसंसगामणिरं
गः॥६२॥शब्देयंपरिवृत्यसोदना॥सोसोढ्वाकलितोहिकुत्रचित्॥शब्दार्थस्थितएषकीर्तितोज्ञैःस्पा
ष्टुद्विराण्मसोजगौ॥६३॥नसपरिवृत्यसहिष्णुतयाभंगसभंगतदाश्रयत॥चेषचशब्दगतोद्विविधश्चि
भगतिर्भभाश्चगुरुः॥६४॥

गतइतिदर्शितःकथितः।तदुक्तंकाव्यप्रकाशे।तथाशब्दार्थयोरर्थमिति।एकस्मिन्पदेपरिवर्तिनेनालंकारइतिशब्दश्च
योःपरस्मिंस्तुपरिवर्तिनेपिनहीयतइत्यर्थनिष्ठइतिचमसोमगणसगणेजगौभगणगुरूचेच्छुद्धविराट्स्यात्।
तदुक्तंरत्नाकरेसोजेगौशुद्धविराडिदंमतमिति॥६३॥नहीति।एषपुनरुक्तवदाभासःतस्मिन्शब्देयापरिवृत्यसहिष्णु
तापरिवृत्यसहनंतयाशब्दगतः।अभंगानांसभंगानांचतेषांशब्दानामाश्रयतआश्रयेणद्विविधश्चअभंगशब्द
निष्ठःसभंगशब्दनिष्ठश्चेत्यर्थः।तदुक्तंकाव्यप्रकाशे।सचशब्दस्यसभंगाभंगरूपत्वात्केवलशब्दनिष्ठइति।भगण

नयगुरवश्चेन्मिश्रगतिः।तदुक्तंरत्नमणौ।भवितयंगुरुचिन्नगतिरिति॥६४॥क्रमेणोदाहरति।शिखरीति।शिखरिणांप
तीनांभूभृतांराज्ञोहिमालयस्यसुतावृषवर्मणानृषभश्रेष्ठेनगतिर्गमनंयस्यशिवस्यतस्यवधूःजायातनुश्चांवपुः
शरीरंयस्याःसाउमागौरीमेमनोरमांलक्ष्मींदिशातुददातु।अत्रशिखरिभूभृतइत्यत्रपर्वतार्थेगृहीत्वापोनरुक्त्यउक्तार्थे
नपरिहारः।नन्वापिपूर्वपदस्यपरिवृत्तिसहिष्णुतापर्वतादिपदनिवेशःव्यलंकारानपगमात्।उत्तरपदस्यतुतदसहि
ष्णुतानाजादिपदनिवेशोलंकारापगमात्।अतःशब्दार्थगतः।एवंवृषवर्मेत्यत्रबलीवर्दार्थेगृहीत्वापोनरुक्त्यंभेष्ठा
र्थेनपरिहारः।स्फुटतरपदेष्वाप्रपुंगवर्षभकुंजराः॥सिंहशार्दूलनागाद्याःपुंसिश्रेष्ठार्थगोचराइत्यमरोक्तेः।तनुवपु

शिखरिभूभृतःसुतावृषवर्मणानेर्वधूरुमासदा॥तनुवपुर्हिमेरमांवहुंदिशातुनर्जगामनोरमा॥६५॥

राज्यादेर्नियतमनस्कमार्गणोबाणोसूरयतिरीशानं॥तंपश्याकरशयनोभोजेरार्चत्स्याज्जिपणवकंबोपो॥६६॥

रित्यत्रशरीरार्थेगृहीत्वापोनरुक्त्यंसुतार्थेनपरिहारः॥अत्रपूर्वस्यपरिवृत्यसहिष्णुतोत्तरस्यतत्सहिष्णुतेतिविशेषः
॥यथावा॥लक्ष्मीर्भवतिगिरिभृमिभृद्गजाद्यादेव्यावृषवर्मगतिप्रमुखाश्चदेवाः॥अत्रपूर्वर्हयवदुदाहरणे॥नग
णरगणजगणगुरवश्चेन्मनोरमा॥तदुक्तंरत्नाकरे।नरजगेर्भवेन्मनोरमेति॥६५॥राज्येति॥राज्यादेर्मार्गणोयाच
कः॥मार्गणोयाचकार्थिनाविस्मरः॥नियतमनाःसमाहितचित्तःअसुरपतिर्दैत्यराजोबाणोबाणासुरःतंप्रसि
द्धमीशानंशिवंपश्याकरेतडागेशेरसेपश्याकरशयनानि।शीङःकर्तरिल्युट्।यद्वापश्याकरेशयनंयेषांतैरभोजैःक
मलैरार्चदपूजयत्।अत्रमार्गणोबाणइत्यत्रशरार्थेगृहीत्वापोनरुक्त्येउक्तार्थेनपरिहारःद्वयोरपिपदयोःपरिवृ
त्यसहिष्णुतयाअभंगशब्दनिष्ठःपदभंगेनकरशयेत्यत्रपाण्यर्थेगृहीत्वापोनरुक्त्येउक्तार्थेनपरिहारोतःसभंगश

ष्टनिष्ठःयथावा॥मुकीलनागरविषकहदंस्वभक्तेलक्ष्मींयमेनशमनेनहरोभजत्वे॥अत्रप्रथमेपादेगरविषेतिसभंगश
ष्टनिष्ठःद्वितीयेयमेनशमनेनेत्यभंगशदृनिष्ठः॥मगणनगणगुरवश्चेत्पणवकं॥पंचसुयतिः॥तदुक्तंकामणे॥मालीमो
यदिपणवोवाणेरिति॥लीश्चलाशेलघवःबाणैःपंचभिर्यतिमित्यर्थः॥६६॥यमकंलक्षयति॥अर्थेति॥अर्थेनयुक्तायुक्ताः
पृथगर्थाःअर्थशून्याश्चासदृशीसमानानुपूर्व्यःअनुक्रमोयेषांतेवर्णाःपुनरुक्ताआवृताःयमकंस्यात्॥अत्रवृत्तस्यैक
स्यार्थवत्त्वमपरस्यनिरर्थकत्वंउभयोर्भिन्नार्थत्वमुभयोरर्थशून्यत्वमित्यर्थः॥इत्थंएवंप्रकारेणसमानानुपूर्व्यःकार्यंयुक्तायु
क्तवर्णावृत्तिरूपादिभेदेनत्रिधास्यात्॥तदुक्तंसाहित्यदर्पणे॥सत्यर्थेपृथगर्थायाःस्वरव्यंजनसंहतेः॥क्रमेणतेनैवावृत्ति

अथयमकं॥अर्थयुक्तायुक्ताःसदृशानुपूर्व्यश्चावृताःपृथगर्थाः॥वार्थशून्यावर्णायमकंह्रीत्थं
त्रिधायहिमौकलिकास्त्रो॥६७॥श्लोकगार्धगांघ्रिगतत्वतद्भागस्थतादिभेदतस्त्वपीदं॥त्रिप्रकार
कंबहुप्रकारंस्यान्मयूरसारिणीरजोगो॥६८॥

र्यमकंविनिगद्यते॥अत्रद्वयोरपिपदयोःकचित्सार्थकत्वंकचिदेकस्यसार्थकत्वंकचिद्वयोर्निरर्थकत्वमतउक्तंसत्य
र्थेइतीति॥सदृशानुपूर्व्यइत्यत्रनकृतश्चेतिकपूसमासांतविधेरनित्यत्वान्॥यमकादौभवेदव्ययउलोर्वोर्लोरोलयो
रभियुक्तोक्तेर्मुजलतांजडतामषलाजगइत्यत्रसमानानुपूर्व्यभावेपिनयमकत्वहानिः॥ह्रिहयरागणमगणोसगण
गुरूचद्विनदाकलिका॥तदुक्तंनत्रैव॥रोहरोबाहुर्गःकलिकोकेति॥हरश्चिगुरूषगणः॥बाहुर्लघुद्वयगुर्वलिकश्चगणः
श्लोकेति॥त्रिप्रकारकमपीदंयमकंश्लोकगतत्वश्लोकार्धगतत्वश्लोकपादगतत्वश्लोकपादभागगतत्वादिभेदैर्बहुप्रका
रंस्यात्तत्रयाश्लोकगतंश्लोकार्धगतंचेतिद्विविधं॥प्रथमद्वितीयांघ्रिगतंप्रथमतृतीयांघ्रिगतंप्रथमचतुर्थी

घ्रिगतंद्वितीयतृतीयांघ्रिगतंद्वितीयचतुर्थांघ्रिगतंतृतीयचतुर्थांघ्रिगतंप्रथमसदृशंचतुरंघ्रिगतंप्रथमसदृश
द्वितीयतृतीयसदृशंचतुर्थांघ्रिगतंप्रथमसदृशंचतुर्थद्वितीयसदृशंतृतीयांघ्रिगतंचेतिनवप्रकारंपादगतय
मकं॥द्विधाविभक्तेपादे॥प्रथमार्द्धपादादिभागसदृशद्वितीयार्द्धादिभागगतत्वेनद्विप्रकारंपादार्द्धभागगतय
मकं॥एवंत्रिधाविभक्तादावूह्यं॥तदुक्तंकाव्यप्रकाशे॥अर्थावृत्तिःश्लोकावृत्तिश्चेतिद्वेइति॥यमकंपादतद्भागवृत्तितत्त्व
त्यनेकतामितिचरगणजगणोरगणगुरूचचेन्मयूरसारिणी॥तदुक्तंरत्नाकरे॥जेरिगोमयूरसारिणीस्यादिति॥६९॥
उदाहरति॥यादइति॥यादांसिमत्स्यादयोजलजंतवःकोलाउडुपानि॥उडुपेतुभूभृत्प्लवोलहरयः॥हरयःसर्पाभे

यादःकोलहरिलहरिभाभूकासारःसरलसरलयुक्॥तीरेसालिनलिनकलितोभानिम्नोनगिहकुसुद्विनी
॥६९॥अत्रप्रथमेचरणेलहरिलहरिइतियमकेप्रथमलहरिशब्दोनिरर्थकःद्वितीयःसार्थकःइत्युभयोर्यु
क्तायुक्तयमकं॥द्वितीयेसरलेसरलेत्यत्रउभयोरपिसरलशब्दयोर्भिन्नार्थेइतिपृथगर्थयमकं॥तृतीयेसि
नलिनइत्यत्रद्वयोरपिलिनशब्दयोःअर्थेनित्यनोर्थशून्ययमकं॥ ॥

काश्च॥शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्नाकपिलेन्द्रियेयमरःलहरपउर्मयश्चनाःभजतीतितथा॥भजाण्विरिनिभजनेर्ण्विम
त्ययः॥तीरेनटेसरलाक्रजनयेयसरलावृक्षविशेषारलेर्युग्मेतेयुक्तोभवतितथाअलिनिभैर्भरैःसहितैर्नलिनैःक्रमेलैः
कलिनोयुक्तःकासारस्तडागोतिशोभनते॥अर्थयुक्तायुक्तवर्णगतत्वादेर्लक्षणसमन्वयोत्रप्रथमचरणइत्यादिनामूले
एवस्फुटः॥इदंपादभागगतयमकं॥यथावा॥पद्मेपुनीहिसमधिष्ठितचारुपद्मेपद्मेसमस्तपरिमलंकमलंकरोते॥कौ
टीरमुच्चमणिशालितिरस्करोतिकोटीरविन्नलनशीलरुचांसभासा॥अत्रप्रथमेचरणेपद्मेतिस्वार्थेद्वितीयेमलंके

निनिरर्थकं। उत्तरार्धेकोटीरेतिसार्थनिरर्थकंयमकं॥मगणोनगणहयंगुरुश्चश्वेत्कुमुदिनी॥तदुक्तंकमणे॥श्रो
चापोभवतिकुमुदिनीति॥चापोलघुर्नयेनैकगुर्वात्मकःपगणः॥६॥गणेति॥इदंपद्यंअत्रगणासूरमित्यादिना
प्रायेणमूलएवव्याख्यातं॥गणेगजाननइति॥गणपतिरित्यत्रविनापिप्रत्ययंपूर्वेनिरपदयोर्वालोपइत्यर्थकेना
प्रत्ययेनथेवेष्टइतिवार्तिकेनोत्तरपदीभूतपतिशब्दलोपः॥तथाचगणपतिसहस्रनामस्तः॥गणेगणंजयइति॥मा
धवकारिकायामपिगणयोगप्रशंसनादिनितद्वाचकत्वेनप्रयोगः॥इदंश्लोकार्धयमकं॥नगणजगणनगणगुरु
भिःसहितात्स्खलितगतिर्भवति॥तदुक्तंयुमणे॥द्विजमकरैस्त्वरितगतिरिति॥द्विजश्चतुर्लघुश्चगणः॥करोलघुर्ह

गणहरिमाहरकमलासनजनगाःस्खलितगतिः॥गणहरिमाहरकमलासनजनगात्स्खलितगतिः
॥९॥अर्थयमकंत्विथं॥अत्रगणाःसूरंप्रतिनारदवचनं॥हरिमाहरइंद्रलक्ष्मीहरहेगणगणेश
गजाननःहरिःविष्णुर्मादेवीहरःशिवःकमलासनोविधिःतेषांजनाभक्ताःतेषुगतायियमानाकम
लाश्रीरस्खलितगतिःस्थिरेत्यर्थः॥स्यंतुद्वेष्टातवश्रीर्गच्छेदितिभावः॥
देहिनआर्यनश्रियआत्मन्त्वत्पदोपजंभमरत्वं॥देहिनआर्यनश्रियआत्मस्वा
स्थ्यमिहश्रीरुक्मवतीस्त्री॥९२॥

यैकगुर्वात्मकश्चगणः॥९॥देहिनइति॥हेआर्यनगौरीप्रभो॥आर्याराम्यायणीचेतिः॥इनःसूर्यप्रभाविति॥चाम
रः॥त्वत्पदोपदेहिनोमनुजस्यपदंप्रयच्छेतिपादकमलंतस्यभ्रमरत्वंनोभ्यंदेहि॥हेश्रियोलक्ष्म्याआत्मन्विष्णो
श्रियःसंपत्तीःदेहि॥हेआर्यनश्रेष्ठसूर्य॥अमरस्त्वनुपदमेवोक्तः॥आत्मस्वास्थ्यमबोनेश्वल्यंदेहीतिप्रत्येकंभा

र्थेना॥देहीत्येकवचनात्॥इदंभयमतृतीयपादयमकं॥इहभगणमगणेसगणगुरूचेद्रुक्मवती॥तदुक्तंरत्ना
करे॥भोसगयुक्तोरुक्मवतीयमिति॥९१॥देयेति॥देयानानिहंत्री॥मृगस्येवचपलेअक्षिणीयस्याःसा॥बहु
व्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरिति षच्समासांतः॥विधिहरादिभ्यश्चेतिङीषू॥विधुवदनाचंद्रमुखीकोकिलवद्वदनंभाषणं
यस्याःसामालक्ष्मीःभजकंमांरक्षतु॥अत्रप्रथमचतुर्थपादयोःपादार्थभागयमकं॥द्वितीयतृतीययोःपादभा
गयमकं॥यथावा॥पीनामरद्विजविपक्करवीरधामापीनातनोदिशतुशंकरवीरधामा॥अत्रपीनेतिपादादिभागे
करवीरधामेतिपादांत्यभागेचयमकं॥भगणतगणनगणाःगुरुश्चचेन्मृगचपलास्यात्॥तदुक्तंछमणे॥तानतः

षदंपादयमकं॥देयमिहंत्रीमृगचपलाक्षीभजकंमाविधुवदना॥रक्षतुमांकोकिलगदनास्वाद्वेतनागोमृ
गचपला॥९३॥इदंपादभागयमकंप्रथमचतुर्थांतेद्वितीयतृतीयांतेच॥॥इतिपंक्तिः॥श्रिष्टुप्॥अर्थार्था
लंकाराः॥समस्वलक्ष्मीरुदितोपमानोपमेययोर्यत्रमतोपमानं॥नृपप्रतापःपरतापकर्तानलोयथाग्नेोमा
गुपेंद्रवज्रा॥९४॥॥

चापेमृगचपलेति॥तानतएकगुरुलघुद्वयात्मकश्चगणः॥चापोलघुर्नयेनैकगुर्वात्मकःपगणः॥९३॥इतिपंक्तिः॥॥इति
श्रद्धालंकाराः॥॥अथार्थालंकाराः॥तत्रैकादशाक्षरपादजातित्रिष्टुभ्युपमानिरूपयन्नुपेंद्रवज्रांलक्षयतिसमस्वेति॥
यत्रोपमानोपमेययोःसमस्वस्यसादृश्यस्यस्वलक्ष्मीःसद्दयाहृदयहारिवस्तुनोभादुदितालिंगत्रोपमामता॥त
दुक्तंकुवलयानंदे॥उपमायत्रसादृश्यस्वलक्ष्मीरुल्लसतिहृदयेति॥तत्रोपमेयंवर्ण्यमुखादि॥उपमानंदृष्टांतभूतंचंद्रा
दि॥समानधर्मउपमानोपमेयोभयनिष्ठआह्लादकत्वादिः॥उपमावाचकोयथेवतुल्यसदृशसमसमानादिः॥द्वयोः

क्यच्क्यङ्क्विबन्तादिः प्रत्ययश्च ॥ इत्येतेषां चतुर्णामप्युपादानेपूर्णोपमान्यथानुलोपमेत्युच्यते ॥ उदाहरति नृपतेः इति ॥ हे नृपतेः प्रतापः परतापकर्तृत्वमनलोवह्निर्यथा ॥ इयंपूर्णोपमा ॥ प्रतापानलपरतापकरणयथाद्वानोपमेयोपमानसमानधर्मोपमावाचकानांचतुर्णामप्युपादानात् ॥ यद्यप्यत्रप्रतापपक्षेपरतापकर्तृत्वंशत्रुसंतापकर्तृत्वंवह्निपक्षेन्यतापकार्तृत्वमिति धर्मभेदोस्तितथाप्युभयोरेकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायात्समानधर्मत्वंज्ञेयं ॥ यथावा ॥ भांतंसतारमिवभातिसकेशपाशः श्यामः श्रियः कुसुममौलिकरस्तयुक्तः ॥ जगणतगणोजगणेगुरुद्वयंचयदापेंद्रवज्राभवति ॥ तदुक्तंवृत्तरत्नाकरे ॥ उपेंद्रवज्राजतजास्ततोगावितिं ॥ ९३ ॥ वर्ण्यंति ॥ वर्ण्यमुपमेयमुपमावाचकोपमावाचकश्चोपमा

वर्ण्योपमावाचकधर्मानर्थान्द्वौत्रयोवेकउदीरितोनु ॥ लुप्तोपमेषाष्टविधातदस्यातोजोगउक्ता
चनदेंद्रवज्रा ॥ ९४ ॥

नचधर्मः समानधर्मश्चतेषामंतर्भ्येएकोद्वौत्रयोवायदानोद्दीरितोनोक्तास्तदाष्टविधाएषालुप्तोपमास्यात् ॥ तदुक्तंकुवलयानंदे ॥ वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्यच ॥ एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधेति ॥ वाचकलुप्ता ॥ धर्मलुप्ता ॥ धर्मवाचकलुप्ता ॥ वाचकोपमेयलुप्ता ॥ उपमानलुप्ता ॥ वाचकोपमानलुप्ता ॥ धर्मोपमानलुप्ता ॥ धर्मोपमानवाचकलुप्ताचेत्यष्टभेदाः ॥ नगणद्वयंजगणेगुरुद्वयंचचेद्रवज्राउक्ता ॥ तदुक्तंरत्नाकरे ॥ स्याद्रवज्रायदिनौजगौगइति ॥ ९४ ॥ तत्राद्याश्चतस्रउदाहरति ॥ हंपेति ॥ हंपे ॥ अत्रतृतीयचरणेउपेंद्रवज्राइतरेषुत्रिषुद्रवज्रा ॥ वनउद्विषातिगौरीदुनामुल्यमाननयस्याःमेचरुपीकर्पूरचूर्णमिवाचरंतीअपिचत्रिपाकांस्वारतिमिवकामवधूमिवास्मानमाचरंतीस्त्रीआद्यावलोकिनादृष्टेत्यर्थः ॥ हंपेतिगौरीत्यत्रवाचकलोपः हंपेपार्वतिगौरीत्यर्थेउपमा

नानिसामान्यवचनैरितिसमासविधायकशास्त्रतः ॥ इंदुनिभाननेत्यत्रधर्मलोपः ॥ सत्रैषिकः कांतेंदुनिभाननेत्यविवक्षेत्यस्यात् ॥ कर्पूरचूर्णेतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः ॥ तत्रधर्मलोपएषिकः आनंदात्मकतयाकर्पूरचूर्णतीत्यपिवक्तुंशक्यत्वात् ॥ वाचकलोपस्तुनियतः कर्पूरचूर्णमिवाचरंतीत्यर्थेविहितस्यकर्पूरचूर्णवदानंदरूपाचारक्रियोपादानात् ॥ त्रिपारतीयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः ॥ आत्मानंरतिमिवाचरंतीत्यर्थेगम्यमानस्यस्वात्मनः उपमेयस्योपमावाचकेनसहानुपादानात् ॥ नचस्त्रीउपमेयमस्तीतिवाच्यं ॥ तस्याहितीयांतनयाआचारक्रियानन्वयात् ॥ इदमुदाहरणंकेवलाचारार्थाःक्यच्क्यङ्क्विबंतनिमंतेनवाचकोपमेयलुप्ताया ॥ सादृश्याचारार्थास्तेइतिमतेननूपमावाचकस्यकृत्यचःसत्त्वादुपमेयमपि

हंपार्वतिगौरीदुनिभाननास्त्रीकर्पूरचूर्णेत्यपिचक्षतेमे ॥ त्रिपारतीयंचखलोकिनाद्यास्त्वर्णोक्तयुग्मादुमहोपजातिः ॥ ९५ ॥

त्रलुप्तायाः ॥ यथावा ॥ चंद्रंत्यपीक्षकजनस्त्रियुगस्यचंद्रीयंतीत्रिषाविपुसमानमुखीचलक्ष्मीः ॥ कोलापुरेत्रिचचलयुनिगौर्यमुख्यायरशैनमममुणाक्षरमेतदेव ॥ अभ्यर्णमनंतरंयेउकेउपेंद्रवज्रेइंद्रवज्रालक्षणेतयोर्युग्मेनालंसंपन्नंयदृतंसाउपजातिः ॥ तदुक्तंरत्नाकरे ॥ अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजोपादोयदीयाउपजातयस्ताइति ॥ तस्याएकश्चरणइंद्रवज्रालक्षणाद्यश्चयउपेंद्रवज्रायाः ॥ अथवाद्वौइंद्रवज्रायाः द्वावुपेंद्रवज्रायाः अथवाएकउपेंद्रवज्रायास्त्रयइंद्रवज्रायाइत्यादिचतुर्दशभेदाभवंति ॥ तदुक्तंरत्नाकरे ॥ एकत्रपादेचरणद्वयेवापादत्रयेवान्यतरःस्थितश्चेत् ॥ तयोरिहान्यत्रतरोद्वनीयाश्चतुर्दशोकाउपजातिभेदाइति ॥ ९६ ॥ उपमानभेदयुक्ताश्चतस्रउदाहरति ॥ नयेति ॥ अयंतयास्त्रियासमंमेमेलनंजातंयश्चतस्यातेलोमोजानस्तदेतदनर्थसंभवंकथंकलालीयंस्यात् ॥ तत्रकाकलालीयमित्यत्रकाकलालशब्दोवृत्तिविषयेकाकलालसमवेतक्रियावर्तिनीतेनकाकागमनमिवंलालपतनमिवकाकलालमितीवार्थेसमासाश्रवणद्विषयातिशाय

कालसमासः॥एवंचात्रोपमेयंस्वस्यकचिदमनंतेनेवरहसितस्यास्त्रिलिखेनस्वस्यतस्याश्वसमागमःसतुकाकतालसमा
गमसदृशइतिफलति।ततःकाकतालसमागमइत्युपमानानुपादानात्वाचकाभावाच्चवाचकोपमानलुप्ता।तत्राविनक
र्यसंभवमितिसाधारणधर्मानुपादानेधर्मोपमानवाचकलुप्तामवति॥ततःकाकतालमिवकाकतालीयमितिद्वितीय
स्मिन्नेवार्थेसमासात्तनद्धितयादिनासूत्रेणछप्रत्ययः॥अत्रस्वस्यतदृतिलाभउपमेयंकाकछतनालफलोपभोगस्तू
मानं॥तथाचपतनदलितंतालफलंयथाकोकिमोपभुक्तमेवंरहोदर्शनक्षणिनहृदयासामयोपभुक्तेसूर्यः।ततःकाक
छतनालभोगरूपस्योपमानस्यानुपादानादिवार्थवाचकछप्रत्ययसत्त्वाच्चकेवलोपमानलुप्ता।अत्राविनकर्यसंभवमि

तथासमंमेलनमथयन्मेजातोपिपलद्दतिलाभएतत्।स्यात्काकतालीयमनकर्यसंभवंमिश्रासुजाति
ष्विनरासियंस्यात्॥१८॥अत्रप्रथमेचरणेउपेंद्रवज्राद्वितीयेरथोद्धतावज्रा।संभवमितिपादेतृतीयचरणेजगतीस्थं

तिधर्मानुपादानेधर्मोपमानलुप्तामवतीतिकुशाग्रबुद्धिभिरवगंतव्यंयथावा।यद्दर्शनंममघृणाक्षरमेतदेव॥तत्काक
तालमविनर्कितसंभवंचस्यात्किंचयच्चिरंतनतृघृणाक्षरीयं॥स्याद्व्यादिदितसंभवंकंचकाकतालीयमेवममभा
त्यपरोक्षनास्याः॥इतरासुजातिष्वित्यादिषुमिश्रासुमिश्रितासुएकस्मिन्पद्येप्रयोगवत्राग्मिलितासुसतीषु
इयमुपजातिःस्यात्।तदुक्तंरत्नाकरे॥इत्थंकिलान्यासुपिमिश्रितासुस्मरंतिजातिष्विदमेवनामेति॥अत्रप्रथमच
रणेउपेंद्रवज्राद्वितीयचतुर्थयोरिंद्रवज्रातृतीयेजगतीस्थेंद्रवंशा॥स्यादिंद्रवंशाततजैरसंयुतैरिनितछलक्षणात्॥
तथाचप्रबोधचंद्रोदये।विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमिर्वाराणसीमुक्तिपुरीदुरत्ययेतिनत्वादेतत्तारकब्रह्मनेनोदाहृतं॥१५॥
संभवमितिपादेस्थिति।जगतीत्यनेनजेयं॥ययप्येकादशाक्षरपादजातीष्विंद्रवंशास्तिलेस्मिन्यथेंद्रवंशाद्वादशाक्षरपादजा

तिजगतीस्थेंद्रवंशालक्षणाभ्यत्वंतृतीयचरणेयुक्तंतथापिप्राचीनैर्विनातीयोपजातेरप्यनेवलक्षिवर्ण्यतामिति
॥एकवस्तुवर्ण्यतामुपमेयतामुपमाननोचेद्भवतिप्रतीतिचेत्सोनन्वयःस्यात्।स्वस्यस्वेनसाधर्म्येनान्वेतीतिव्युत्प
त्तेरनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानंसदृशंतत्स्यवछेदाय॥उदाहरति॥तदिति॥हेविभोत्वन्मुखंतवमुखवद्भातितेशोभनते॥
अत्रनोभावत्येनत्वन्मुखसदृशंनान्यदस्तीतिसदृशंतत्स्यवछेदः॥ततश्चभेदघटकेसादृश्यमितिहेतोःस्वेनापि
सादृश्यसंभवात्।अनुपमत्वेपर्यवसानं॥अस्योपमावांतरभेदस्यादुपमायामिवात्रापिधर्मलुप्तादिभेदाःसंभवंति।
तत्रायंपूर्णोपमानोपमेयवाचकधर्मक्रियारूपधर्माणांसत्त्वात्॥यथावा॥सिंदूरपूरकलितःपृथुरक्तकुंभस्तत्तुल्यदान
वर्ण्यतांव्रजतिचोपमानतामेकवस्तुसभवेदनन्वयः॥त्वन्मुखंतवयशश्चवर्द्धितोमानितेरिनरलंकरोतु
ना॥९७॥पर्यायाच्चेत्तदर्थोवर्ण्यतोपमानत्वेस्यात्सोपमेयोपमेह॥द्रव्यंपूर्णदानवत्तद्द्रव्यतुल्यंदानेने
त्योद्गालिनीरोगयुगाश्वैः॥९८॥

केनसदृशःकमनीयतत्स्या॥धर्मलुप्तम्॥रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेति।रणोनरणरणलघुगुरुवश्चेद्रथोद्धता॥तदुक्तंरत्नाकरे॥रोनराविहरथोद्धतालगाविति॥९७॥पर्यायेणेति।द्वयोरुपमानोपमेययोःपर्यायेणो
पमेयोपमानत्वेतस्मिन्नर्हिमालोपमेयोपमाइहसाहित्यशास्त्रेमतादुक्तंकुवलयानंदे॥पर्यायेणद्वयोस्तत्रैदुपमे
योपमामतेति॥द्वयोर्मध्येएकस्यान्येनसाम्यंवर्णितंतस्याप्यन्येनसादृश्यमर्थसिद्धमपिमुखतोवर्ण्यमानंतृतीय
सदृशव्यवछेदार्थंभवति॥७०॥हेराजन्तेद्रव्यंदानवत्पूर्णमस्तिनयाचनंद्रव्यतुल्यं॥अत्रदानद्रव्ययोःपर्यायेण
नान्यतरस्यान्यतरेणसादृश्योक्तिः॥यथावा।कस्तूरिकातिलकभेचकनीलिकेलस्तोरद्वालिनिलकंशिनिवृतना

साहि०म

टीका०

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

म्यो।इयंपूर्णोधर्मलुप्ता॥स्वमिवजलंजलमिवखंहंसइवचंद्रश्चंद्रइयहंसइति।एकोदाहरणेषुप्रकृतयोरेवोपमानोप
मेयत्वकल्पनं॥प्रकृताप्रकृतयोर्यथा।गिरिरिवगजराजोयंगजराजइवोन्नतोकेविभांतिगिरिरिति॥मगणनगणोनग
णगुरुगुरुश्चयुगेश्वनुधिरंध्रैःसप्तभिर्यतिश्चवेत्तृशालिनी॥तदुक्तंरत्नाकरे॥शालिन्युक्तास्तोनगैर्गोब्धिलोकैरिति॥
९६॥इत्यौपम्यप्रकरणं॥अथप्रतीपं।स्यादिति॥इहउपमानंवर्ण्यतामुपमेयतामितिप्राप्तंयदातदप्रसिद्धोपमेयो
पमानभावप्राप्तिलोभ्यात्प्रतीपंस्यात्॥तदुक्तंकुवलयानंदे॥प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वेनवर्णनमिति॥३॥हेजगदी
शत्वत्प्रतापेनसमएषविवस्वान्सूर्यः॥अत्रौपमेयप्रतापसादृश्यंउपमानेसूर्येवर्णितं॥यथावा।नीलोत्पलसन्मणिरहि
स्यात्प्रतीयमुपमानमितेचेत्तूवर्ण्यतामिहतदाजगदीश॥त्वत्प्रतापसमएषविवस्वान्स्वागतारुणभगैर्गुरुणा
स्यात्॥९५॥वर्ण्योत्तरलंभनतश्चवर्ण्येचेद्विकृक्रियतेत्रतदेवभूपे॥रामेसतिपालनगर्वमेनं।राजन्यजतो
जउपस्थिताजोगू॥९००॥

स्फुरितंबविंबप्रालंबिनाशिशिरनास्यमुनासमानः॥अमुनाकेशवाशेन॥रगणनगणभगणगुरुभिर्गुरुणाचस्वाग
तास्यात्॥तदुक्तंरत्नाकरेस्वागतेतिरनभाद्गुरुयुग्ममिति॥९९॥वर्ण्योत्तरेति॥अत्रवर्ण्योत्तरस्योपमेयोत्तरस्यलंभन
तःप्राप्तेःवर्ण्यमुपमेयंविधिक्रियतेतिरस्क्रियतेचेतदेवप्रतीपमेवतदुक्तं॥अन्योपमेयलाभेनवर्ण्यस्यानादरश्चतादिति
।अत्यन्तदुष्टत्वेनवर्णनीयस्यान्यत्रसाम्यमक्षमतोवस्तुनःकिंचिदुपमेयंदर्शयित्वातावतातस्यधिक्करणंद्वितीयंप्रती
पंपूर्वस्माद्वैचित्र्यरचनाविशेषशालि॥३॥हेराजन्भूपेभूपालमकर्तेरामेसतिएनंपालनवगर्वंत्यजसुच॥अत्रराम
मुपमेयंप्रकल्प्यवर्ण्यस्यराज्ञस्तिरस्कारः॥यथावा।मायेसमेयेनजुगपालमनादिनायाब्रह्मापिसर्वगमनादिनया

समंते॥नगणोजगणद्वयंगुरुद्वयंचचेदुपस्थितः॥तदुक्तंयुमणौ॥नोजोगुरुणेयमुपस्थितागइति॥९००॥यदी
ति॥निजविषयंवर्णनीयत्वेनस्वीयविषयंवर्ण्यमुपमेयंमित्वाजात्यन्यस्यविर्ण्यस्याप्यनादरंयदिकुरुतेकविरिति
शेषः॥तद्धेतत्प्रतीपं।तदुक्तं।वर्ण्योपमेयलाभेनतथान्यस्याप्यनादरइति॥अत्यन्तदुष्टत्वेनवाप्युपमानत्वमक्षमतोः
वर्ण्यस्यवर्ण्यमुपमेयंप्रदर्श्यतावतातस्याधिक्करणंपूर्ववेपरीत्येननूतनंप्रतीपं॥३॥हेयमद्रलोकेस्मिन्दुष्टस
त्वेनवैरीयंक।उपमेयंखलवैरीयंलाभेनोपमानयमवैरीयानादरः॥यथावा।ब्रह्मस्मयस्तवतुकःसकलादिमत्वेनु
त्यास्तयाप्रहतिरस्तिरमापितेन॥मगणमगणेनानगणलघुगुरुश्चचेद्विमलत्वकथिकथिता।कथयतेःकर्मणितुङ्।

यद्विवर्ण्येस्मिन्निजविषयंकुरुतेन्यस्यानादरमपिनत्॥सनिदुष्टस्मिन्वैरीयेमिहयमकृतवस्मो
स्वैरीगाःकपिविमलाः॥९॥नयद्विवर्ण्यनहिसमनानास्तीतिपरस्यान्विहवृथेत्रा॥कन्यतरत्नत्वम
हनिवाक्यंमौक्तिकमालासतनगैःस्यात्॥२॥

अदंतत्वादुपधावृध्यभावः।तदुक्तंयुमणौ॥शालिनिकृतैर्मौनीयद्विविमलैरिति।शालिर्लघुद्वयगुरुद्वयात्मकःयगणः
।कर्णोगुरुद्वयात्मकश्चगणःशेषाःपुर्वचनुर्थैकगुर्वात्मकःयगणः॥२॥नयदीति।इहवर्ण्यनवर्ण्यनिरूपितासमना
यरस्यावर्ण्यस्यनास्तीत्यकिंयद्विहहितत्प्रतीपं॥तदुक्तं।वर्ण्यनान्यस्योपमायाअनिष्यतिवचनमिति।अवर्ण्ययवर्ण्ये
साहश्याभाववचनंपूर्वेभ्योत्कर्षवतालिनुर्यप्रतीपं॥३॥हेईशात्वत्समःकस्मतरुरितिवाक्यंवृथानिरर्थकं।अनीक्षित
दानुलवसादृश्यंकस्मतरोनास्तीतिवृथापदेनोद्घुष्यते॥यथावा।किंचक्षतीयपृथुभास्वदतीवकनुन्यान्यस्यधूर्मादि
पुरिदंगदंमुधेव॥मगणतगणनगणगुरुद्वयैःमौक्तिकमालास्यात्॥तदुक्तंरत्नाकरे॥मौक्तिकमालामतनाद्गाविति॥३॥

ययुपमानंकिमर्थमित्थममुनाप्रकारेणवदनियदिकविरितिशेषः॥तदाहदंतस्यनीपंस्यात्॥वर्ण्यस्यैवोपमा दीका-
प्रकार्यकरत्वेनोपमानंकिमर्थंकथनंपंचमंप्रतीपं॥तदुक्तं॥प्रतीपमुपमानस्यैकिमर्थ्यमथिमन्वतइति॥उ०॥इहभूपे
स्थितिविभ्रतिसतिशेषादिभिरपिभूधारैकैःकिंस्यात्॥कश्चिदिहंपंचमंप्रतीपमुपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकार
मातुः॥यथावा॥लक्ष्मीस्थितंविमलभालतलंनवादोयद्यष्टमीविधुरिलोकनगःकिमुस्यात्॥भगणसंस्तगणन
गणगुरुद्वंद्वैःसांद्रपदंस्यात्॥तदुक्तंकर्मणो॥बाणयतिःश्रीभंजनगह्वरैःसांद्रपदमित्यत्रेति॥हारोगुरुःछंदो
नुरोधेनानुक्तोपियतिनियमोज्ञेयः॥किमर्थमित्यत्रवापदानस्तमितिवचनाद्गुरुत्वं॥३॥इतिप्रतीपं॥श्रीः॥ ॥ ॥

ययुपमानंवदनंकिमर्थमित्थमिदंननस्यानिमिहभूपे॥बिभ्रतिशेषादिभिरपिकिंस्यात्सांद्रपदं
भंजनगुरुगैःस्यात्॥३॥तुल्ययोगितोपमेयएवान्यत्रवागुणक्रियात्मकोयदा॥धर्मएकआ
दत्तोवुधैर्मता॥स्यैनिकारंजरालगौनदामवेत्॥४॥ध्वांतौघाश्चेषसिनश्यंतिभानि॥कर्णोमर्त्यद्रुमश्चिंता
मणीनां॥कार्पेण्यंभातिनृपेसिंहरहेवालोमश्रीभंजनगागेहिनोक्ता॥५॥

तुल्येति॥यदाउपमेयेप्रस्तुतेएवाथवान्यत्राप्रस्तुतेएवगुणरूपाःक्रियारूपोवाएकोधर्मआदत्तस्तदावुधैरुक्तयो
गितामतानदुक्तंकुवलयानंद॥प्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगितेति॥रगणजगण
रगणालघुगुरुत्वयदातदास्यैनिकाभवेत्॥तदुक्तंरत्नाकरे॥स्यैनिकारंजोरंलोगुरुर्यदेति॥४॥तत्रप्रस्तुततुल्ययोगिता
मुदाहरति॥ध्वांतमिति॥उषसिप्रभातेध्वांतौघाःमानिनक्षत्राणिचनश्यंति॥अत्रप्रस्तुतप्रभातकार्येणवर्ण्यानां
मप्रकाशेनगतानांध्वांतानांनक्षत्राणांचार्थेनरूपैकक्रियान्वयोदर्शितः॥यथावा॥श्रीभंजभूपुत्रमियंमसयुगे

चथने॥अप्रस्तुततुल्ययोगितामुदाहरति॥कर्णेति॥अस्मिन्भूपेदृष्टेसतिकर्णकल्पतरुचिंतामणीनांहपणताभातिम
नसिस्फुरति॥अत्रराज्ञौदार्यवर्णनेप्रस्तुतेअप्रस्तुतानांकर्णादीनांकार्पण्यरूपैकगुणान्वयः॥यथावा॥आस्येसतेभ
शशिनोप्रतिभानुनो॥मगणभगणनगणगुरुश्चेदहिनापिंगलनागेनवानोमइत्युक्ता॥तदुक्तंरत्नाकरे॥वानोमइ
यंकथितास्त्रोतनगोगइति॥५॥वृणीति॥इहलंकारशास्त्रेहितेमित्रेहितेनेत्राभावपिवृणितसमत्वंवर्तेनसाम्यंकथितं
यदिनर्तेन्यासातुल्ययोगितास्यात्॥तदुक्तं॥हिताहितेवृणितेसौल्यमपरातुल्ययोगितेति॥७॥हेचेदनयःपुरु
षस्तोवृश्चतिछिनत्तिअथवायोर्चतिसेकादिनापूजयतिसचसचेतसमः॥यथावा॥मुक्तिंददासिभजकायच
वृणितसमत्वंयदिकथितंसा॥स्यादहितेचापिहितेहान्या॥वृश्चतियोवार्चतिससमस्तं॥चेदन
मल्लागगिषुयतिःश्रीः॥६॥गुणाधिकसमत्वंयद्यदि॥तदेयमुदितावाल्मीकिरत्र॥अहंचमक
र्म्योसोविधातापुरुषस्तिनमहिमौरगोगजाह॥७॥ ॥

गात्रवाय॥स्नेहेनवृणितेतोल्मपीयेयथा॥प्रदीयतेपराभूतिर्मित्रत्राणवयोस्त्रया॥मित्रेपराभूतिःपरमेश्वर्यंत्रोपरा
भवःनयोःस्नेहेनाभेदाध्यवसायाद्वृतितोल्मे॥गणनगणनगणगुरुद्वंद्वंचद्वयुपंचरूपतिश्चचेत्श्रीः॥तदुक्तं
रत्नाकरे॥पंचरसैःश्रीभंजनगंगेःस्यादिति॥अत्रचहरूपतिरूपनामाधारान्यूनतेतिनशंक्यं॥यतिःसर्वत्रपादांतइत्यत्र
त्वान्यत्रैवयत्यंतरमित्यभिसंधायानेनैवरूपेणनामायोद्दिष्टाणीतिपद्येनसंज्ञाप्रकरणेप्रतिज्ञातत्वात्॥यद्यपीयमनंतगोरूपो
द्देशेनाभिन्नातथापिविषयभेदात्पुनःकथनं॥८॥गुणेति॥यदिगुणेनचेत्थिकाउत्कृष्टाःसमत्वमादिकथितंतदात
र्हितुल्ययोगितोदिता॥तदुक्तं॥गुणैर्भवेद्यैःसमीहत्यवचोन्यानुल्ययोगितेति॥७॥वाल्मीकिर्म्योसोविधातावृत्ता

अहं चापि सकविः शोभनकविः। अत्र सकविर्लेखनवाल्मीकत्वादिभिः सदृशसमीकरणं। अयदेवदृष्टमसिद्धिमाह॥ यथावा॥ त्वं ब्रह्मचापि सुखसञ्चिनिरूपिताभूत्॥ अहिः पिंगलनागोजगणसगणेोनगणगुरुगुरुश्चेत्तत्पक्षिनमाह॥ नदुकं रत्नाकरे॥ उपस्थितमिदंस्पेो नाद्दकाराविति॥ ७॥ स्यादिति॥ इहयदावर्ण्यावर्ण्ये योः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्गतएकोधर्मः कथितःस्यात्तदादीपकमितिकथितमितिशेषः॥ नदुकं॥ यदंनिवर्ण्यावर्ण्यानांधर्मैक्यंदीपकंबुधाइति॥ वर्ण्येकनिष्ठःसमानधर्मःससंगादन्यमुकरोतिगृहरभ्योपकारकमप्रसादस्तदीपवदितिदीपकं॥ ७॥ इहलोकेस्त्रीकुलस्त्रीशीलतोभातिनृपतिर्दानाद्रतिः॥ अत्रवर्ण्यावर्ण्ययोःस्त्रीनृपयोर्भानैक्यंक्रिययान्वयः॥ यथावा॥ चेतनवंवमुकुरोपिचनिर्मलोभाति॥ एतत्मु

स्याद्वर्ण्यावर्ण्ययोर्गतइहयदैक्योधर्मोदीपकमितिचतदा॥ भातिस्त्रीशीलतइहनृपतिर्दानान्नेोस्तेोगुणभर विलसितं॥ ६॥ चेदीपकावृत्तिरत्रत्रिधास्यात्॥ शब्दार्थतद्युग्मकावृत्तिभेदात्॥ त्रेधावुधैरुक्तमावृत्तिदीपकं तद्धीनोस्तेोगुलयग्राहिवृत्तं॥ ९॥

सं॥ मगणभगणेोनगणलघुगुरुश्चेद्भरविलसितं॥ नदुकंनत्रैव॥ भेोन्स्तेोगः स्याद्भरविलसितमिति॥ ६॥ चेदीपकेति॥ अत्रशब्दस्यार्थस्यतद्युग्मकस्यशब्दार्थयुगुलस्यचावृत्तेर्भेदात्त्रिधादीपकस्यदीपस्थानीयस्यानेकोपकारकस्यशब्दादेरावृत्तिःस्यात्तेनहेतुधैःशब्दावृत्तिदीपकादिभेदेनत्रेधा॥ वृत्तिदीपकमुदं॥ नदुकं॥ त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीपकमिति॥ वर्ण्यावर्ण्यविषयत्वाभावेदिदीपकव्यपदेशेकुवलयानंददुकं॥ आवृत्तौनोप्रस्तुताप्रस्तुतौभयविषयत्वाभावेदिदीपकछायापतिमाचेणदीपकव्यपदेशादूहि॥ नगणभयंगुरुद्वयंचचेत्तूलयग्राहिवृत्तं॥ नदुकंरत्नमंजो॥ हीरत्नयोस्तेोलयग्राहिवृत्तमिति॥ हीरोद्विगुर्वेकलभ्यात्मकः पगणः॥ अत्रावृत्तिदीपकमित्यत्रप्रस्तुयमितिपदिकयो

र्मध्येयतिरितिनदोषः॥ ५॥ क्रमेणोदाहरति॥ पदनीति॥ महानरुणः सूर्योस्तंपरतिगछति॥ अटपरगतामितिपाठः॥ तमोधकारो जनसंघस्यदृगेनेत्राणांपदनिपदृशाचरति॥ पदन्यादाचारेक्विप्॥ अत्रपदनिपदनीतिशब्देसेवावृत्तिः॥ अधुनाविधुश्चंद्रस्फुरतिप्रकाशनेभानांनक्षत्राणांचसमूहेोपिहसतिप्रकाशतेति॥ अत्रार्थस्यैवावृत्तिः॥ उभयेोर्म्लेत्यनेनोदाहरणांतरे॥ तदर्शनेनवहृदयंतिमानसेमेमानर्विलेोचनयुगंममेोदतेच॥ गोगेयतिस्तदवलेोकनमात्मनेगोगेयतिस्तदवलेोकनहृदयेना॥ नगणजगणेोजगणलघुगुरवश्चेल्लमुखी॥ नदुकंरत्नाकरे॥ नजजनगैर्गदितासःमुखीति॥ ९॥ हेोर्यतिः॥ युग्मनेदृतियुक्॥ हेोर्यादिमिर्युक्पुनःदृलायाः पृथिव्यादृहेोरजायस्योभुविराजतिहेोभनेनत्रनस्योभुविभेोराजति

परतिमतानरुणेनमिदंपदनितमेाजनमंदहृगे॥ स्फुरतिविधुर्भःचयेाप्यधुनेा॥ हसतिनभेोसमुखीजलगः
हेोर्यमुविचनयेःपदुनार्थीदार्यदयाविनयेर्युगिलेखाः॥ यदुविराजतिराजतिलेाकमत्रचरेाधकमत्रभभेा
औगु॥ ९॥ सनिनुविरेाधेसमबलयेार्भवतिविकल्पेाममरिपवः॥ धरणिमसून्वाजनुभृंकमलदलाक्षीस्वनलघुगैः॥ ९॥

हेोभनेनयेान्यायःपदुनाकेाशलमनालस्यंवार्थेदृश्यं॥ अत्रशब्दार्थयेारावृत्तिः॥ यथावा॥ अमेाजयतिमूस्समृणालसूत्रं॥ मेंतीकरितवदृढिर्जयतीदिरेफः॥ अमेाममध्यः॥ अत्रमगणभयंगुरुद्वयंचचेत्तेाधकं॥ नदुकंनत्रैव॥ रेाधकवृत्तमिदंममभाद्राविति॥ ९॥ सनीति॥ समबलयेार्विरेाधेसतिविकल्पालंकारेाभवति॥ नदुकं॥ विरेाधेतुल्यबलयेार्विकल्पालंकृतिर्मतेति॥ ममधिपवः शत्रवेाधरणिमसून्प्राणानवामूञ्जहतु॥ औदाकृत्यागेदृत्यनेाल्पेदृत्रापःश्लेाहिवं॥ अत्रसंधिविग्रहव्यायामयेाधरणिप्राणत्यजनयेार्युगपत्स्थितयेार्युगपत्करणंसमुच्चयेार्विकल्पः॥ यथावा॥ माज्ञाजरागदतनिस्त्रमयेावदृःखउदंकरेातुभवतीगमनेात्सवामे॥ नगणयगणनगणलघुगुरुभिःकममदमत्तासी॥ नदुकंरत्नमंजो॥ क

मवदत्ताक्षीनयननलगेरिति॥९२॥कार्यस्येति॥अन्योयोहेतुःकारणंतस्यसन्निधिनःसान्निध्यात्कार्यस्यसोकार्यस्य
करनाचैकार्यस्यसम्यगाधानात्समाधिरलंकारोऽथिकथितः।एकेनकारणेनकार्यप्रारीप्सितेनकारणांतरेणकाक
नालीयन्यायेनापतनात्तत्करत्वंसमाधिः।तदुक्तं।समाधिःकार्यसौकार्यैकारणांतरसंनिधेरिति।श्रीरामेअरीन्
लोकस्यभूनृक्षंतुमवतीर्णमतिरक्षसारावणेनसीतायनीतायहृतायत्रश्रीरामावतारएवदुष्टनाशोकरणंनस्व
स्त्रीहरणमपेक्षते।दैवादापतनात्स्वस्त्रीहरणेनकार्यसौकार्यमात्रंहृतंयथावा॥उक्तंमनस्त्वयिममाविरभूरपिस्वं
॥अथदर्शनंकार्यैमगणयुगणेभगणगुरुद्वयंचचेःषड्भिर्यतिश्चेन्नृपनिता॥तदुक्तंरुद्रमणौ।नयभगगाव्यास्यात्स्व

कार्यस्यान्यहेतोःसंनिधिनश्चेत्सौकार्यसमाधिःसोक्थितंतुं॥श्रीरामेवतीर्णेरीनयनीतासीतायस्मिन्रक्षसा
म्योभोगृपतिनाचेः॥९३॥काव्यार्थापतिःस्यात्कैमुत्येनार्थःसिद्ध्येत्काव्यार्थापत्तिरलंकारः॥तदुक्तं॥कैमुत्येनार्थसंसिद्धिःका
व्यार्थापत्तिरिष्यतेइति।लोकएतेनराज्ञादानेःकर्णोप्यधिक्षिप्तस्तिरस्कृतोन्येषांकावार्ता।औदार्येणसर्वान्तिरस्कृ
तवान्यःकर्णःसोप्यनेनतिरस्कृतःकिमुवक्तव्यमन्यान्तिरस्करोतीतिदंडापूपिकान्यायेनान्यतिरस्कारणरूपस्यार्थस्य
सिद्धिः॥यथावा॥गुरूमृदूनुजघनोपनसारंभासंभोकथाकटिरहस्तिकरस्यकांते॥मगणत्रयंगुरुद्वयंचचेन्मालत
तीसर्वणपिंगलनागेनोक्ता।तदुक्तं।रुद्रैर्हरैर्मालतीवाव्यास्यातेति।रुद्रैरेकादशभिर्हरैर्गुरुभिः॥९४॥दोषेइति।दो
षेगुणंवीक्ष्यदोषमेवाभीष्टंप्रतिपादनंविदुधैरनुज्ञालंकृतिःकथिता।तदुक्तं।दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञातंचेद्गुणदर्शनादि

निनृत्तंमनुष्यत्वंनोअस्तुमास्तुपशुत्वमस्तुयत्रपशुत्वेपुण्यमेनःपापंचनास्ति।अत्रमनुष्यजन्मनिजनवस्तुनचिंत
नयापुण्यार्जनापेक्षयापापापार्जनवातुल्यात्तिर्यक्पशुजन्मैवदोषलक्ष्यत्वेभ्यर्थनाऽस्ति।अत्रपापार्जनेनानास्तीतिगुणात्।
यथावा।योगोवमेस्तुवपुषोव्यतिदुःखदस्यार्चादर्शनंस्मरणमप्यथितेतियत्र॥मगणसगणजगणगुरुद्वयानिचे
देकरुद्रं॥तदुक्तंरत्नमणौ।कर्णेभ्येरुद्रदिङ्मेकरूपमितिः।कर्णोद्विगुरुश्चगणः॥९५॥इतिविष्टुप्॥अथदंडापूपिकाक्षरपा
दजातिजगत्यांरूपकादीनिरूपयन्निदंवंशंलक्षयति।यत्रोपमेयस्येति।यत्रोपमेयस्यकर्मणिषष्ठी।विषयिणउपमान
स्याभिन्नानाःभेदस्तूपनातादृप्यंचनर्योरापादनंप्रतिपादनंनभरूपकं।अन्यरूपेणरूपवतःकरणात्।तदुपकमपि

दोषंवीक्ष्यगुणंहिदोषमेवाभीष्टंप्रतिकथितावुधैरनुज्ञा॥नोनृत्तंपशुतास्तुयत्रपुण्यंचेन्नोनम्सजगा
गणकरुद्रं॥९५॥इतिविष्टुप्॥अथजगती॥यत्रोपमेयस्यविषय्यभिन्नानादृप्यतापादनमभरूपकं॥

॥नेधाधिकन्यूनसमत्वंसंसेनेस्तिद्विधंतत्तजैरसंयुते॥९६॥

कंतन्यूनत्वंसमत्वानांसंसेनेःभेदास्यात्।एवंचरूपकंत्रिविधा।अभेदरूपकंतादृप्यरूपकंचेति।पुनःप्रत्येकंत्रि
धा।धिक्येनाधिकन्यूनत्वेनसमत्वेनेतिभिरितिषड्विधं।तदुक्तं॥विषयस्यभेदतादृप्यरंजनंविषयस्यचेत्।रूपकंत्रिविधा
धिक्यंन्यूनत्वानुभयेनतिभिरिति।गणद्वयंजगणरगणेनचेद्विद्वंशा॥तदुक्तंरत्नाकरे॥स्याद्विद्वंशातत्तजैरसं
युतैरिति॥९६॥क्रमेणोदाहरणनिदर्शनार्थं॥विधुरिति।अयंराजासदापरिपूर्णमंडलंकस्यमविधुश्चंद्रःराजपक्षेमंडलं
मात्यादिसमूहोद्वादशराजमंडलंवा।अत्रवर्णनीयेराज्ञिप्रसिद्धचंद्राभेदापादनात्तदापरिपूर्णमंडलत्वान्त्या चं
द्रस्यपूर्णावस्थानांगजभावावस्थापामाधिक्यवर्णनाच्चाधिकाभेदरूपकमार्यं।असौराजाजनंरागस्यःसंपन्नरागस्य

भावस्तनोतोविनासमुद्रोल्लिखितेसिंधुपसेजडंजलं॥अत्रराज्ञिगोभार्योहिगुणेसमुद्रतादात्म्यापादनाज्जडत्वनारहि
तोऽप्यपूर्वावस्थानोन्यूनताप्रदर्शनान्यूनाभेदरूपकंद्वितीयं॥न्यूनत्वंचात्रिरपिअभेदार्थ्यप्रतिपादिका॥नृपःसाक्षा
त्सनापवान्सविनासूर्यः॥सूर्यपक्षेप्रतापोग्नितापः॥अत्रप्रतापवत्सुमयत्ववर्तनदूतिसवितुःपूर्वावस्थातोराजभावा
वस्थायामुत्कर्षोपकर्षविभावनाभावादनुभयाभेदरूपकंतृतीयं॥यथावा॥साक्षान्मुखंहिमुकुरोजनदृष्टिहारीशेशीर्वि
भुर्गतकलंकमलस्तवादः॥कल्हारबंधमकरंदविहीनमेतत्॥अत्रकमेणानुभयाधिक्यून्याभेदरूपकाणि॥अहिःपि
गलनागोजगणतगणेगजगणरगणेचेदंशास्त्रंजगादनदुकूलमेव॥जलोतुषंशास्त्रमुदीरितंजराविति॥१७॥सप्रभेति॥

विधुःसदायंपरिपूर्णमंडलस्तवोसमुद्रोल्लिजडाख्यनाविना॥नृपस्तुसाक्षात्सविनाप्रतापवान्जगादवंशस्तमहिर्जनोजगे॥१७॥सप्रभेनंगमदनानृपमदनो॥स्याक्षिपद्यमकजंपरमिहर्क्षं॥विधशोविधुसितेसतिविधुनाचंद्रवर्त्मरतनभेःसगणयुतेः॥१८॥इतिरूपकं॥

अनेगादेगरहितान्मदनात्सकाशान्नृपमदनःसनश्रेष्ठः॥अत्रनृपेमदनत्वमारोप्यप्रसिद्धमदनादेरस्यप्रतिपादना
दुत्तरपेक्षयानृपमदनेसांगरूपमूलकरूपसौंदर्यसत्वेनसमस्तकेभ्योधिकताद्व्यरूपकंचतुर्थं॥अस्यराज्ञोक्षिनेत्रंप
रमन्यनूकेजलेजातेकजंनत्रभवतीत्यकर्जपद्मंकमलं॥अत्रपद्मस्यपरमितिविशेषणेनप्रसिद्धपद्मभेदप्रतिपाद
नादकजमितिविशेषणेनन्यूनलोकेभ्यन्यूनताद्व्यरूपकंपंचमं॥इहलोकेसेंतरिसेयशोविधुनासितेशुभ्रेसतिविधु
नार्के॥अत्रविधुद्वयोपादानेनभेदप्रतिपादनात्॥प्रस्तुतेआधिक्यन्यूनलोकस्यभावाच्चानुभयताद्व्यरूपकंषष्ठं॥वि
लोमकमेणोदाहरणांतराणि॥चरन्युगंजननिरंजनयुग्ममेतन्नलन्यरंकमलयुग्ममगंधमेतत्॥स्वरंघ्रंधोनुजड

जाश्चषनोवरिष्ठे॥रगणनगणभगणेःसगणेनयुनेःचंद्रवर्त्मस्यान्॥नदुतेरत्नाकरे॥चंद्रवर्त्मनिगदंतिरनभसैरिति॥१९
॥इतिरूपकं॥यदीति॥विषयीआरोप्यमाणमुपमानंविषयात्मनयाकार्यकरःकार्यकर्तृयदिनहिंपरिणामदूतिमथितःस्या
नःयत्रारोप्यमाणमुपमानंकिंचित्कार्योपयोगित्वेनोपात्तंपरंतुनदुपयोगित्वासंभवादुपमेयात्मनासपेक्षतेनत्रपरिणामः
॥नदुकूलंपरिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेति॥हेकमलेलक्ष्मिमृदुकोमलेनवचरणाअंगस्यातुरस्तनु॥अत्राअ
स्यजगद्रूपेणोपयोगित्वेननिषध्यनेनतुचरणस्य॥चरणमेवाभमितिविग्रहेणोत्तरपदार्थप्राधान्यात्॥नचोपमितसमसा
श्रेयणेनचरणमभमिवेतिविग्रहेपूर्वपदार्थप्राधान्येनोक्त्यं॥मृदुत्वंनिसामान्यधर्मेप्रयोगात्॥उपमितंव्याघ्रादिभिरितिसूत्रे

यदिकार्यकरोविषयीविषयात्मनयापरिणामदूतिमथितः॥चरणाभमिदंमृदुपानुजग
त्कमलेनवतोदकमंबुधिमेः॥१९॥कनदृहवदुधोतुस्रोतसिचेत्कस्यपरिहिषदुनिम्नोद्गमस्य
आर्यैः॥अविलुलितसकपुरंकास्यैस्मिमूदेर्विषयिभिरपिनाकोनोपुरोभ्यो॥२०॥॥

णसामान्यधर्मस्याप्रयोगणवोपमितसमासविधानात्॥अभस्यजगद्रूपेणापयोगित्वेनस्वात्मनासंभवतिअतस्यप्र
कृतचरणात्मनापरिणत्यपेक्षणात्परिणामालंकारः॥यथावा॥फुल्लननेत्रकमलेननिरीक्ष्यपाहि॥अंबुधिभिस्वनुर्मेः
मेःसगणेःतोदकं॥नदुकूलमेव॥इहलोदकमंबुधिसेःकथितमिति॥१७॥कनदृहति॥इहबहुभिरनेकैर्ग्रहीतृभिरेकस्यना
नाधर्मयोग्यत्वकल्पनरूपतद्धर्मभेदेनबहुधाःनेकधोद्गमःउत्पत्तियदिस्युस्तोयलंकारः॥नदुकूलं॥बहुभिर्बहुधोत्पादक
स्योत्पत्तेरवश्यतदुक्तिः॥आर्यैर्ज्ञानिभिःकाशीअविलुलितविकाररहितंवृत्तेरयस्मिंस्तिरष्टांसेवमूढैःपुरंमुनगरमितिविषयिभि
रपिनाकःस्वर्गद्वंयुक्तिःअनेकधोद्गमत्वनेसर्वपुराणजनतादृष्टार्थमात्रतनाविषयाभिरूप्यादिकंयथायोग्यंप्रयोजकं

साहित्यं ॥एकेनकाञ्चीनगरीनिवासमात्रेणब्रह्मप्राप्तिः संन्यस्यगृहान्सर्वसंपत्तीर्निहत्याज्ञानिभिरज्ञानिभिर्विषयिभिश्च दीका-
३१ सर्वपुराणज्ञत्वादिभिश्चयोनेकैः ईदृशनगरस्वर्गरूपादृष्टा॥यथावा॥कूरादिभिःसकरुणास्वजनैःसरागादेवैर्व्यलोकितव
दृक्सरलास्युदास्ते॥सरलेत्यादुनरान्वयि॥नगणदृयंमगणयगणेचेत्पुरः॥अत्राष्टसुवर्णरत्नुकारलाकरे।वसुयुग
विरतिर्नोश्चेत्पुटोयमिति॥अत्रप्रथमपादांतेमात्रिपदिकप्रत्ययधर्म्मश्चेयतिरितिनदोषः॥२०॥एकेनेति॥यदाएकेन
ग्रहीत्राविषयाणांभेदादेकस्योहेस्वोवहुधाग्निलदाप्यसावुहेस्वालंकारएव॥तदुक्तं॥एकेनबहुभोहेरेवप्यसौविष
येषेतनइति॥अंयंहिनिपोरणेसंग्रामविषयेरामोभोगविषयेहरोदानविषयेकर्णोमि॥अत्रएकएवराजापराक्रम
एकेनयदास्कहेस्वोविषयाणांभेदाद्बहुदासावेवमथितोयं॥रामोरणइंद्रोभोगेभुविकर्णोदानेमणि
मालास्वोस्वोरसयत्या॥२१॥स्मृतिर्भ्रमश्चसंशयोभवेद्दृशं॥कृतिश्चयंचतनदाकृपंनरा॥विलोक्य
जाह्नवीजलंनरःपयःस्मरंतिचेद्धिभावरीजरौजरौ॥२२॥

सर्वेसंपत्तीस्वजनविसरणब्रह्मलीनिहत्याकारणादिविषयेरामादिहृदयोज्ञातः॥यथावा॥कोटिल्यभाजिकुटिलाकमलेषु
जेत्री॥स्मेरेषुषट्कुसुमयत्यासहितौनगणयगणौनगणयगणौचचेत्तर्हिमणिमालानदुक्तंनवैव॥स्वोस्वोमणिमालासहि
भागुहवंचैरिति॥२१॥स्मृतीति॥यदास्मृतिर्भ्रमोभ्रांतिः संशयःसंदेहश्चसादृश्यान्निश्चयमानस्मरणानुभवस्मृत्यादिः
शब्दआदुर्येनाग्निर्यस्यनदर्शनेनिश्चयंभवेत्॥नथाचस्मृतिमान्भ्रांतिमान्संसंदेहइति॥तदुक्तं॥स्यात्स्मृतिर्भ्रांति
संदेहैस्तदेकालंकृतिश्चयमिति॥क्रमेणोदाहरंति॥नरःपुमांसःआदुर्व्याजाह्नवीरथ्याःजलंविलोक्यपयःक्षीरंस्मरंति
॥अत्रजाह्नवीजलस्यक्षीरभ्रमाधुर्यादिनाक्षीरस्यस्मरणात्स्मृतिमानलंकारः॥यथावा॥विवस्मृतिर्ननुनएषनवो

षगने॥एनमित्युत्तरान्वयिसदृशस्मृतिपूर्वकतत्संबंधिनःस्मरणेप्ययं॥यथावादिव्यानामपिरूपविस्मयंपुरस्तादेषसः
स्फुरदरविंदचारुदृशं॥उद्दीप्यप्रियमिवकोविदुनरंनीमस्मरः॥जलनिधिमंथनस्यक्षोरिः॥अत्रलक्ष्मीदर्शनादुक्ष्मी
स्मृतिःनयानसंबंधिजलनिधिमंथनस्मरणम्॥जगणरगणेनजगणरगणेचेद्धिभावरी॥तदुक्तंयुगणे॥गुहास्यनो
मैरिहभावरीमनेति॥गुहास्यनोमैरःषड्भिरेकलयुगोसंकेश्वगणैः॥२३॥रमइति॥हेरमेजनःनवनयनेक्षीस्यकजगेक
मलगते।कमलेकुनलइतिभ्रमति॥अत्रभ्रांत्यामुखेनयनेचकमलानिमलाकमलसंभेकमलेकुतइतिसंकानिषेधना
द्भ्रांतिमानलंकारः॥एतेनद्वेषोमीनौकिमुजयचाकमलेविचित्रंहनवेधिनजानामि॥अत्रनेत्रयोर्मत्स्यकमलानांसंदे

रमेनयनेनवीक्ष्यजनलं॥कुनःकमलेकजेकमतीति॥द्वेषोकिमुताकमलेनचवे
धि।जकारंचतुष्टयंमोक्तिकदाम॥२४॥धर्मस्यान्यस्यविषयआरोपार्थोनदर्मापकुनिरु
दितोचेदपा॥स्याद्धुद्धापकुनिरिहनायंराजाविष्णुर्भोस्मोजलपरमात्माश्रितम्॥२५॥

लक्षसंदेहालंकालंकारः॥यथावा॥विधीक्षनंतुकवयःमवदंतिमोक्षान्॥देनावलियमुतदार्हिमर्षीजरानिर्वाहीरपंतिक
लयुदननिनेजाने॥अत्रोभयोरनुक्रमेणोदाहरणे॥जकाराणांजगणानांचतुष्टयमस्यामिनूतमौक्तिकदाम॥तदु
क्तंयुगणे॥यथोनिधिभूपतिमौक्तिकदामेति॥भूपतिलेपुगुरुलक्ष्मात्मकश्चगणः॥२५॥धर्मस्येति॥इहविधेयस्यधर्म
स्यआरोपार्थोयस्यविषयसंबंधिनःधर्मस्यापकुनिर्निषेधादिनाचेत्तर्हिसाशुद्धापकुनिरलंकारःस्यात्॥वर्णनीयेनतस्य
धर्मारोपार्थस्तदीयधर्मनिह्नवः आरोपितधर्मनिह्नवोवाशुद्धापकुतिः॥तदुक्तं॥शुद्धापकुतिरन्यस्यारोपार्थीधर्मनि
ह्नवइति॥अयंराजानभवतिअपितुविष्णुः॥अत्रराज्ञिविष्णुत्वारोपार्थंतदीयधर्मस्यराजत्वस्यापह्नवः॥यथावा॥ननेष

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

कर्णो॥पाणौजलाधिपतिनानिहितोत्तरास्यलावण्यनीयनिधिरक्षणकामिनेनो॥आरोपितधर्मनिह्नोयथा॥अंकेके
पित्राङ्कोकिरेजलनिधेःपंकंपरेमेनिरेसारंगंकलिविभ्रमंजगदिरोभूछायमेछन्पुरो॥इंदोयदक्षिणेहरिणलाञ्छनस्यामं
दरीदृश्यतेनसांद्रेनिक्षिप्तीनमंथनमसंकुक्षिस्थमालोक्यते॥अत्रचंद्रकलंकेजलनिधिपंकत्वाद्यारोपितधर्मनिह्नवः
परपक्षोपन्यासेनार्थसिद्धः॥मगणभगणेोसगणेोमगणेोजश्चिषुचतुर्षुछिन्नूयतिश्चचेज्जलधरमाला॥तदुकं
रत्नाकरे॥अभ्यष्टाभिर्जलधरमालाम्भोस्सावितिं॥२४॥मयुक्तिरिति॥इहयुक्त्यासहितःसयुक्तिःसःधर्मापन्हव
श्चेन्नहिहेतोर्हेतुत्वाद्वास्तवःअपन्हुतिःहेत्वपन्हुतिरलंकारइत्यर्थः॥तदुक्तंसएवयुक्तिपूर्वश्चेदुच्यतेहेत्वपन्हुति

सयुक्तिरिहचेत्सहेतुपरतस्त्वपन्हुतिरसौननातिसुभगः॥स्मरोनसननु
स्मनोहरियंरयोद्वहनगतीरमेर्जसजसैः॥२५॥यद्धर्मनिर्वपणमेषिवर्ण्यके
तद्धर्मलोपनमपन्हुतिःपरा॥पर्यस्तनोनतुचलानदिभ्रमाःस्युर्यांगनेत्रललितानभोजरो॥२६

रिति॥असौनापुरुषोन॥यतोनिसुभगःअतिसुंदरःस्मरोमदनोन॥यतःसननुसशरीरःनतोयंहरिर्विष्णुः॥अत्रवर्णनी
यराजन्यतिसुगत्वसतनुत्वयुक्तिभ्यांनृत्वस्मरत्वापन्हवेनहरित्वारोपणाद्धेत्वपन्हुतिः॥यथावा॥नायंगयुग्ममतिनीस्म
तयारिपूर्णांकिनहिबाणयुगुलंप्रभिन्नमिचेदं॥जगणसगणजगणसगणेोरसैःषड्भिर्यत्राचजलोद्वहनगतिः॥तदुक्तंरत्ना
करे॥रसैर्जसजसाजलोद्वहनगतिरिति॥२५॥यद्धर्मइति॥वर्ण्यकेवर्णनीयेयस्ययत्संबंधिनोधर्मस्यनिर्वपणंस्थापनंमे
विद्वद्दृनस्यतत्संबंधिनोधर्मस्यलोपनंनिह्नवःपर्यस्तःपर्यस्ताद्वास्तवाअपन्हुतिःपर्यस्तापन्हुतिरलंकारइत्यर्थः॥त
दुक्तं॥अन्यत्रतत्सारोपार्थःपर्यस्तापन्हुतिर्भवेदिति॥इहतद्विद्वियभ्रमाश्चंचलानअपितुएषांगनाश्चलाक्षि॥अत्रतद्वि

तिश्चोच्चन्यनिह्नोवर्णनीयांगनाषामारोपार्थः॥यथावा॥अंभोनिधिर्नेसरत्वद्विरिवोत्तिकंनेदोदीप्तवह्निरिश्मसंति॥
नगणभगणेाजगणरगणेाचेच्छशिनाःतदुक्तंनेवेव॥धीरैरमाणिलसितानभोजरावितिं॥२५॥व्याजेति॥व्याजस्यपर्यायतःप
र्यायशब्दैःकपटछद्मादिभिर्निह्नुत्यैर्जितामकरीहलाचेतहाकेतवापन्हुतिर्ज्ञायते॥तदुक्तंकेतवापन्हुत्यौव्याजा
द्यैर्निह्नुतेःपदैरिति॥वासकिर्जाह्नवीछद्मनागारधीकपटेनशंभुमूर्तिभुवंभूमिमाश्रितः॥अत्रमिथ्याभिधायिनाछ
द्मपदेननेयंजाह्नवीकिंतुवासकिः॥अष्टमूर्तिस्त्वंशीलन्मूर्तिंभूमिमाश्रितइत्यपह्नवःप्रतीयते॥यथावा॥स्वद्रूमिषे
णनिजमित्रभवनमुवेंद्रभ्याशेरमेस्वधनुराहिनाननंगः॥वेदैश्चतुर्भिःरैरंगणैस्त्वन्विणी॥तदुक्तंरत्नाकरे॥रैश्चतुर्भिर्यु

व्याजपर्यायनोनिह्नुतिर्व्याजिताचेतहाकेतवापन्हुतिर्ज्ञायते॥जाह्नवीछद्मनावासकिस्त्वाश्रितः
शंभुमूर्तिभुवंवेदरःस्वन्विणी॥२७॥शंकायांतथ्येनापरस्यभ्रमस्यनाशश्चेद्भ्रांतापन्हुतिःस्या
त्॥नेतिनेमदेहंमेनिर्मांस्यंचकिंस्तोनालेमनोवेश्चदेवीममोयाविति॥२६॥ ॥ ॥

त्सारविणीसंमतेति॥२७॥शंकायामिति॥अपरस्यअन्यपुरुषस्यशंकायांसत्यांतथ्येनसत्यश्चसाभ्रमस्यनाशःवा
रणंचेन्नहिभ्रांतापन्हुतिःस्यात्॥तदुक्तं॥भ्रांतापन्हुतिरन्यस्यशंकायांभ्रांतिवारणइति॥मदेहंस्त्रीतनुनेतिमेममा
निस्तोम्यंचनतोनीतिनायिकोक्तिः॥श्लो॥श्चंद्रः किमितिमत्प्रियेति॥हेआलेसखिवृन्द॥अपितुमत्तोप्रियइति॥नायिको
क्तिः॥अत्रतनोनीत्यादिनापरिवृत्तोनेकथितेनस्वचंद्रसाधारण्यात्सरलबुध्याश्लोः किमितिपृष्टेनालेमनेतिनतोत्यभ्र
मवारणंकृतंयथावा॥चिनमदीयमपकर्षतिसासदेवकिंकामिनीनहिनहिप्रियजगत्सुश्रीः॥मगणद्वयंयगणद्वयं
चाक्षैःपंचभिर्यतिश्चचेद्देश्वदेवी॥तदुक्तंनेवेव॥पंचाक्षैःस्त्रिभिश्चेद्देश्वदेवीममोयाविति॥२६॥कनेति॥अन्यस्यसंभा

येसतिकृतस्यसत्यस्यापह्नवश्चेतदाछेकवृद्धपूर्वाअपह्नुतिःछेकापह्नुतिरलंकारःस्यात्।तदुक्तं॥छेकापह्नुतिरन्य
स्यशंकानरूपनिह्नवइति।राज्ञोमेरूसंतापनाशंचकरोदिनाधिकोक्तिः॥पतिःकिमित्यत्रोक्तिः॥नहींदुरितिपु
ननर्नायिकेतिः॥अत्रनायिकयासखीप्रतिअकरोन्मेरूसंतापमितिनायकवृत्तांतेवर्ण्यमानेनचंद्रेपतिःकिमितिशंका
वतीसख्यन्यांप्रतिनहींदुरितिनिह्नवरूपात्पर्यायोनरवर्णनेनलक्षितः॥यथावा॥विसर्वभूत्सकलनाशनलक्ष्मनेजाश्वास्स
विकाद्विमुमुनेनहिंदैत्यशुंभः॥इदंविषयांतरयोजनेउदाहरणं।विषयेवेद्यप्यक्षमेदेनयोजनेयथा॥वदंतीजार
वृत्तांतंपत्यौधूर्तासखीधिया॥पतिबुध्वासखिंततःप्रकुटास्मीत्यपूरयत्॥चतुःसंख्यैकेयंगणैर्भुजंगप्रयातंस्यात्

कृतापह्नवःसंशयेन्यस्यचेत्स्यात्तदापह्नुतिःछेकपूर्वाःकरोन्मे॥सखेतापनाशंचरात्रौ
पतिःकिंनहींदुश्चतुर्भिर्भुजंगप्रयातं॥२९॥विषयिणिस्वाढ्यविषयेविशेषउक्तेहनद्रव्य
निरेकइंदुवत्॥लसतिसदापितुपूर्णमंडलोनृपहृन्नोजनराज्ञिमालती॥३०॥॥

तदुक्तंनचैव॥भुजंगप्रयातंभवेद्यैश्चतुर्भिरिति॥२९॥विषयिणीति॥इहयदाविषयिणिउपमानेविषयेउपमेये
वाविशेषउक्तस्तदाव्यतिरेकालंकारः॥एवंचोपमानाधिक्यवानुपमेयाधिक्यवानितिद्विविधःसइतिभावः॥तदुक्तं॥
व्यतिरेकोविशेषश्चेदुपमानोपमेययोरिति॥तत्राद्योदाहरणंइहनृपःइंदुवल्लसतिस्फुरति॥अथितु॥परंतुसदापूर्ण
मंडलः॥अत्रइंदुःकदाचित्पूर्णमंडलोनृपस्तुसदापूर्णमंडलइत्युक्तयाउपमानादेस्योपमेयेविशेषउक्तः॥यथावा॥उच्च
स्थिरस्तनमंडलभारालसकंदोबकंचुरिवकिंनुमृदुःप्रहृत्य॥एवमुपमेयादुपमानेविशेषोक्तावधिरूप्यलंकारार्प
णस्तुमेघोदाहरणेयथा॥इमोस्तनौते॥कोकाविवाबभिलिनोतुपरंहिजोन॥इहनृपपक्षेमंडलममात्यादिसमूहः

॥नगणःजगणहयंरगणश्चहिपंचरूयतिश्चेन्मालती॥तदुक्तंरत्नाकरे॥भवतिनजावथमालतीजरावितिउक्तहयच
भातुप्रथयोर्मध्येयतिरिहिनदोषः॥२०॥जनेति॥इहजनानूरंजयतिनाहरीसहनामहभावोक्तिश्चेनहरेर्यसहो
क्तिरलंकारः॥तदुक्तं॥सहोक्तिःसहभावश्चेद्रामनेजनरंजनइति॥विधोश्चंद्रेसमुदितेसतिवनितानामभिमानेःसहि
तंतिमिरंतमोविगतं॥अत्रचंद्रोदयेसतिवनिताभिमानश्चंद्रालोकनाश्चमाहित्येनदर्शितः॥जनरंजनीरूक्तः॥पुनः
णसहागतःपितेत्यत्रनालंकारः॥यथावा॥भूषाभिरंबचसुवर्णघटश्रियाऽऽकोशश्रियासहपयोधरयुग्ममेतत्॥पा
तुंपयःस्थितमिवालिसपुष्पमालं॥सगणजगणसगणहयैःसहदेपंचरूयतिश्चेल्लमितिताक्षरा॥तदुक्तंनचैव॥प्रमि

जनरंजनीहसहतासितसहोक्तिरियंविधोसमुदितेतिमिरं॥वनितानिमानसहितंवि
गतंप्रमितिताक्षरासजमसैरुदितेति॥२१॥स्वविषयेतुकिंचिदिहनाहीनतावरमणीय
तावचेदिहनोक्तिरुत्तमे॥गतमतिर्वृथादुर्गुणैर्वर्जितोविजयतेनरोचमेपावनी॥२२॥

नाक्षरासजमसैरुदितेति॥२१॥स्वनि॥स्वस्यविषयेवर्णनीयेकिंचिदिहनाहीनतानिंद्यनारमणीयतावच्चेन्यते।चेन
दुक्तमेवनोक्तिरिवभवतः॥तदुक्तं॥विनोक्तिश्चेदिहनाकिंचित्प्रस्तुतंहीनमुच्यतेइति॥तत्रकिंचिदिहनारम्यंविनोक्तिः
साधिकथ्यतइतिच॥क्रमेणोदाहरति॥गतेति॥गतमतिःमंदमतिःवृथाजातनीतिर्नयः॥अत्रार्थसिद्धेनविनार्थेन
बुद्धिर्विनाजीवनंव्यर्थमित्यर्थात्पुरुषेबुद्धिरादित्येनहीनतोक्ता।दुर्गुणैर्वर्जितोरहितोनरोविजयते॥अत्रदुर्गुण
राहित्येनपुरुषेरमणीयतोक्ता॥यथावा॥सर्वाधिकैस्त्रिगुणसूत्यसनल्लमायैर्नैगुण्ययोगविरतेष्वविनात्मूना॥
मानार्थिभामिकिलदुर्जनतांविनातं॥नगणरगणोरगणहयंचचेन्मेपावली॥तदुक्तंक्रमणी॥नयुनरमयेणाच

मेघावलीति॥३२॥यत्रेतियत्रबहुकारणसत्त्वेपिकार्यनोजायतेअत्रसाविशेषोक्तिःकथिता॥तदुक्तं॥कार्याजननिविशेषो
क्तिःसतिपुष्कलकारणेदुतिः॥अंगहेनरनेहरिविवेकएवार्कःसूर्यस्तस्मिन्नुदितेसत्यपिहार्दंहृच्छिष्टमज्ञानरूपंतमोनन
ष्टं॥अत्रसूर्योदयरूपबहुकारणसत्त्वेपितमोनाशकार्यानुत्पत्तिर्दर्शिता॥यथावा॥स्वदूषणातुमतिश्चिनगनेपिमेंन
र्यामित्रनोप्युरुतमोभगतंगनेन॥भगणमगणसगणहयंडिपंचरुयतिश्चचेद्वलनातदुक्तंरत्नाकरे॥पंचमुनिभौ
सास्सयुतांललनेति॥३३॥प्रकटितमिति॥हृद्यदाकविभिःअर्थोस्तेनःअयंदितंनदासःअसंभवालंकारः॥तदुक्तं॥अ
संभवोर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनमिति॥कविःमारुतिर्वानरः॥अब्धिंसमुद्रमपितरेदुल्लंघयेदितिकोवेद॥अथकविकर्तृ

यत्रचकार्यनोबहुकारणसत्त्वेपिविशेषोक्तिःकथिताऽननेत्॥हार्दंतमोनष्टमतिर्हृ
त्कटितेत्यंगविवेकार्कैरिभमोस्तलनात्॥३३॥प्रकटितमिहचार्थोस्तेनेर्यदाक
भिरयंदितंसोसंभवः॥अपिकपिपितिकोवेदाब्धिंतरेदुलितमकपिनोमोरश्चाहिना॥३४

भवतिविचित्रमिहारश्चिपलायहिदिफलैषणयाविपरीतः॥दृदनिविषंजगच्छिनपितंवा॥सुचदृढनोन्यहितामरमृज्यो॥३५
काधिनरणरूपार्थस्यासंभाव्यत्ववर्णितं॥यथावा॥सर्वेचकर्थकुरुषेचकरिष्यसित्वंयोषाष्यदोजगहिनीश्वरिवेदकोत्र॥
नगणहयंमगणोरगणश्चचेदहिनाथिंगलनागेनललितमकथिकथितं॥तदुक्तंनचैव॥ललितमभिहितंनीनागेनेति॥३४॥भवतीति॥हृद्यफलस्यैषणादृष्टान्तयाविपरीतोयत्नो॥रश्चिरश्चितोयहितर्हिविचित्रालंकरणंभवति॥तदुक्तं॥वि
चित्रंतत्सयत्नश्चेद्वीपरीतःफलेनयेतिवामुंचोजलदाःजगत्प्राणयितुंजीवयितुं॥अनप्राणनइतिधातुः॥विषदरति॥अ
त्रजगतोजीवनेनयाविषदानरूपयत्नस्तद्विपरीतःकृतः॥विषमरूक्चेत्समरः॥यथावा॥ब्धुंसमुद्रमतिमिहोल्लंघनमंतिसंत
स्त्रैलोक्यनोपिभवतीप्रलनिस्वरूपे॥हृद्यनगणोजगणहयंयगणश्चचेत्तन्नामरसं॥तदुक्तंपुमणौ॥नामभवतिनामर

सहितनज्ञयाविति॥३५॥भवतियदेति॥हृद्यदोनरोनरमुत्कृष्टमुत्कर्षः॥भावेकः॥अकथिकथितस्तदाख्यसारालंकारोभ
वति॥तदुक्तं॥उनरोनरमुत्कर्षःसारइत्यभिधीयतइति॥सुधिनिवःकदुःननुसास्मादमृतानिकाकदुः॥अतःअमृतायाःस्व
स्यवचःकदुःअत्रकदुरसस्यनिंद्यविषयमुनरोनरममृतादिगुत्कर्षोदर्शितःअयमस्याध्यगुणोत्कर्षः॥यथावा॥सूक्ष्मश्च
णुर्व्योणुरतोणुरतोपितेवमध्याप्यसौ॥एवंस्याध्यगुणोत्कर्षेति॥यथावा॥अद्रेर्महान्सिंहितिधरस्यनतोहिमाद्रेर्मेरुस्ततो
गुरुरतोपिभवन्निनंवः॥नगणजगणभगणयगणाःजेरहभिर्यतिश्चचेन्नवमालिनी॥तदुक्तंकमणौ॥नितिनवमालिनीहन
यायजेरिति॥सूत्रानुयायिनरूपंचभिःसप्तभिर्यतिरितिभास्कररायाः॥अथालंकारलक्ष्यलक्षणानुरोधेननयतिः॥३५

भवतियदोनरोनरमितीहोत्कृष्टमकथिसारएवमुधिनिंवः॥कदुरमृतानतःसलवदीनतः
कटुनवमालिनीनजभयांजेः॥३६॥प्रतिपादनीयस्यपदार्थहेतु॥प्रतिपादनंस्याथ
दिकाव्यलिंगं॥अधुनात्वसारंस्वमुतोतुकोहिनजयेद्भवेत्किरबंसयोम्यो॥३७॥

प्रतीति॥प्रतिपादनीयस्यार्थस्यपदार्थोहेतुर्यस्मिन्नुतथाभूतंप्रतिपादनंसमर्थनंयदितर्हिकाव्यलिंगमलंकारःस्यात्॥तदु
क्तंसमर्थनीयस्यार्थस्यकाव्यलिंगंसमर्थनमिति॥तद्विधापदार्थहेतुवाक्यार्थहेतुश्चेति॥तत्रप्रथममनपेक्षहेतीयमुत्तर
श्लोके॥अधुनात्वसारमश्लोकमाकोहिनजयेत्॥अपितुसर्वोपिजयेदितिकस्यचिन्महावीरस्ययमुक्तिः॥अत्रहिवीरस्य
जयःसमर्थनापेक्षोदुष्करत्वात्॥नस्यवृद्धदत्तायामपुनानिर्वनमित्यर्थकेनासारपदेनसमर्थनं॥यथावा॥गोरंरणद्र
ष्टनकंजयनंजयत्येतंनेषगोगपुलिनेप्रणदन्मरालं॥सगणयगणोसगणयगणोचचेत्केकिरवंभवेत्॥तदुक्तंकम
णौ॥कारोयंदोकेकिरवंपुनरुक्तावितिकाहिलघ्वेकगुर्वात्मकश्चगणः॥नीयदःएकलघुगुरुद्व्यात्मकःपगणः॥पु

नस्तावेव गणाविति यथैः ॥२७॥ समर्थनमिति ॥ इह मतिपादनीयस्यार्थस्य वाक्यार्थो हेतुर्यस्मिन्नतथाभूतं समर्थनमाचरि
नंस्तेनयहिनहिनदेवकाव्यलिंगमेवबोध्यं ॥ अहं भवनगणयामियतोभवान्याभवस्याःकृपामध्यलि ॥ अत्रदुर्जयभवाग
मनंसमर्थनसापेक्षंतस्यपतोभवान्याइतिवाक्यार्थेनसमर्थनं ॥ तत्रभवपदगतश्लेषमूलकं ॥ अथवाभवान्यामहेश्वर्यो इ
त्यर्थः ॥ भवोमहादेवः संसारश्च ॥ यथावा ॥ ब्रह्मान्नमीश्वरिमयाहृदिवर्तसेयत् ॥ जगणः सगणद्वयंयगणश्चचेत्कोलः ॥ तदु
क्तंतत्रैव ॥ जकारससैः प्रथितोत्रकोलइति ॥ २६ ॥ चेदिति ॥ किंचिदाकूतनामिप्रायेपुज्यतेतभाभूत्मुतरंचेत्तर्हि गू
ढोत्तरमलंकारः स्यात् ॥ तदुक्तं ॥ किंचिदाकूतसहितंस्याद्गूढोत्तरमुत्तरमिति ॥ हेद्रव्याल्पधनिकत्वंशीघ्रयानेऽथापृच्छसि

समर्थनमिहाचरितंहिवाक्यार्थेहेतुयदितर्हिनदेवबोध्यं ॥ भवंनगणयामियतोभवान्याः कृपास्मिमय्यिजः स
संयाभ्रकोलः ॥ २६ ॥ चेदुत्तरंकिंचिदाकूयुक्तर्हि गूढोत्तरंस्याद्घनांतजनायहि ॥ द्रव्याल्पचेच्छीघ्रयानेऽथापृ
छसित्वंहिकोमावतारस्तोत्रेच ॥ २७ ॥

चेत्मार्गमितिशेषः ॥ तर्हिवनांतायनायाहिगछ ॥ अत्रसरलमार्गेपांथेनपृष्टेवनांताभ्यानायाहीतिकामिन्याउत्तरंवन
प्रांतंप्रागेनिर्जनस्थानमित्याकूतगर्भं ॥ इदमूह्यप्रश्नमुदाहरणं ॥ एवमुक्तप्रश्नमपि ॥ तगणश्चतुष्टयंचेत्कामावतारः ॥ तदुक्तं
तत्रैव ॥ कामावतारोत्रनानोचतुष्कोभवेदिति ॥ २९ ॥ इतिजगती ॥ अथत्रयोदशाक्षरपादजातिनिजगत्यांग्रहर्षिणीनिरूपय
न्प्रस्तौतिसांलक्षयति ॥ संभाव्येनेति ॥ यस्यविषयस्यफलहेतुवस्तुरूपाणांविषयिणांधर्मस्यसंबंधोभवतिनस्यविषयस्यतेषां
पूर्वोक्तफलहेतुवस्तुरूपाणांविषयिणांतादात्म्यसंभाव्येनयदितर्हिनदोषैर्बुधैस्त्रिभाउत्प्रेक्षाकथिता ॥ एवंच ॥ कस्यचित्क
स्तस्यविषयस्यविषयिफलांतरधर्मसंबंधनिमित्तकंविषयिफलांतरतादात्म्यसंभावनंफलोत्प्रेक्षा ॥ कस्यचिद्धेतोर्विषय

स्यविषयिहेत्वंतरधर्मसंबंधनिमित्तकंविषयिहेत्वंतरतादात्म्यसंभावनंहेतूत्प्रेक्षा ॥ कस्यचिद्वस्तोर्विषयस्यविषयिवस्त्वंत
रधर्मसंबंधनिमित्तकंविषयिवस्त्वंतरतादात्म्यसंभावनंवस्तूत्प्रेक्षासेववस्तुरूपोत्प्रेक्षेतिलक्षणानिसंभवंति ॥ तदुक्तं
कुवलयानंदे ॥ अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा ॥ सावस्तुहेतुफलात्मनागोचरत्वेनत्रि
धेति ॥ अत्रवस्तुहेतुत्वेनफलत्वेनचायुदाहरणंतदन्यत् ॥ मनजरगैः मगणरगणजगणरगणगुरुभिर्गैरिभिर्यत्या
चमहर्षिणीस्यात् ॥ तदुक्तं रत्नाकरे ॥ म्नौज्रौग्स्त्रिदशैर्यतिः प्रहर्षिणीयमिति ॥ ४० ॥ अथैवंविधेविध्यमाह ॥ प्रथमेति
॥ इहतिसुपूत्प्रेक्षासूक्तप्रथमाफलोत्प्रेक्षातुअसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षेकेअविद्यमानविषयाफलोत्प्रेक्षेकेविद्यमानविष

इतिजगति ॥ अथअतिजगति ॥ संभाव्येनचफलहेतुवस्तुधर्मसंबंधोभवतिचयस्यतस्यते
षां ॥ तादात्म्येयदिकथितातदाश्रयाहेतूत्प्रेक्षामनजरगैः प्रहर्षिणीगैः ॥ ४० ॥ प्रथमाचसिद्धवि
षयापिचसिद्धविषयासंवेदितेहपरापितथैव ॥ परमाचतृतीयविषयेयमनुक्तविषयासंज्ञोतुकुरंगफलहेमहरसंज्ञा ॥

याचभवेत् ॥ परहेतूत्प्रेक्षापितथैवअसिद्धविषयासिद्धविषयाचेत्यर्थः ॥ अत्रतिसुपूचरमावस्तूत्प्रेक्षातुउक्तविषयाउपा
त्तविषयाअनुक्तविषयाअनुपात्तविषयाचभवति ॥ तदुक्तं ॥ संभावनास्याद्धेत्प्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना ॥ उक्तानुक्तास्यराधा
त्रमिदामिश्रास्यदेपरेदुति ॥ एवंषड्विधोत्प्रेक्षा ॥ इहसगणजगणौ ॥ रज्जुःसपुगुरुलघ्वात्मकश्चगणः ॥ द्वाभ्यांलघुद्वय
गुरुद्वयात्मकःषगणः ॥ ४१ ॥ क्रमेणोदाहरति ॥ निजेति ॥ इहलोकरविः सूर्यः निजतनुजस्यस्वपुत्रस्ययमस्यालोकनायद
र्शनायययमाशांदक्षिणांदिशंआमुखी प्रेषतीवगछतीव ॥ अत्रनिजतनुजयमालोकनरूपफलस्यविषयस्यचतुर्थ्यर्थविष
यिगतिप्राप्यफलांतरनिष्ठगतिसाध्यत्वादिधर्मसंबंधनिमित्तकंगतिप्राप्यफलांतरतादात्म्यसंभावनमितिफलोत्प्रे

स्या॥निजतनुजयमदर्शनस्यलोकेऽसत्त्वादसिद्धविषया॥अत्रबोधस्तुफलंचतुर्थ्यर्थः॥नचामेदेनयमालोकनरूपस्य
फलस्यार्थान्वयः॥फलस्यचप्रयोजकत्वसंसर्गेणगणनान्वयः॥तस्याश्चप्रकारितासंसर्गेणसंभावनायांतस्याश्चविषयतया
भावान्वयः॥तयाचनिजपुत्रयमालोकनाभिन्नफलकयमदिष्कर्मकगतिप्रकारकसंभावनाविषयोरविरितिबोधः॥अथ
मानविशेष्यकंज्ञाद्बोधइत्युद्देशात्॥नचतादात्म्यसंसर्गेणफलविधेयकत्वाभावान्नेयंफलोक्तेतिवाच्यं॥निजतनुज
यमालोकेनेफलाभेदस्योक्तेरुणीयतयायमालोकनंप्रतिविशेषभूतस्यापिचतुर्थ्यर्थफलस्यविधेयकत्वस्वीकारात्
॥एवंहेतूक्तेरप्यामथिबोध्यं॥द्वितीयामुदाहरति॥मरालइति॥मरालोहंसःललितंरमणीयंगतिमवामुमामुंविधिं

निजतनुजयमालोकनायाश्चिरेऽतिरविरिहयमाद्गांमरालोध्रुवं॥ललितगतिमवामुंविधिं
सेवतेभवतिचहृद्यविच्छित्तिरस्मैमानोननतोगः॥४२॥सरानननकलिहरणादभूत्सयीविधुध्रुवंत
वकमलेतनुस्मनुः॥हयद्विषन्मुखरिनिजेंद्रयुद्दजश्रमादिवाब्धिपुरुचिराजमौस्मगाः॥४३॥

ब्रह्माणंसेवतेध्रुवं॥अत्रसंहंसकर्तृकविधिकर्मकसेवनस्यस्वनिष्ठललितगतिप्राप्तिर्नफलं॥अफलस्यतस्यफलत्वेनोक्ते
स्तत्फलोक्तेरुक्षा॥हंसनिष्ठललितगतेःसत्त्वात्सिद्धविषया॥लक्षणसन्वयःपूर्ववत्॥बोधस्तुमुनोर्थःफलंतुआभेदेन
प्रकृत्यर्थान्वयइत्यादिपूर्ववत्॥नगणदयंतगणदयंमुरुश्चरयेषुसप्तरुविछित्यतिश्चचेन्नसमा॥तदुक्तंरत्नाकरे॥तुरग
रसयतिर्नोतनोगःसमेति॥४२॥तृतीयामुदाहरति॥तदाननेनेति॥विधुःश्चंद्रःसरानननस्यत्वन्मुखस्यकलेनःकांतेर्हरणात्तृक्ष
यीजभूत्ध्रुवं॥अत्रमरालस्याननकांतिहरणहेतोर्विषयस्यविषयिमहत्सदर्थहरणहेतुत्वंतन्निष्ठसयजनकत्वादिध
र्मसंबंधनिमित्तकंक्वचिन्नयोजकविषयिमहत्सदर्थहरणहेतुनादात्म्यसंभावनामिलतोहेतूक्तेरुक्षा॥लक्ष्याननक

तिहरणरूपस्यविषयस्यासत्त्वादसिद्धविषया॥चतुर्थ्यमुदाहरति॥नवेतिहेकमलेलक्ष्मिनवनतुःहयद्विषन्मुखाःमहि
षास्तारमुरवोयेरिनिजेंद्रादेत्येंद्रास्तेषांयुधेजातोयःश्रमःतस्मादिवनतुःस्मगाः॥अत्रस्वनःसिद्धकमलांगकार्थस्य
दैत्येंद्रयुद्धजश्रमोनहेतुरिनिजहेतोरुक्त्यरेतुनादात्म्यसंभवनादेतूक्तेरुक्षा॥दैत्येंद्रयुद्धजश्रमस्यविषयस्यसत्त्वासि
द्धविषया॥जगणभगणोसगणजगणगुरवःअब्धिपुचतुर्युयतिश्चचेद्रुचिरा॥तदुक्तंनंदनेव॥चतुर्मैहरतिरुचिराजभ
स्तगाइति॥४४॥पंचमीमुदाहरति॥शुभ्रेति॥हेराजन्नयंशुभ्रांशुश्चंद्रःस्वकीर्तिरेवदिवौकसोदेवानांसरितंमंदाकि
नीतस्याःशिरिराणांफेनानांपिंडइवभाति॥दिवौकसामित्यत्रदिवशब्दोदीव्यतेरिगुपधेतिकप्रत्ययेःकारांतःस्व

शुभ्रांशुस्त्वत्कीर्तिर्दिवौकःसरितंयं॥शिरिराणांपिंडइवाभातिदिवस्थान्॥
कल्पेदिक्स्त्रीःकुंकुमपंकैर्मृगमृंगैःकिंलिंपत्यब्धिछिन्नयसाग्मतमयूरं॥४५॥

र्गयाचकः॥अत्रशुभ्रांशोर्वस्तुनोविषयस्यतेभ्यादिधर्मसंबंधनिमित्तकराजकीर्तिसारसरित्पिंडरूपवस्तुनादात्म्य
संभावनाद्वस्तूक्तेरुक्षा॥शुभ्रांशोर्विषयेसंभावादानादुक्तविषया॥षष्ठीमुदाहरति॥दिवस्थानिति॥दिवस्थान्सूर्यैःकल्पे
प्रातःकालेमृगैःस्निग्धैःकुंकुमस्यकाश्मीरजस्यपंकैःदिक्स्त्रीवस्त्रियस्ताःलिंपतीव॥अत्रकुंकुमपंकलेपनाध्यवसि
तस्यप्रातःकालिकरक्तिमव्यापनरूपवस्तुनोदिग्रंगरक्तीकारकत्वधर्मसंबंधनिमित्तकसूर्यकर्तृकदिक्स्त्रीकर्मककुंकु
मपंककरणकलेपनरूपवस्तुनादात्म्यसंभवनादवस्तूक्तेरुक्षा॥किरणव्यापनस्यविषयस्यानुपादानादनुक्तविषया॥मगण
नगणयगणसगणाःगुरुश्चअब्धिपुचतुर्युक्तिर्यतिश्चचेन्मतमयूरं॥तदुक्तंनंदनेव॥वेदैरंध्रैर्नोयसगमतमयूरमिति
॥४५॥गृहागृहत्वभेदेनपुनःप्रत्येकंहेत्वित्यभाह॥इयमिति॥इयंचद्वित्रोक्तेस्तानूनंनकेवलंध्रुवंमन्येभाधायेषा

नेर्नूदवप्रायैः शब्दैरुच्यते॥ अगूढा भवति। उपलक्षणमिदं तर्केणतर्कयामीत्यादीनां एषांनूनमादीनामभावेनुसाऽऽक्षेप्तागू
ढाऽतः। तत्रागूढानिजनानुमेत्यादिनोदाहृता। गूढामुदाहरति। अग्निरिति। तुल्यनापात्यामीत्यस्याः। सार्वविभक्तिकस्ति
सिः। अग्निः वडवाग्निः अब्धौमविष्टः। अत्राग्निकर्तृकसमुद्रप्रवेशप्रतिपत्तापमीतिर्नहेतुः। अहेतोस्तस्यहेतुतादा
त्म्यसंभावनाहेतूक्षेक्षा॥ उक्षेक्षांव्यंजकनूनमादिपदाभावादुक्ता। एवमन्याप्युदाहार्या। यगणोमगणरगणोरगणगु
रुश्चेनूचंचरीकावली॥ तदुक्तंनंदेव। यमौरौविख्याताचंचरीकावलीगदिति॥४५॥ विरोधस्येति। यदाविरोधस्या
भासत्वंआपाततआदौस्फुरणंस्यात्तदाविरोधाभासालंकारःस्यात्। तदुक्तं। आभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्य
इयंनूनंशंकेकिंध्रुवंमन्यआंयैःशिवप्रायैःशब्दैर्व्यज्यतेभावएषां॥तुगूढासाक्षान्निरस्तप्रताप
प्रतीतिःअविष्टोऔरोश्चंचरीकावलीर्गि॥४५॥ विरोधस्याभासत्वंयदास्यात्तदा। विरोधाभासः
स्थाणुःफलाढ्यो॥विषादः॥विषादोपीशानोयःसदापातुमांसांगविभिन्नागेनोक्तायमीचंद्रिणीरेग्॥४६

नदुक्तं। उदाहरतिस्थाणुरिति। यःस्थाणुरपिफलाढ्यः विषादोप्यविषादः सईशानः ईश्वरःसदांमांपातुइत्यन्वयः।
अत्रस्थाणुरपिनागवल्लीपत्रादिरहितोवृक्षस्तथाऽपिफलाढ्यःफलवानितिविरोधःस्थाणुरुद्रः।स्थाणुःशर्वेपीतिनाना
र्थामरः।कर्मफलदातृत्वात्सफलाढ्यइत्यर्थेनपरिहारः। विषंजडतिमसयतीतिविषादः सोपिनविषादः अविषाइतिवि
रोधःनविद्यतेविषादःखेदोयस्यसः अविषादइत्यर्थेनपरिहारः। यगणमगणोरगणद्वयंगुरुश्चअंगेषुषड्रसाविष्ठि
ताःयतियुक्ताचचेनर्हिनागेनचंद्रिणीउक्ता। तदुक्तंक्षमणेा॥ घनःश्रेमुपरणेकुंडलंचंद्रिणीचेरिति। घनः एकलघु
गुरुद्वयात्मकःयगणः। श्रीभूम्निगुरुःयगणः श्रीणेगुरुलघुगुर्वात्मकोयगणेा। कुंडलंगुरुः। आभासत्वंस्थाणुरि

त्यत्रयद्यतिप्रत्ययमध्येयतिरितिनदोषः॥४५॥ उपकरणमिति। इहान्योन्यमुपकरणमुपकारः अन्योन्यमितिसंज्ञायस्य
इत्यन्योन्यसंज्ञकं। समासांतःकप्। अलंकरणमभिहितदुक्तं। अन्योन्यंनामयत्रस्यादुपकारःपरस्परमिति। वाराणसीका
श्रीत्रिदिवपसरिनाभागीरथ्याभातिसानेदीभागीरथ्यपिकाख्याभाति। अत्रपरस्परनिष्ठभानक्रियाविषयेपरस्पर
स्योपकारकत्वं। नगणद्वयंनगणद्वयंगुरुश्चवाजिभिःसप्ताभिर्यतिश्चेदसौकुटिलगतिः। तदुक्तंक्षमणेा। कुटिलग
तिरंगेविप्रदस्तावती। विप्रश्चनुर्लघुश्चगणः। हस्तोलघुद्वयंकगुर्वात्मकश्चगणः अहीगुरुलघुगुर्वात्मकोयगणेा
॥४७॥ धर्मादृति। अत्रएकस्मिन्नुकारकेकर्त्रादीनांधर्माः क्रियारूपाः क्रमादुक्ताश्चेतर्हिप्रत्येकमुकारकस्यानेक

उपकरणमितान्योन्यमन्योन्यसंज्ञकंमभिहितमाभातिवाराणसी॥त्रिदिवपसरिनाभा
गिरथ्यापिकास्थानदीकुटिलगतिरसौनातनोत्वाजिभिः॥४७॥ धर्मोदुक्ताश्चेदेकस्यकारकस्यानेका
न्॥ श्रीजंरुक्तंनर्त्यकारकदीपकं॥ येमजेतीशंपूजयंतिनमंतिते॥धन्याःसयोमालामोजजगाःक्षेमः ४८

कयाक्रियार्थान्वयेनदीपकत्वायपत्याकारकदीपकमुक्तं। तदुक्तं। क्रमिकैकगतानांतुगुणैःकारकदीपकमितियेमनाः म
ज्जेतिसोमशिवंपूजयंतिनमंतिचनेथन्याःभवैकस्यजनस्यकर्तृकारकस्यकर्मणस्मानादिचन्वयः। मगणद्वयंजग
णद्वयंगुरुश्चस्वच्छंनेश्चनुर्भिर्यतिश्चचेद्रूपमाला। तदुक्तंनंदेव। श्रयेमालावेदैर्हरीनृपतीगुरुरिति। हरीन्निगुरुश्चगणेा
नृपतीऽघुगुरुलश्चात्मकोचगणेा॥४८॥ अपीति॥ अत्रविशेषसामान्येअस्मात्सामान्यात्परंविशेषमपिकथंयेनेत्
कथिरितिशेषः। नहिविकानुविकशब्दात्परः स्वरःस्वरशब्दोभवति। विकस्वरशब्दोव्यंजकोभवतीत्यर्थः। एवंचयत्र
विशेषस्यसमर्थनार्थंसामान्येविन्यस्यतत्रसिद्धावपिपुनस्तत्समर्थनायविशेषांतरमुपमानरीत्यार्थांतरन्यासरीत्या

३८

चान्यस्येनेनत्रायमलंकारः॥तदुक्तं॰यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः सविकत्थनइति॥सःप्रसिद्धःकुमतिःदुष्टबुद्धिर्नाशितोना
शंप्रापितः॥तथाहिदुर्जनेनाःस्वयंयंतिःप्राप्नुवंतिःइत्यागतौलट्इणंगत्यर्थणिनिषणादेशः॥अहिरिवसर्पइव॥अत्रकुमतिरिति
विशेषस्यदुर्जनेनेतिसामान्येनसमर्थनंपुनस्तस्यैवाहिरिवेतिविशेषांतरेणोपमानरीत्यासमर्थनं॥एवमर्थांतरन्यासरीत्यास
मर्थनेपि॥नगणसगणत्रयंगुरुश्चचेद्दुर्वक्त्रंतदुक्तंकमणेः॥भवतिचापाद्विदलत्रयेणोर्वक्त्रमिति॥यत्रोत्तरपुत्रयगुर्वात्मक
पगणः द्वितीयोगुरुस्तृतीयुर्वात्मकःपगणः॥४९॥नाम्नामिति॥इहकविर्लोकवादस्यानुकूलंसंस्कृतभाषयानुकरणंरचयति
करोतिचेल्लोकोक्तिरलंकारः॥तदुक्तं॰लोकप्रवादानुहृतिर्लोकोक्तिरितिभण्यतइति॥इहत्वंदृष्टासदृक्दृष्टानुरूपंयथानास्माव

अपिविशेषंहिसामान्यमस्माज्ञातं॥कथयनेचेद्विकत्थ्यारोत्तरस्वरः॥सकुमतिर्नाशितो
दुर्जनायंतिहिःसयमिषाहिनेनावुर्वक्त्रीतोगुरुः॥४९॥विरचयतिविलोकवादस्यचेदनुहृति
मिहलोकोक्तिरिष्टासदृक्॥त्वमिहयदमयाकीलकोत्कीलितोऽकृतियुगइहनोतोद्विगेनतेकी॥५०

दमयाऽकृतियुगेकर्णयुगेकीलकोत्कीलितोनिक्षिप्तोः॥एवंलोकोक्तिर्महाराष्ट्रेप्रसिद्धा॥इहनगणद्वयंनगणद्वयंगुरुश्च
श्छिन्नसप्तकयतिश्चचेन्नतेकंतत्र॥दिक्कुलगिरिरंगेविप्रहस्तावहीनतेकीर्तिकश्चिदिति॥इदंपूर्वमधिउपाध्यभेदेधिउपा
धेयभेदाद्भिन्नत्वमितिपुनरुक्तं॥लोकोक्तिरित्यत्रयतिभंगोलंकारलक्षणानुरोधेन॥५०॥नाम्नामिति॥इहयोग
तःयोगेननाम्नामन्यार्थत्वमुदितमुक्तंचेतर्हिनैर्वचनाभिरुक्तिःप्रोक्ता॥तदुक्तं॰निरुक्तिर्योगतोनाम्नामन्यार्थत्व
प्रकल्पनमितिर्यौहेरूधोक्तेः॥त्वंममस्त्रियामानस्यानिमानस्यदलनाम्नाकलावान्सत्यं॥अत्रकलावानिति
चेदनाम्नः कलाःसंत्यस्येतियोगेनचतुःषष्टिकलावानितिपर्यंतरकल्पनं॥इहमगणनगणसगणरगण

गुरवःबाणेषुपंचरूद्विछिन्नयतिश्चचेतर्हिकोहुंभःप्रोक्तः॥तदुक्तंयुमणेः॰बाणैःकोहुंभोगिभिर्हारस्त्रोरेरि
तिः॥गिरास्त्रिगुरुःषगणःहीरोगुरुर्द्वयेकलध्वात्मकःपगणःगुरोगुरुः॥५१॥प्रकटइति॥इहप्रकटोपिव्यक्तोपि
निषधईरितःउक्तश्चेतर्हिप्रतिषेधालंकारउक्तः॥तदुक्तं॰प्रतिषेधःप्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनमिति॥हेविशे
षेणमूढदूरंवृथाप्रजल्पनंनफणिनःपतंजलिसंज्ञकशेषनागस्यज्ञानंनास्तेःनेनेतिनासनंनास्त्रंमालिन्यंव्या
करणशास्त्रमस्तीत्यर्थः॥अमोदाहरणंसभायोस्तिनवाचालंप्रतिचतुरवचनं॰तत्रफणिनाशास्त्रस्यवृथाप्रजल्पनाभा
वोनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तेनैवभागन्यूनत्वेनशास्त्रान्युत्पत्तावित्यपलापंगमःकरोति॥तत्रविमूढेतिपदेनाविष्कृ

नाम्नामन्यार्थत्वमुदितंयोगतश्चेतर्हिप्रोक्तानैरुक्तिरुक्तिःसधीरैः॥सत्यंमत्स्त्रीयमानद
लनाच्चकलावानुकोहुंभःप्रोक्तोमत्तसारंगवाणविछिन्नः॥५१॥प्रकटेपिचेदिहनिषेधईरितः
प्रतिषेधउक्तइदमस्तिशासनं॰फणिजंविमूढनृषाप्रजल्पनं॰मनसेजगुर्नाषदतिमंजुभाषिणी॥५२

तिः॥एवंचनिर्ज्ञातोनिषेधस्त्वनुपयुक्तः॥सादर्शांतरगमःकरोतियत्रतत्रप्रतिषेधालंकारः॥सगणाजगणसगणज
गणेगुरुणाचमंजुभाषिणीवदतियोगलइतिदोषः॥तदुक्तंरत्नाकरे॰सजसाजगोभवतिमंजुभाषिणीति॥५२॥प्रकट
इति॥इहप्रकटोपिव्यक्तोपिनिषेधईरितःउक्तश्चेतर्हिप्रतिषेधालंकारउक्तः॥तदुक्तं॰प्रतिषेधः प्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनमि
तिः॥हेविशेषेणमूढदूरंवृथाप्रजल्पनंनफणिनःपतंजलिसंज्ञकशेषनागस्यज्ञानंनास्तेःनेनेतिनासनंनास्त्रंमालि
न्यंव्याकरणशास्त्रमस्तीत्यर्थः॥अमोदाहरणंसभायोस्तिनवाचालंप्रतिचतुरवचनं॰तत्रफणिनाशास्त्रस्यवृथाप्रजल्पनाभा
वोनिर्ज्ञातएवकीर्त्यमानस्तेनैवभागन्यूनत्वेनशास्त्रान्युत्पत्तावित्यपलापंगमःकरोति॥तत्रविमूढेतिनाविष्कृतिः॥एवंच

निर्ज्ञातोनिषेधस्यनोनुपयुक्तेस्यादर्थोनरंगभरकरोतियत्रतत्रप्रतिषेधालंकारः॥गगणजगणसगणजगणेगुरुणा
चमंजुभाषिणीवदति॥पिंगलेइतिशेषः॥तदुक्तंरत्नाकरे॥सजसाजगेोभवतिमंजुभाषिणीति॥५२॥इत्यतिजगती॥अ
थचतुर्दशाक्षरपादजातिशक्र्यीरूपकातिशयोक्तिंनिरूपयन्वसंततिलकोलक्षयति॥आदायेति॥इहयदाउपमानप
दात्चंद्रादिपदात्अनुक्तंवर्ण्यंमुखाद्युपमेयार्थंआदायगृहीत्वाआहार्यनिश्चयःविषयस्यविषयिरूपतयाध्यवसा
॥अस्तिनदृश्यंरूपकाद्धासरूपजातिशयोक्तिःस्यात्॥रूपकातिशयोक्तिःस्यादित्यर्थः॥तदुक्तं॥रूपकातिशयोक्तिः
स्यान्निगीर्याध्यवसाननदृशि॥उदयेकाभूगाभूमिगतानतिन्वियात्॥अभ्रनदिछद्मदंगनार्थंगृहीत्वातिलाध्य

मकटोपिचेदिहनिषेधईरितः॥प्रतिषेधउक्तइदमस्तिशासनं॥फणिजंविभूदनवृथाप्रजल्पनं॥जस
जैर्गुनावदतिमंजुभाषिणी॥५२॥इत्यतिजगती॥अथवाकरी॥आदायवर्ण्यमुपमानपदादनुक्त॥मा
हार्यनिश्चयइहास्तिनदापरंयं॥स्यादूपकादतिशयोक्तिरियंनदिक्काभूगावसंततिलकातभजाजगेगैः
स्यात्॥५३॥स्याद्यत्रयापहुतियुक्तिरनुक्तवाक्षेमीनोनोभसियदिसतिचायोगे॥योगःसंबंधादियमति
शयोक्तिस्त्वभ्रस्मृगृवृक्षैर्क्षिर्मननसगणसंबाधा॥५४॥

वसायः॥यथावा॥तिलसुमंविधिनार्पितंतेनगणभगणोजगणद्वयंगुरुद्वयंचचेद्संततिलकास्यात्॥तदुक्तंरत्नाकरे॥उक्ता
यसंततिलकातभजाजगेगंइति॥५३॥स्यादिति॥इहयदिनुरूपारूपकातिशयोक्तिःअपह्नवेननिषेधेनयुक्तापह्नि
सापह्नवारूपकातिशयोक्तिःस्यात्॥तदुक्तं॥यत्रापह्नुतिगर्भत्वंसैवसापह्नवामतेति॥अत्रैकमलेमीनोस्तःअंभसिन॥अं
भसिन॥अत्रनयनेएवमीनाविद्यतिशयोक्तिःनोभसीत्यपह्नुतिगर्भा॥यदिअत्रयोगेअसंबंधेसतियोगःसंबंधःकथितइति
शेषः॥तदाहृदंसंबंधइतिपदमादियस्याःसाअतिशयोक्तिःसंबंधातिशयोक्तिर्भवतीत्यर्थः॥तदुक्तं॥संबंधातिशयोक्तिः

३यथावा॥श्रीरीसेणस्यसतिमासुमसंचयोसः॥अस्यलक्ष्मी मुखस्य

स्यादयोगेयोगस्यनमिनिवृत्तेः॥अभंमेपंस्मृशतीत्यभस्मृद्भवति॥स्मृशेनुदक्इतिक्विन्॥तत्प्रत्ययः॥अत्रवृक्षस्यमेघ
स्पर्शसंबंधेपिनसंबंधोवर्णितः॥यथावा॥त्वमायेविनाशरहितास्यखिलसखेपि॥मगणतगणनगणमगणागुरुद्वयं
चअक्षैःपंचभिर्यतिश्चेन्नर्त्यसंबाधास्यात्॥तदुक्तंनैव॥म्नौसौगावसमहविरतिरसंबाधेति॥५५॥अत्यंतेति॥
पूर्वापरयोर्भावःपूर्वापरतास्यामंगेसतिअत्यंतातिशयोक्तिःस्यात्॥तदुक्तं॥अत्यंतातिशयोक्तिःस्यात्सैवापर्यव्य
सितक्रमइति॥सयुवाअग्रेआदेनुसकामोजातःपश्चात्तांयुवतींददर्श॥अत्रस्त्रीदर्शनसकामत्वयोर्व्यत्यस्तर्यः॥इयं
कार्यस्यैवप्रत्यासत्तिका॥यथावा॥पश्चादियंपतितिपतिनिजेग्रतःश्रीः॥इयंलक्ष्मीभ्रुकुटीयोगेसंबंधेपिअयोगेा॥

अत्यंतातिशयोक्तिःस्यात्पूर्वापरतायाःभंगेग्रेनुसकामःपश्चात्तांददर्श॥योगेयो
गेउपपत्तेःसंबंधातिशयोक्तिर्लोकेमतियत्नेनालोलाम्भोभगगश्चे॥५५॥भवतिचम
त्कृताऽक्रमातिशयोक्तिरत्रक्रियदिचहेतुहेतुमतोस्तदा॥नृपतवकरुणादृशोनिसंगमा
द्धयमतिरपराजितानतेरःस्खलेः॥५६॥

संबंधउपपत्तेवर्णितइत्यर्थः॥चेन्नहिअसंबंधातिशयोक्तिःस्यात्॥तदुक्तं॥योगेप्ययोगेसंबंधातिशयोक्तिरिहेयंनइ
तिहेराजन्लोकेयशोनमातिअत्रलोकेयशःस्थितिसंबंधेप्यसंबंधोवर्णितः॥मगणसगणेोमगणभगणगुरुद्वयानि
चाब्धेःसप्तभिर्यतिश्चेन्नर्त्यलोलाख्यात्॥तदुक्तं॥द्विःसप्तद्विदलोलाख्यो॥भोगोचरणेचेदिति॥५७॥भवतीति॥अत्रय
दिहेतुहेतुमतोःकार्यकारणयोःसत्त्वातदानहिअक्रमातिशयोक्तिर्भवतिकिन्तु॥तदुक्तं॥अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्
सत्त्वेहेतुकार्ययोरिति॥हेनृपतवकरुणादृक्रमालक्ष्मीश्चसमंयुगपत्॥एतिआगच्छति॥आश्चर्यदाकरुणादृक्पा

नस्यदेवस्यपदागमनमितिहेतुहेतुमतोःसहत्ववर्णनेतथावा।सिन्धोर्जलाजननिस्वजनगंजनानेटङ्किःसंभवधनवृष्टिर्
येनि।नगणद्वयरगणसगणलघुगुरुभिर्हयैःसप्तभिर्यतिश्चचेद्पराजितास्यात्।नदुर्कंतत्रै।ननरसलघुगैःखरैरपरा
जितेति॥५८॥कथितेति।गुणानांवैलक्षण्यतःअलक्षलक्षनयानदेवस्यकश्चन्यदितिवदति।यदितर्हिसकविभिरेषाभेद
कानिज्ञायोक्तिःकथिता।तदुर्कंभेदकानिज्ञायोक्तिःस्यानस्येत्यन्यत्सुवर्णनमिति।अस्यराज्ञोचलावनंपृथ्विरक्षणमन्यत्इ
तरासाधारणमित्यर्थः।अत्रलोकप्रसिद्धपृथ्ववनामेदेपिभेदोवर्णितः।यथावा।गोमीर्यमन्यदयितेपृथुवृत्तनाम्याः।स
गणभगणनगणमगणाःलघुगुरूचचेतर्हिश्लिषुचतुर्भुयतिर्यस्यतत्कुलंभवति।इदंकश्चिच्छंदोरत्नाकरस्थंकेदम्पते

कथितानर्हिसकविभिरेषाभेदकानिज्ञायोक्तिर्वदतिगुणवैलक्षण्यतः।तुनदेवान्यदितियदिराज्ञो
स्याच्चलावनमन्यच्छुतियतिसन्मालोकुलं॥५७॥हेतुप्रसन्न्यायदिभवतिकार्यंनरानूर्णाभिधाज्ञा
दियमतिज्ञायोक्तिर्हरे॥स्वनामयोवांछतिगदितुमेतिश्लोसौयुक्तिंतुचंद्रानयहरतनन्यायसिद्धां॥५८

॥५७॥हेत्विति।हेतोःकारणस्यप्रसन्न्यासन्निधिमात्रेणकार्यंभवतियदितदेयंनूर्णाभिधाज्ञायोक्तिः।क्वचत्प्रज्ञा
ज्ञायोक्तिरित्यर्थः।तदुर्कं॥क्वचत्प्रज्ञायोक्तिःस्यात्कार्यंहेतुप्रसत्तिजन्यति।हेहरेयस्त्वन्नामगदितुंवक्तुंवांछतिअसौमु
क्तिंनिश्चयतिहिप्रसिद्धं।अत्रहरिनामगदनप्रसत्तिमात्रेणमुक्तिकार्यदर्शितं।यथावा।मुक्ताभवंतिभवदीक्षणयोगपूता
स्ते।स्मिल्लतान्यपिहतगणद्वयनगणयगणाःलघुगुरूक्वचिच्चतुर्भुयतिर्भवेच्चंद्रानयोनाम।इदमपिपूर्ववत्॥
५९॥प्रतीति॥इत्थवाक्ययोरुपमानोपमेयवाक्ययोःएकःसमानोधर्मःपृथक्शब्दाभ्यामुक्तोयदितर्हिप्रतिवस्तू
नःप्रतिवस्तूपमाशब्दात्परस्मिन्परभागेगतोपमास्यात्।प्रतिवस्तूपमास्यादित्यर्थः।तदुर्कं॥वाक्ययोरेकसामान्येन

प्रतिवस्तूपमामतेति।द्विजःसुतपस्यावंद्यतेस्तूयते॥यदिअभिवादनस्तुत्योरितिस्मरणात्।नृपोपियज्ञसाप्तूयते॥
अत्रवंद्यतेस्तूयतेइत्येकएवधर्मउपमानोपमेयवाक्ययोःपृथक्पदाभ्यामुक्तः।तत्पुनरुक्तमयमर्थवेत्तिनवार्त्तिनैवश्रीर्नैव
वेत्तिकलत्रंमगनिनुकाकः॥अर्थावृत्तिरीपकंनुभल्लानामप्रहल्लानांवा।दूयंनुभल्लाप्रहल्लानामितिविशेषः।किंच
नतुवैधर्म्येणनास्ति।दूयंतुवैधर्म्येणापियथाविद्वानेवहिजानातिविद्वज्जनपरिश्रमं।नहिवंध्याविजानातिगुर्वीप्रसव
वेदनामिति।यथावा।विभ्राजतेनइदंवरवर्णिनीसंडेपादद्वंनरमपिप्रविभातिषाद्या।इदंमुखंसगणजगणोसगणय
गणलघवोगुरुश्चइषुभिःपंचभिर्यतिश्चचेतर्हिवसुधास्यात्।इदमपिपूर्ववत्॥५९॥संयोगइति।यदादीपकैकावल्यो

प्रतिवस्तूनःपरगतोपमाद्वाक्ययोःसएकधर्मउदितःपृथक्शब्दतः॥यदिवंद्यतेस्तुतपसा
द्विजःस्तूयतेयज्ञसानृपोपियस्तुपेषुभिःस्त्रोस्यत्सागृ॥५९॥संयोगादीपकैकावल्योर्यदास्या
तदोक्तमालादीपकंभूषान्योधनंयदेदं॥तत्सामेयाचकोलक्ष्मीयानयोलक्ष्मियंस्यात्सामोक्तालय
श्रीलक्ष्मीसमेयान्योन्यचेत्॥६०॥

रलंकारयोःसंयोगोमेलनंस्यात्तदामालादीपकमुक्तं।तदुर्कं।दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यतइति।भूपालोराजाय
दनेयाचकान्मानमनेयाचकाःसीयात्सानसृगृहान्मानाःनेअथाःश्रियंश्रीभांमाद्राइतिलिंगवचनविपरिणामेनान्वयः
।अत्रमानमित्येकंपदमन्वयव्यतिरेकाभ्यांदीपकंगृहीतमुक्तरीतिसज्ञावादेकावलीचेतिदीपकैकावल्योर्योगःव्यक्तः।
आसीत्सयेतथिजगत्प्रभवीपरस्मिन्।मगणरगणोमगणयगणोलघुगुरूक्वलोभवतश्चेनर्हिहेपेषुसप्तरूयतिर्यस्याः
साज्ञेयात्सामोक्ता।तदुर्कंयमणेा।ज्ञेयात्सामोर्कीर्णातर्हिक्वाद्रीशोगुरुश्चेद्यतिरिति॥६०॥किंचिदिति।किंचिद्वस्तुमिथ्येति

गहितुंवक्तुंअभिज्ञश्चेनमिथ्यायोन्योर्थस्तस्योक्तिश्चेतर्हिधीरैर्मिथ्याध्यवसितिरुक्ता।तदुक्तं॥किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थमि
थ्यार्थोनरकत्यजनं।मिथ्याध्यवसितिरिति।इहषष्ठमाम्नायंवेदंपरिपदन्सन्दुष्टंस्वाधीनंस्ववशंकुर्यात्।अत्रदुष्टवशीकार
णस्यमिथ्यात्वसिद्धयेगगनकुसुमायमानषष्ठवेदपदनरूपार्थोनरकत्यजनं।मिथ्याध्यवसितिः।यथावा।ईहेहदीसणमहं
सवरलोट्टमेनलोसंस्कृतवन्गगनयमचवैस्तयार्चन्इहमगणभगणोनगणयगणोगुरुद्वयंचयचैःचतुर्भिःषड्भिर्यतिश्च
चेतर्हिकुत्सितस्यात्।तदुक्तंनत्रैव।श्रुतिर्मुर्धर्मःकुत्सितमशनिशंभूपेश्रेयिति।अत्रषष्ठंपदमित्यत्रप्रातिपदिकमात्रप्रत्य
यमध्येयतिरितिनदोषः।एवमन्यत्रापिज्ञेयं॥६२॥प्रकृतेति।इहप्रसिद्धकमान्प्रकृतपरार्थांप्रकृतार्थपरार्थांपदानां

किंचिन्मिथ्येतिगर्हितुमतिमिथ्यान्यार्थोनिश्चेन्मिथ्याध्यवसितिरितिधीरैरुक्ता॥आम्नायंषष्ठमि
हपरिपदन्दुष्टंस्वाधीनंकुर्यान्नकुत्सितमिहयचैर्भोक्तोगे॥६३॥प्रकृतपरपदानांप्रसिद्धकमान्नै
त्यसनमिहप्रकृतंनहिरत्नावलीस्यात्॥अयतिसवनुधर्मामितीमोजयाजःयमरनइहनोतोगगोडैर्वसंतः ६२

त्यसनंप्रकृतंचेतर्हिरत्नावलीस्यात्।तदुक्तं।क्रमिकंप्रकृतार्थानांन्यासंरत्नावलींविदुरिति।इहलोकेबहुर्विपुलोधर्मोयिस्यप
र्मादभिजित्यनिचूअभिभीमोतिभयंकरःजयविजयमर्जयतीतिजयाजःयमेरनःसराजाजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते।अत्रप्रकृ
तार्थपरार्थांश्लेषेणप्रसिद्धसहपाठधर्मशीमार्गुनयमरुवाचकानांधर्मादिपदानांक्रमेणनिवेशानंरत्नावली।क्रमिकाणी
नवग्रहादीनांकिंचित्क्रमभेदेननिवेशनेप्ययमेवालंकारः।यथावा।हाकूदुर्विधिंहरिसमानकरेःपरंहिस्वकीर्तनंशिवम
धिमदद्यनिनृभ्यः।नगणहयंतगणद्वयंगुरुद्वयंचचैःसप्तभिर्यतिश्चेतर्हिवसंतः स्यात्।तदुक्तंनत्रैव।द्विजराजमिमु
दिरालोयदः खेर्वसंनदृनि॥६२॥निजेति।इहनिजगुणंत्यक्त्वा।न्यदीयस्यगुणग्रहःस्वीकारःकृतोयदितर्हितद्

णालंकारःप्रोक्तः॥तदुक्तं।तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहइति।विधुरसांद्रःसुधोपिशिवायाःपार्वत्याःस्तू
पांतेःकटाक्षःरुचीनारुचिःकांतिर्यस्यसतथोक्तःशिवोजयति।अत्रस्वशुभ्रतात्यागपूर्वकंकटाक्षेनन्यस्वीकारात्तद्गुणःय
थावा।धनेरुणापिहसितेननवेवशुभ्रः।एवंभधरःधनेतिपूर्वपदान्वयिनगणमगणोरगणसगणोलघुगुरूचतुरंगैः
सप्तभिर्यतिश्चेतर्हिसिंहःस्यात्।तदुक्तंनत्रैव।नमरसलोःसिंहोयतिरुरगेर्मतेति॥६३॥खेति।इहस्वस्मिन्सं
गतःसंगप्राप्तोयःपरस्तस्यगुणःशुभ्रत्वादिर्नीरक्षतोनसीक्षतस्तर्हिअतद्गुणोनिगदितःकथितः।तदुक्तंसंगतान्य
गुणानंगीकारमाहुरतद्गुणमिति।जलदवत्सर्वंकमेघवत्कांतिर्यस्यतस्यहरेर्विष्णोरंकमुत्संगंगतालक्ष्मीरमारत्नश्रीः

निजगुणंत्यक्त्वान्यदीयगुणग्रहो॥यदिहतःप्रोक्तस्तद्गुणोविधुरांद्रः।अपिशिवायाःस्यातेःकटी
क्षरुचिर्हरेः॥जयतिसितेनोसोत्कंगौनुरगेर्यति॥६३॥स्वसंगतपरस्यहेत्वन्तरगतैर्गुणैर्गुणांतरनिगदितोनत
द्गुणःकनकमेव॥रमाजलदकांतेर्हरेरिगतांकं॥जमोरनगगाश्वेन्द्रिगजरमणीयं॥६४॥

कनकमेवस्ववर्णकांतिरेवास्ति।अत्रलक्ष्म्याःस्वसंगतविष्णुनेन्यगुणास्वीकारात्।अतद्गुणः।यथावा।वृत्त्यात्मके
मरदहंनयभूतसंयमुख्येजडेपिचगतानविभर्षिनार्यं।ननुअन्यगुणोदयानुदयरूपयोरुक्तसावज्ञयोस्तद्गुणा
तद्गुणयोश्चकोभेदःउच्यते।उक्तासावज्ञयागुणग्राहोदोषप्रतिपत्तिवाची।तद्गुणातद्गुणयोस्तुगुणग्राह्योरूपरमा
दिवाचीतिगृह्यतां।जगणसगणोरगणनगणोगुरुद्वयंचचिसप्तभिर्यतिश्चेतर्हिराजरमणीयं।तदुक्तंनत्रैव
।प्रकाशभयनाम्नेस्तराजरमणीयमिति॥६४॥रसिकेति।पुनःनिजस्यस्वकीयस्यगुणस्यात्यर्थंदानंहिरसिकपि
भिःपूर्वरूपमुक्तं।तदुक्तं।पुनःस्वगुणसंप्राप्तिःपूर्वरूपमुदाहृतमिति।हेरमेत्वंस्वोष्ठकांतोअरुणांतोहितोनसोनासि

कायाः संबंधिनीं। पदमइतिनासिकायानसादेशः। मुक्तामौक्तिकंहासतोहासेनधवलयसिधवलीकरोषि। धवलश्चद्वाग दीका॰
करोतीतिणिच्। अत्रमुक्तायाः स्वगुणधावत्स्वपुनः प्राप्तेः पूर्ववृत्तं। नगणद्वयंमगणयगणोलघुगुरूचछेसप्तभिर्यति श्चेन्नहिंकरिमकरभुजास्यात्। तदुक्तंतेनैव। करिमकरभुजाविप्रः शरीरोद्देयेति॥६५॥ पूर्वेति। वस्त्रनोपि कारेसत्यपिपूर्ववस्त्राचेन्नहिंअहः पूर्वरूपंस्यात्। तदुक्तंपूर्ववस्त्रानुवृत्तिश्चविश्लेषेसतिवस्त्रनीति। अकेसूर्येघनेमें घैश्छन्नेपितापोविरहात्प्रियवियोगादभूभृत्। अत्रतापकारकसूर्यकिरणाभावेपितापसद्भावः यथावा। स्वाभावि कारुणरुचोस्तलयोः पदोस्तेलाक्षारसोननिहितोहिनोहितिनोघहंविमीलितालंकारमाह। चेदिति। साम्यात्सादृश्यात्नेदो

रसिकरविगिरुकंपूर्वरूपंपुनर्यदिचनिजगुणाप्तिः स्योष्टकोत्यारुणं॥ धवलयसिरमेयुक्तंनसोत्र
मनःकरिमकरभुजाउछिन्नेनोभ्योलगेो॥६५॥ पूर्ववस्त्राविकारेपिचेत्तस्मिन्वस्त्रनोदः उभेकेपितापो
घनेनविरहादभूत्॥ चेन्नाभ्योन्नेक्षिमेदोहिमीलितंमंक्षनेगोरेगेनेक्षिनिहितेछेजेयाम्बरसालगेो॥६६॥ ॥

नेक्षिनालोकितश्चेतर्हिमीलितंस्यात्। तदुक्तं। मीलितंयदिसादृश्यादेरदृष्टवनलक्ष्यतइति। छेअंबमानः गोरेगेतबांगे
वयवेनिहितनिद्राहरिरितियावत्॥ निशाहाकोचनीपीनाहरिद्रावरवर्णिनीत्यमरः। प्रभृतिग्रहणस्यप्रकारार्थत्वात्सद्
भइतिसूत्रेणप्रथमैकवचनेपिनिद्रायानिद्रादेशः नेक्षिनालोकितजनेरितिशेषः। अत्रोत्प्रेक्षागम्यत्वात्मिवशब्दस्य
रूपानवभासान्मीलितालंकारः। मगणरगणद्वयमगणालघुगुरूचछेः सप्तभिर्यतिश्चेन्नहिंजयास्यात्। तदुक्तंतेनैव।
मोरोमभूत्नमालाजयामुनिभिर्यतिरिति॥६५॥ अन्यदृति। यदाश्लेषकाकुभ्यांद्वाद्यर्थगतश्लेषकोयादिजन्यअनिषि
द्धाभ्यामन्योर्थः। काक्षिनरुदावकोक्तिः स्यात्। तदुक्तं। वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थत्वकल्पनमिति। अहस्त

णुरस्मिमांपश्येतिशिवोक्तिः। स्थाणुशब्दस्यस्थेभार्थगृहीत्वादुर्गाह। सस्थाणुरत्राकृभाषणशून्योक्ति। ततःशिवआह। हे
दुर्गेभूत्वमि। भूतपदस्यभूतापुधविशिष्टस्वरूपार्थत्वात्कामूतरोगविशिष्टत्वरूपार्थंगृहीत्वादुर्गाह। वैयंचिकिंसं
केयाहीति। अत्रोभंगश्लेषेणान्यार्थत्वकल्पनं। काकान्यार्थत्वकल्पनस्योदाहरणमाहनोइति। इदंनोवाच्यमावक्ष्य
मितिकेनचिदुक्तं। परआह। नैववाच्यंवंगेगामदगछ। अत्रनैववाच्यमितिकाकुस्वरविकारेणवेत्यंवाच्यमेवेत्यर्थांतर
कल्पनं। अर्थश्लेषमूलवक्रोक्तेरुदाहरणं। मिसाधाकमयानंस्मरनुवसिमवेहत्यादिमिश्रः श्रियंपरिहतविविधेषणो
पिवोऽस्यमूंत्वमूनसोननरःकइछेत्। इत्यादिचत्रेयं। काकायथा। वृक्षोऽयमेतदखिलंपरिरस्यतेनैवातयात्मवनेममनै

अन्योर्थःश्लेषकाकुभ्योयदाकल्पितःस्यात्तदक्तिः। पश्यामांहंस्थाणुरस्यस्खलाक्षः॥ दुर्गेभूत्यस्मि
वैद्यंयाहिनोवाच्यमित्यंवाच्यंनैववाद्यंगंगोत्रोत्तनोगेहिनस्मीः॥६७॥ इतिकाकुः॥ अथातिशक्तिः॥ वा
क्यार्थयोः सदृशयोर्यदियतदुक्तेर्व्यंगोपआक्षाद्यतहिनिदर्शनोदिता। सातिः प्रवीरइतियत्कनकेक्षगंधिता
सावादियद्रितमजाश्चजनोमृदंगकः॥६८॥ ॥वसंता॥ मगणरगणोनगणद्वयंगुरुद्वयंचछिसप्तभिरुयति
श्चेन्नहिनस्मीः स्यात्। तदुक्तंतेनैव। कृष्णोमेयः समीरोनूपुरछेस्खलत्स्मीरिति॥६७॥ इतिकाकुः॥ अथवंचदक्षरपा
दजात्यतिशक्तयोनिर्दर्शनादिनिरूपयन्मृदंगलक्षयति। वाक्येति। इहसदृशयोर्विंबप्रतिविंबभावापन्नयोर्वाक्यार्थयोर्य
तस्तदाभ्यामुक्तःकथितोक्त्योरोपआक्षेपयदितर्हिनिदर्शनालक्षितिरुदिता। तदुक्तं। वाक्यार्थयोःसदृशयोरेक्यारोपोनि
र्दर्शनेति। प्रवीरमहाशूरेस्मीतिःसमाहतियत्साकनकेक्षवर्णेक्षगंधिताक्षगंधः। अत्रमहावीरस्मायाउपमेयवाक्यार्थस्य
कनकक्षगंधस्योपमानवाक्यार्थस्यतत्र्योमेक्यारोपः विशिष्टयोर्धर्मिणोरेक्यारोपावाक्यार्थनिदर्शनेतिनिष्कर्षः॥ अ

नोरोर्न्यमभिनिवीषनलङ्कुरुतुरुतुरुणार्णवमित्यादिषुवाक्यमेदाभावयतसदाभावयोरपीयमेवनिदर्शनाऽस्यमुख
स्यायथावायन्मानतास्यतदर्थेचुनिषेधश्चशोक्ये।तगणभगणजगणदयरगणाश्चेतर्हिमृदंगएवमृदंगवत्स्वार्थेकन्।
तदुक्तं।कर्मणेा।कर्णद्धवेंद्वरविभिस्तमृगेंद्रेरितइति॥६५॥सन्निति।सन्नसन्वाशेभनेावार्थेःक्रियातः।कस्यचिदर्थ
विशिष्टस्यक्रिययाबोधितःपरान्प्रतिबोधितश्चेतर्हिअन्यासानिर्देशास्यात्।तदुक्तं।अपरेाबोधनंप्राहुःक्रियया
सदृर्थयोरिति।योराजास्वीयंमंडलेरकंविधतेकुरुतेसराजालोकेप्रीतिप्रकर्षेणोदयंप्राप्नोतीतिब्रुवन्सन्भा
नुःस्वस्वकीयंमंडलेसरकंकुर्वन्प्रीतेरिति।अत्रसूर्यःस्वोदयसमयएवस्वमंडलेरकंकुर्वाणस्तथास्वमंडलरती

सन्यासन्वोधितश्चेदर्थःक्रियातस्तदान्यासारकंमंडलंयःस्वीयंविधतेसलोकेप्रीतेरितिब्रुवन्भा
नुंमंडलेसंसरकंकुर्वन्प्रीतेरितिमर्म्मायश्चेद्देयंमंडलेसा॥६६॥व्रजतिसतुविनाशंवारुणीयोभजेन्ना
विधुरितिकथयंश्चास्तंगतोवारुणीमाकृ॥इहचयदिपदार्थारोपएवेवचेद्रोभजतितत्तन्मुखाभामालिनीनी

करणपूर्वकोदयक्रियायादृष्टांतभूतयापरान्प्रतियःस्वीयमंडलेरकंकुरुतेसउदयंप्राप्नोतीवेतिसदर्थबोधयति
बद्धइतिसदर्थनिदर्शना।मंडलममाख्यादिसमूहोयंवच।रकंप्रीतिविशिष्टंलोहितवर्णविशिष्टंच।तयोरेकश
ब्दवाच्यत्वादेक्याध्यवसायः।यथावा।संसूचयन्मधुरारावफलंगलोःयंधनेसुवर्णमणिमौक्तिकंमालिकालेा।मगणर
गणमगणयगणदयानिर्देयैःसमन्वितंयतिश्चचेतर्हिचंद्रलेखामुखाभांमुमुखींभोभजति।अत्रचंद्रेउपमानेनाधिकामु
खोपमेयगतानाभादार्थरूपधर्मारोपात्सदार्थवृत्तिनिदर्शनायथावा।धनेप्रवालगहिमश्रियमोष्ठेगोयं।अर्थस्तःनगण
दयमगणेायगणदयंचेज्जेरइतियतिश्चेन्नहिमालिनीस्यात्।तदुक्तं।ननमयययुतेयमालिनीभोगिलोकेरिति॥७०॥पूर्वे
ति।पूर्वपूर्वेउत्तरोत्तरस्यविशेष्यत्वात्उत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वविशेषणभावश्चेतर्हिएकावलीस्यात्।विपर्ययःपूर्वेपूर्वेत्तरो

पूर्वपूर्वेउत्तरोत्तरस्यचेद्विशेष्यत्वेनैकावलीविपर्ययेयोपियतपत्नत्नेगोर्यवत्॥तत्स्ववंश्यवत्स
यश्रियःसयः।कुलेभवन्सोत्तियस्यकेसपातुरोज्ज्वलाचंचूणकं॥७१॥

तरविशेषणभावोपिएकावल्यंश्चेव।तदुक्तंकुवलयानंदे।गृहीतमुक्तरीत्यर्थश्रेणिरेकावलीमतेत्यत्रोत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्ववि
शेषणभावःपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावोवागृहीतमुक्तरीतिरिति।तन्मायमकारमुदाहरति।यदिति।यस्मार्जु
नस्यतपःशौर्यंवत्तच्छौर्यंसदृशं।तत्तच्छौर्यंतुस्ववंश्यवत्स्ववंश्यभवभीष्मशौर्यवत्।सवंश्यःसतांसाधूनांप्रियोभ
वतीतिक्रियायाःसर्वत्रानुषंगः।अत्रतत्स्ववंश्यवदित्यत्रवाक्यस्थतत्सदार्थशौर्यस्यमुख्यस्यपूर्ववाक्यंविशेषणभावः
।तच्चेतदुत्तरवाक्यस्थतत्सदार्थवंश्यंस्यपूर्ववाक्ये।द्वितीयप्रकारमाह।यतइति।यतोभीष्माज्जांतिपर्वाभवत।अत्रशांति
पर्वणिसर्वपुरुषार्थेचतुष्टयमस्तीतिशेषः।अत्रसत्प्रियोभवदितिपूर्ववाक्यास्थतत्सदार्थभीष्मस्यमुख्यस्यतदुत्तर
वाक्येविशेषणभावः।एवंतदाक्यस्थशांतिपर्वपदार्थस्यतदुत्तरवाक्येपि।यथावा।नेत्रेमुनीजननितेस्मृशतोभुजोते

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी-स्मारकम्

जानुनीचमणिदर्पणभेमलते।रगणजगणरगणजगणरगणाश्चेन्नहिनूपुरकंस्यात्।नूपुरकंकमणे।समनालभंसहारमीदृ
नेहिनूपुरकमिति।।७१।।द्विषीति।द्विषबलवतिद्विषिविश्रांतौअथवानस्यान्योःपक्षोस्तितेपराक्रमोरविनोनिबद्धश्चेन्नहिमत्यनीकं
स्यात्।तदुक्तंकुवलयानंदे।एवंबलवतिप्रतिपक्षेप्रतिकर्तुमशक्तस्यतदीयबाधनंप्रत्यनीकमितिस्थितेसाक्षात्प्रतिपक्षेपरा
क्रमःप्रत्यनीकमितिकथंन्यायेनफलतीति।क्रमेणोदाहरति।नमोपिराहुरविरविंसूर्यंगिलतिग्रसते।अत्रनमोपीत्यधिक्षेपेन
पूर्वंरविणापरुनेतमहत्यर्थोगम्यते।एवंचरविणापक्षेनीराहुस्तेगिलनीतिसाक्षाच्छौपराक्रमःरविणाग्रस्तोभाकांतिर्य
स्यसंस्तेऽम्बुजःपद्मानकमलानिमुकुलयतिमुकुलानिकरोति।तत्करोतीणिचू।अत्ररवेःप्रतिकर्तुमशक्तस्यचंद्रस्यतत्प्रतीय

द्विषिबलवतिचेतत्सक्षस्तितेवापराक्रमइहरविनःप्रोक्तंप्रत्यनीकंरविं।अधिगिलतितमोस्तेःपद्मानूरवि
ग्रस्तभोतिमुकुलयतिचंद्रोयानोजिगिनोमराः।।७२।।चेद्विशेषेणविद्वेषःसामान्यमेतेनचासोवासमर्थ्येन
तर्युक्तोयोतरंन्यासईनः।।नीचयुक्स्यान्महानीचश्चित्रयुमूपमोवोसधिमेवंमहांतोभेदेम्यथाभद्रकोनाः।।७३।।

पक्षेषुपराक्रमः।यथावा।स्वद्विट्प्रभवानुगनरंगलयस्यथिलं।नगणद्वयंमगणोरगणद्वयंचजिअष्टरुग्यतिश्चेन्नहि
चंद्रोद्योतःस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।वसुयतिरिहचंद्रोद्योतोननोमोररविति।।७२।।चेद्विशेषेणसामान्येअथवाएतेन
सामान्येनासौविशेषःसमर्थ्येनचेन्नहिविद्वेषःप्रतीतेरर्थांतरन्यासउक्तः।तदुक्तंमुक्तिरर्थांतरन्यासःसासामान्यविशेषयो
रिति।नीचेनयुक्तेसनीचयुक्महानूर्नोनीचःस्यात्।तथाहि।श्चित्रयुक्कुष्ठेनयुक्तेरूपेनीचंभवति।अत्रसामान्यस्यवि
शेषेणसमर्थनं।और्वोवडवानलोब्धिंसमुद्रंअतिभक्षयतिमहांतएवंप्रकाराःसंति।अत्रविशेषस्यसामान्येनसमर्थनं।न
नुकाव्यलिंगादस्यकोविशेषःसमर्थनीयस्यार्थस्यसमर्थनाविशेषात्।सत्यंयत्रसमर्थ्यसमर्थकयोःसामान्यविशेषभा

वस्तत्रार्थांतरन्यासः।यत्रसनतत्रकाव्यलिंगक्रमेणोदाहरणे।नीचोमहान्भवतिमेमहदाश्रयेणतत्सेवकोत्रभवंसकले
षुपूज्यः।त्वंदेवतत्प्रणजनीजनिशुंभशुंभान्निघ्नन्निचित्रमनघैर्महतोकिमश्यमेव।रगणद्वयंमगणोरगणद्वयंचअंघ्रेःसप्तभि
र्यतिश्चेन्नहिचंद्रकोनास्यात्।इयंछंदोरत्नाकरेकचित्सुमुखेदृश्यते।परंतुवक्ष्यमाणचंद्रलेखायाःसकाशान्नातिरिच्यते।
नीचमित्यत्रोपमागर्भेयतिः।।७३।।उत्कर्षेति।उत्कर्षस्यअहेतोरकारणस्यउत्कर्षहेतुत्वंउत्कर्षकारणत्वमुक्तंचेन्नहिप्रो
द्वेगिरत्यलंकारःस्यात्।तदुक्तंप्रोद्वेगिरुत्कर्षाहेतोर्नोत्कर्षहेतुत्वप्रकल्पनमिति।लेशालंकारंलक्षयति।लेशंदर्शनं।दोषेगुणेपि
त्वंगुणेपिदोषत्वंकल्पितंचेन्नहिलेशःस्यात्।तदुक्तं।लेशःस्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनमिति।क्रमेणोदाहरति।गु

उत्कर्षस्याहेतोश्चेदुत्कर्षहेतुत्वमुक्तं।प्रोद्वेगिरिःस्याछ्लेशोदोषेचेद्गुणत्वंगुणेपि।।दोषत्वंस्या
च्छुभ्रंशोभोहीस्यवतेयशोनास्यत्तेभीःस्वमानसत्सभोजिचित्रंमोम्यायु।।७४।।

श्मभिति।हेराजन्त्वंभोहीस्यवतेनवयशोभवि।अत्रहीस्यगतभावन्यानिश्वासहेतोरंभुसंबंधेनहेतुत्वप्रकल्पनात्प्रोद्वेगिरि
यथावा।तत्तादृशंगुणिश्चिन्नस्मरुसरत्नीसंबंधिप्रतीरगतलोहितचंदनाभाः।अस्यतेनिर्दग्धस्यतेसतिभीर्भयंनास्त्रिसृद्दग्धे
सतिभीरस्तिअतस्तद्दग्धेनोसतनप्रशस्तो।अत्रदारिद्र्यदोषेभयाभावरूपगुणत्वकल्पनं।यथावा।देशानुबंधनमपीश्वरि
तेःनिघृण्यंमोक्षाधिकारिजनमुक्तिनिदाननाशाः।निदाननाशायाःपंचमीद्रव्यसद्भावगुणेचोरादिभयरूपदोषत्वकल्पनं।यथा
वा।दुःखप्रदायिवपुषस्तवधारणंसमनवज्ञावनपरत्वपरंकिलश्रीः।अतोनेदंमगणत्रयंयगणद्वयंजिअष्टरुग्यतिश्च
चेन्नहिचित्रःस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।नागक्षिन्नाविचित्रोगुरुरोकरोवारिवालविति।।७४।।चेदिति।अन्यस्यकार्योत्तरस्यसि
द्धेयदिसंभवेदित्यूहःतर्कश्चेतदानहिसंभावनंस्यात्।तदुक्तं।संभावनंयदित्थंस्यादित्यूहोन्यस्यसिद्धयइति।स्मरो

मदनः अंगीशरीरीपुनः स्याच्चेन्नहिंचारुत्वसदृशः स्यात्। अत्रमदनेनायकमारण्यसिध्यर्थंअंगीस्याच्चेद्दिनितर्कः यथावा। चेत्स्यात्। नासाशुकस्यसदृशीनवनासयास्यान्मुक्तान्वितामुद्रालंकारंलक्षयति। सूचितमिति। प्रस्तुतार्थासंतेः प्रस्तुतार्थपरैः पदैः सूचनीयंसूचितंयदिनहिमुद्रास्यात्। तदुक्तंसूच्यार्थसूचनंमुद्राप्रस्तुतार्थपरैः पदैरिति। अद्वैचंद्रलेखा चंद्रकलाविभाति। अत्रप्रस्तुतार्थपरेणचंद्रलेखेतिपदेनास्यवृत्तस्यचंद्रलेखानामरूपसूच्यार्थसूचनंमुद्रा। यथावा। लक्ष्मीः शिवासकरणप्रहृतिश्चभास्वच्छायात्मेवमधुरावतवाक्यवीणाएवंनादकेवस्यमाणार्थसूचनेचव्ययमेवालंकारः। रगण द्वयंमगणेोयगणद्वयंचचेतर्हिचंद्रलेखास्यात्। तदुक्तंनेव। साधिवेचंद्रलेखारेफाद्रकुंजेरोचेदिति॥७५॥ इत्यनिश्चत्व

चेयदीयंभवेदिसूचीन्यसिद्धेनदृसंभावनंस्यान्मरोगीचेत्स्यात्पुनस्त्वादृशःस्यात्॥ सूचितंप्रस्तुतार्थासंतेः पदैः सूचनीयंयदिमुद्राविभात्यद्वैचंद्रलेखेत्यादिरोद्योयु॥७५॥ इतिटीकायां॥ अथाहि॥ यदिचविनाविकारणंकार्यजनि निरुक्तिना॥ भवतिविभावनायेभणितानाकलितं॥ अपिमुखपंकजंमधुसुंदरवल्लभिसदा। जगतिविभातिनन्वभाभोमणिकल्पलता॥७६॥ ॥री॥ अथयोऽशासरपदजात्यवस्थांविभावनादिनिरूपयन्मणिकल्पलतांलक्षयति। यदीति कारणेविनापिकार्यस्यजनिरुक्तिः कथितायदिनहिविभावनालंकारोभवति। तदुक्तं। विभावनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचे दिनिरुक्तिलक्ष्मिजगतिरवेः सूर्यस्यभाभिः किरणैरनाकलितमस्पृष्टमपिसदामधुसुंदरवदनमुखपंकजंविभाति। अत्रसूर्यकिरण स्पर्शरूपकारणाभावेपिपंकजविकासकार्यकथितं। यथावा। नन्वाप्यलोहितरुचानवदेवितन्वारक्तंकलंममममनःस्वनिवे शनेऽत्र। नगणजगणरगणभगणद्वयगुरवश्चेतर्हिमणिकल्पलतास्यात्। तदुक्तंकमणे॥ द्विजगरुजंबुदाः सकलोमणिकल्पलतेति॥७६॥ अथोति। अकारणात्कार्यजन्मकार्योत्पत्तिर्भवेद्यदिनहिंतदपिसाविभावनास्यात्। तदुक्तं। अकार

णात्कार्यजन्मचतुर्थःस्याद्विभावनेतिविद्यतोविद्यलतायाः मकारात्मृगमदस्यकस्तूर्यागंधउद्वमतिइदंचित्रं। अत्रवि द्यत्वेनकामिनीतत्रमृगमदगंधत्वेननलोगंध्यंवाध्यवसीयतइत्यकारणात्कार्यजन्मअदस्तनद्वयंअन्यायथावा। चारोवि वेक्यपिदृश्यमृतंनिनेत्थंदृभवतीति। विरुद्धतोविरुद्धात्कार्यजन्मभवतियदिनहिसेवविभावनैव। तदुक्तं। विरुद्धात्कार्य संपत्तिर्दृष्टाकाचिद्विभावनेति। पातिविषंपिबतिसपुरुषः अनितिजीवति। अनप्राणनेइतिधातुः अत्रजीवननिवर्तकत्वं जीवनविरुद्धेनविषपानेननजीवनमुक्तं। विषद्वेष्यजलत्वादिश्लेनविरोधपरिहारः। तथाहि। विषमरुचेत्यमरः यथावा। स्व हेःमनापदृहृद्यतियप्रसूतेः॥ प्रसूतेइत्यत्रपदान्वयि। नगणजगणभगणजगणरगणगुरवश्चेतर्हिवाणिनीस्यात्।

अपियदिकार्यजन्मनुभवेदकारणात्। मृगमदगंधउद्वमतिविद्यतोविचित्रं॥ भवतिविरुद्धतोयदिचकार्यजन्मसेवा निर्दिष्टसंयोविषंपिबतिवाणिनीनूजभाव्योगु॥७७॥ कार्योत्पत्तिरियमपिहेतूनांसमग्रतायाः॥ चाभावेप्यतिमृदु लघुभ्यांकुंचचारपद्भ्यां॥ कार्याहेतुजनिरपिसावेदराद्विवेद्यो। स्तिस्यात्करतलरक्तालोभोसंनोरंगेचेत्॥७८

नदुक्तंरत्नाकरे। नजभजरैः मदाभवतिवाणिनीगणयुतैरिति॥७७॥ कार्येति। हेतूनांकारणानांसमग्रतायाः पूर्णतायाअभावेपी यंविभावनास्यात्। तदुक्तं। हेतूनामग्रतैकार्योत्पत्तिश्चमामनंतीति॥ अतिमृदुलघुभ्यामपिपद्भ्यांचरणाभ्यांकुंभूमिंचचारइत् मलौजगाम। अत्रभूमिगमनेसाध्येकारणानांचरणानामसमग्रतंकादिन्यादिगुणवैकल्यं। अन्यामाह। कार्यादिति। का र्योत्पत्तेरनुजनिःकारणोत्पत्तिरपिसाविभावनास्यात्। तदुक्तं। कार्यात्कारणजन्मापिदृष्टाकाचिद्विभावनेति। संवेदराद्विना यकान्तश्चिवस्योत्पत्तिर्भवति। अत्रशिवात्संवेदनोत्पत्तिरितिपुराणमभिद्दिरितिशिवः कारणं। शिवंकल्याणमितिविरोध परिहारः। यथावा ममस्तेश्रीर्विघ्ननाशनकरःमुकुरःशिवंते। भगणनगणोरगणगुरुस्तोभवतश्चेतर्हिसग्ननलिनी

१ यथावा। ज्ञानार्चनाजपसमाधिनयोभिरन्यैः यात्मानमीक्षयितुमप्यमुरेश्वरस्य॥

स्यात्। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। मालिमः कलनलक्षितादनीलरूपणमेवापीति॥ ७॥ प्रतीति। प्रतिषेधकरोतीति प्रतिषेधकरं तस्मिन् सत्यपि
कार्यस्य जनिः स्याद्दिनदेयमेवमिमावनेवरूपिता। तदुक्तं। कार्यासतिस्मृतीयास्यात्सत्यपि प्रतिबंधके इति। तरुणीसूर्येऽदितेपि ज
गत्तमसमेवावृते। तथाच रत्नानलोदरवापि रंधुनिधिमवदहति। अत्रसूर्योदयरूपप्रतिबंधकेसत्येवतमः कर्तृकजगदावरणका पौस्
कि नमसा अज्ञानेनेतिश्लेषः। तथांबुरूपंप्रतिबंधेसत्येवानलकर्तृकांबुधिशोषः। यथावा। मानमेवकारणेनिचयोयमेवकीमानपा
रूढनिद्रुसनः इद्युमितमेभ्यः पंचभ्यः सगणेभ्योगुणेमसतिसोमश्रुकंस्यात्। तदुक्तं नत्वेव। इयमेवबुधैरार्यासंख्यैकैरुरुणेका
सोमश्रुकमित्युच्यते इति। इयमेवकामुक्त्वेत्यर्थः॥ ७१॥ ज्याजेति। अन्योहेतुमुक्तकारस्यगुणिः क्रियतेचेतर्हिज्याजोक्तिः स्या
प्रतिबंधकरेयदिसत्यपिकार्यजनिः स्याद्दिनदेयमेवतदाकथितानारणाबुदितेपि॥ तमसेवजगद्गिलितंवस्तुजातमलंएवंबु
निधिंदहनीद्युमनः सतिसोमश्रुकंगे॥ ७१॥ ज्याजेति। श्लेषदत्वेहेतुमुक्तकारस्यस्याद्गुणिः॥ तत्रछेनोक्तरीत्येस्तानोम्यय
स्याद्गूढोक्तिर्यादृ॥ अन्योहेस्यात्तस्मादन्यंप्रत्युक्तायर्यैकस्यैकारंचाद्यमानास्यागेहेनैगैः कामुक्युक्ता॥ ७०॥ ॥

न्। तदुक्तं। ज्याजोक्तिरन्योहेतुमुक्तायदाकारस्यगोपनमिति। हेरणेअन्यमयउक्तोनस्तानोम्यानिषुकोक्ति। अत्रगोप्यंतररति
जन्यग्लानेःउक्तजनकयनेनाकारगोपनंश्लिष्टेनोक्तं। छेकापह्नुतौउक्तेरन्यथायोजनेनापन्हवः। ज्याजोक्तावाकारस्यहे
स्वंतरवर्णनेनगोपनमित्यनयोर्विशेषः। गूढोक्तिंलक्षयति। अन्योहेस्याअन्यमुद्दिश्योक्तायाकूस्तेषणतस्मादन्यस्मादन्यं
प्रतिउक्तायर्यैनहिंगूढोक्तिः स्यात्। तदुक्तं। गूढोक्तिरन्योद्देश्यंचेदन्यंप्रतिकथ्यतइति। हेकारमुक्त्वंतुअन्यगेहेगूढ्रेएक
स्यामेभ्रातारस्कः स्यात्भवः। अत्रश्रुकनामानंजारंप्रत्यात्मनएकाकिंत्वंसूचयंतीतरस्यजनवंचनायपक्षिणंप्रत्याकोश
स्यप्रत्यायनं। इहमप्रस्तुतप्रशंसानभवति। कार्यकारणादिव्यंग्यानाभावात्। यथा। पुत्रादिकस्वजनमित्रगृहादिका

नोक्तेरर्थगोप्तिनिमुखामपिमत्यभावे। नानोपिचेयतिरहंदृहमेव्यपिश्रीरत्नोनेवनेनविजनाम्यतिमोस्यतिश्रुतेः
योहज्ञातिगैः गुरुभिः कामुकीयुक्ता। तदुक्तंनत्वेव। जोक्तेरारव्यस्यास्त्रीछंदोविद्भिः काम्युक्तेति॥ ७७॥ परेति। इहय
दाकविःश्लेषादिभिर्गुणंवस्तुस्वीयवाचासंवीयोक्त्यापाकदूंनयेत्तदासाविवृतोक्तिर्भवति। तदुक्तं। विवृतोक्तिःश्लिष्ट
गुणंकविश्छुनंपदादिति। यत्परस्यपुरुषस्यकांतास्वांसपुरुषउपगतःसमीपेमानःइत्यंसदेभंसकपदंयथानथाबभाषे।
अत्रनदस्तोमाज्ञानादित्यनेनपरस्यनत्वंन्यांसपुरुषउपगतइत्यन्योहेस्थस्थिवृत्तवस्तुरन्यंप्रतिनदुक्तंनत्सदेभमित्यनेनक
विनाविछुनं। तन्यंशाव्याददारेत्यमरः। यथावा। स्तस्तान्विषेहिहिनजानिमूत्तनाद्यंशुस्तावेमुनिगणस्यजपंय

यदागुणंश्लेषादिभिरिहकविःस्वीयवाचा। नयेन्नूनाकूंसाभवतिविवृतोक्तिःसतन्मे॥
परस्यान्यस्यांसउपगतइत्यंसदेभंवभाषेयत्रस्वयुगिरविजयानंदसंज्ञे॥ ७१॥ ॥

तोस्त्रश्लेषादिभिर्गुणमित्युक्तादिग्ढेनार्थशक्तिमूलगुणंग्राह्यं। तथथा। गछाम्यच्युतदर्शनेनभवतामिंप्रीतिरुत्पद्य
किंचायंविजनस्तवोर्ह्यजनः संभावयत्यन्यथा। इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृषावस्तानंवदामस्तामाश्लिष्यसुखंकुरांचि
तननुर्गोपीदृष्टिपातुवः। इहयगणमगणनगणसगणरगणगुरुभिर्युतंचिषदृश्यत्सहितंयतन्नजयानंदसंज्ञं
स्यात्। तदुक्तंनत्वेव। यमोविधेयोमेधैरसयतिजयानंदमुक्तमिति॥ ७१॥ स्वीयेति। स्वीयंयन्मर्मतस्यगोपनार्थेनकर्मणा
अन्यस्यवचनंक्रियतेचेतदातर्हियुक्तिरलंकारउच्यते। तदुक्तं। युक्तिःपरातिसंधानंक्रिययामर्मगुप्तयइति। तत्रि
ज्ञातिनस्थापितमंतरंमनोयस्यासाअंगनाग्येपुरुषंविलोक्यरामनामग्रावदीतिपुनःपुनरवादीत्। वदतेयदुत्तु
गतस्यलक्षिरूपं। वर्तमानसामीप्येत्यनेनभूतसामान्येलट्। अत्ररामनामग्रहनाक्रियमाणामानयाचिंतितइत्यन्यं

प्रतिषोक्तत्वादनेनत्वरासनत्वेनसूचकत्वशरीरेनेश्वत्यादिमर्मगोपनायपरवंचनं व्याजोक्तावुक्तयागोपनं इहतुक्ति
यथागोपनमितिभेदः यथावा खांसनिवेश्यहृदयैः वनिवेश्यायंतोनेत्रैनिमील्यमुनयः मणिशम्बचांशुभस्यनदस्य
नआशुहिशुंभशुंभेत्यूचुः क्षणंमदद्मुष्यमुतोषणाय रगणजगणरगणजगणरगणगुरुभ्यांनलहिप्यालशेखरेणयि
गलेनचित्रमीशितंकथितं तदुक्तंनंदेव अग्निनूर्यरामनालकर्णयुक्तमत्रचित्रमिति ६२ इत्यष्टिः अथसप्तदवृ
क्षरपादजातावत्यष्यांसमासोक्तयाहिनिरूपयन्शिखरिणीलक्षयति अवर्ण्यइति इहयदिभेदकानांविशेषणा
नोसमस्तनः साम्येनवर्ण्यान्प्रस्तुतान्वृत्तोक्तोवृत्तोक्तान्अवर्ण्योप्रस्तुतोवृत्तांतस्फुरतिबुध्यारूढोभवतितदेयंप्रस्तु
तीयमर्मगोपनार्थकर्मणान्यवंचनेन युक्तिरुच्यतेनदोषहितोक्तरागनान्ये मालिनीक्षयरामनागवा
रीतिसत्वरंहिव्यालशेखरेणचित्रमीशितंरेनरेजोरजोगौ ६२ अथान्यष्टिः अवर्ण्योवृत्तोक्तःस्फुरतिबुध्यरूढो
दकसमस्तनोवर्ण्योदृक्तांतनदृक्तदालंबनिरिये समासोक्तिर्नेष्टसमिसरकरेतापिनिरवो करवेशेलोकोयन
सबलगाभ्येशिखरिणी ६३ नामस्फुटयोर्वृत्तांतयोःसमासेनसमंसंघेषणंसमासोक्तिरलंकारःस्यात्
तदुक्तंकुवलयानंदे यत्रप्रस्तुतवृत्तोनेवर्णेनभानेविशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तोक्तस्यापिपरिस्फुरणंसासमासोक्तिरि
ति सरागोक्ष्णाःकराःकिरणाःयस्यतस्मिन्नापिनितापवति स्मथःश्रुतिः नगुणिनिः तस्यसूचनाविनिमूचेण
सूचुपपदेविधानात् रवौसूर्येनष्टेसतिअस्तंगतेसतिलोकः सर्वजनः सुखंयथातथाशेतेनिद्रति अथसूर्योक्तानंत
रंसायंवर्ण्यमानायांवरारण्यस्यकिरणकरभागसाधारण्येनतापप्रदत्वस्यतापदुःखसाधारण्येनतद्वा अदर्शनद
तिधानुजन्यनष्टशब्दस्यानर्हेनमृतसाधारण्येनशेतेइत्यस्यप्रस्तुतार्थेशक्त्यार्थस्यान्वयलक्षणयोनेश्चित्सासाधार

ण्येनचोपस्तुतात्प्रस्तुतवृत्तोक्तात्परःस्वदृष्टवृत्तोक्तःप्रतीयते आलेपुरासरसिदुस्तरतोवयंयास्यामभूत्स्म
नरनाममनेहुषाणः यथावा श्रीवांमचुंबतिसभूषणकांसगोरीलोलगुणीरुचिरवृत्तइमोरुनीते इमाविस्यायुनरान्वयि
मारूप्यादर्शयंश्चभ्यनेयथा पुरायमस्तोतःपुलिनमधुनातत्सरिगंविपर्यासंयातोयनविरलभावःक्षितिरुहां चलोरं
हैकान्यादपरमिवमन्येवनमिहनिवेशः श्रोतानांतदिहमितिवृत्तेरुदयति अवर्ण्यमानारण्यवृत्तोक्तात्गृहीतुय
नजनादिवेषुन्यांवेषुल्यविपर्यासंग्रामस्यग्रामस्यवृत्तोक्तःप्रतीयते यगणमगणनगणसगणभगणलघुगुरुवर्णैः
षड्भिर्यतिश्चेचतर्हिशिखरिणीस्यात् तदुक्तंरत्नाकरे रसैरुद्रैश्छिन्नायमनसभलागुःशिखरिणीति ६५ विशेष्यमि

विशेष्यमुनभेदकंयदिभवेदभिप्रायवनदापरिकरांकुरःपरिकरःक्रमात्स्यान्मुनौ
मुनर्हिचतुर्मुखेपिनवनिर्मितेरमरजमनसाजिपृथ्वीपतेर्लोग् ६६

नि विशेष्यमुनभेदकंविशेषणंअभिप्रायोयस्मिन्सतीत्यभिप्रायवन्भवेद्यदितर्हिक्रमात्परिकरांकुरःपरि
कारश्चालंकारःस्यात् तदुक्तं साभिप्रायेविशेष्येतुभवेत्परिकरांकुरइति अलंकारःपरिकरः साभिप्रायेविशेषणइ
ति चक्रमेणोदाहरति नुताविति चतुर्मुखोपिनवनुतोरुलोकनुतिप्रमुनसमर्थोहि पुरिसमरेनिपातःतस्यप्रयुक्त
त्वेपिमयाऽमीवेतिवादेन अरंक्रियः यदार्थइत्यर्थः अत्रचतुर्मुखेतिविशेष्येभगवत्स्तुतिकरणमुखवादुन्यायप्रा
प्तंयं यथावा त्वयोधरयुग्मेमनः यानंपयःश्रियमिवालिसपुष्पमालं हेमायाःस्तन्याःपनेरतरमत्यधनंविनरेंद्र
हि अत्रमापनेरितिविशेषणंधनविनरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा रत्नाचमेःमृनधराबमृनेरमेःमू अमूस्ता
मो जगणजगणभगणसगणयगणलघुगुरवः जि अष्टसंख्यतिश्चेचतर्हिपृथ्वीस्यात् तदुक्तंछेव जसौजस

पलावसंग्रहर्षनिस्वपृथ्वीगुरुरिति॥९४॥स्यादिति॥यत्रामस्तुतस्यकथनंनतःवर्णनात्सारूप्यंमुख्येयेनेःसारूप्यसा
मान्यमिशेषभावकार्यकारणभावाख्यैःसंबंधैःसहुयथानथाप्रस्तुतस्यवर्ण्यस्यकथनमवगतिःस्यात्अत्रेयमप्रस्तुतप्र
शंसास्यात्।तदुक्तं।अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सायत्रप्रस्तुताश्रयेति।सोक्तसंबंधैःपंचविधासंभवति।अप्रस्तुतात्सरूपा
त्प्रस्तुतस्यस्वरूपस्यावगतिरेका।एवंसामान्याद्विशेषस्यावगतिर्द्वितीया।विशेषात्सामान्यस्यावगतिस्तृतीया।कार्या
त्कारणस्यावगतिश्चतुर्थी।कारणात्कार्यस्यावगतिःपंचमीति।तदुक्तं।कार्येणनिमित्तेसामान्येविशेषेप्रस्तुतेसति।तद
न्यस्यवचस्तत्संबंधात्प्रस्तुतेनेतिपंचधेति।तत्राद्यामाहसमुद्रेति।सपशुवरःपशुश्रेष्ठःयोगजान्यमित्यत्र

स्यात्यत्रप्रस्तुतकथनमत्रेयमप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतकथनतःसदृसारूप्यमुख्येयेनेःसंब
धैःस्यात्सद्विपवरोयोगजान्यंनवाप्तिमदाकांतामननंतगगःसमुद्रंगविछिनत्॥९५॥॥

पंचमीतियोगविभागात्समासः।नाप्तिनभक्षयति।अत्रप्रस्तुतसिंहस्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेनप्रस्तुतेनतत्स्वरूपेणराक
सोपार्जितोनामपदार्थभक्षणशीलेश्रीमतिपर्यवस्यति।द्वितीयायथा।विधायवैरंसामर्षेनरोरोषउदासते।प्रक्षिप्योदर्वि
वंकक्षेत्रीरतेनेतिमाहतं।अत्रादावेवसकोपेद्विषुणालक्ष्मिणीहरणंदेरस्यहृदीकनुःखंतस्यतस्मिन्नौदासीन्यमयुक्त
मितिविशेषेणकथ्यंप्रस्तुतेनतत्प्रत्ययनार्थमप्रस्तुतसामान्यमभिहितं।एवमन्यासामप्युदाहरणान्यूह्यानिविस्तरभ
यादत्रनलिख्यंते।मगणभगणनगणतमणदययुरुहयानिसमुद्रेषुचतुर्षु अंगेषुषट्कविछिनत्तियतिश्चेतर्हिम
दाक्रांतास्यात्।तदुक्तं।मंदाक्रांताजलधिषडगैर्भोनतोतादगुरुचेदिति॥९६॥यदीति।यदिसत्कविनावर्ण्यवर्ण्येनसूचितमेवनेः

नेनैरेवसारूप्यादिपूर्वोक्तसंबंधैःसहैववर्ण्यप्रस्तुतंसूचितंयानितंभवतितर्हिप्रस्तुतांकुरइतिसंज्ञासंज्ञासास्यसः

अलंकारःपरिगीतःकथितःसंक्षिप्तइत्यनतारकारेणलतिगणत्वादिनचू।तदुक्तं।प्रस्तुतेनप्रस्तुतस्ययोजनेप्रस्तु
तांकुरइति।शेषमरफलितंसफलंमाकंदमाम्रवृक्षस्यात्यत्काकंदकाःसत्यस्यकंदकिनंवभुक्तंवृथाक्षिपरिभजमिसेव
से।अत्रसप्तसंख्येनसाकमुद्यानेविहरनकश्चित्स्वाश्रमंप्रत्येवाहेतिप्रस्तुतत्वाच्चार्थस्यानेनप्रस्तुतेनवाच्यार्थे
नश्रमशेषालंभरूपेणसंपेतुकप्रभुधनसमृद्धोदार्याहिमंतंविहायकूजनपरिवृतंधनसमृद्ध्यादिरहितंवभुक्त
वृक्षस्कंधप्रभुंसेवमानंसमीपस्थंसत्संयंप्रस्तुतापालंभोद्योत्यते।अयंसारूप्यनिबंधनःप्रस्तुतांकुरः।यथावा।पुष्पंमरंद
रसपेस्थमधपूवाक्षिपल्लंत्यशुचिषोऽसिमूढबुध्येएवंसंबंधांतरनिबंधनोपि।नगणसगणमगणरगणसगणल

यदिसत्कविनावर्ण्यवर्ण्येनसूचितमेवनेःभवतिपरिगीतस्तर्हिप्रस्तुतांकुरसंज्ञितः॥अमरफलितंमाकंदंमात्व
कंदकिनंवृथाधरिभजमिसेवंभुंतेनृसौधमसदृहरिणीछिंत्तेः॥९६॥गम्यंगीतेनरेतेदितंचेत्सानंयैरछ
लात्प्रेदिष्टंसाधितमपिचपर्यायोक्तमेवोचतात्॥अन्यंसिंदूरदितिजमकाक्षंत्वांगलेपेनयोत्स्यायाम्यात्रिभंव
नुमथनाभ्योलोभोयदाहरिणी॥९७॥॥पुगुरवःछिन्नमसूचनिश्चेतर्हिहरिणीस्यात्।तदुक्तंनंदेवः।रसयुग
हयैर्नोभ्रोस्तोगोयदाहरिणीनदेति॥९६॥गम्यमिति।गम्यमेववस्तुरीत्यनरीतीगम्यंनरेणविक्षिप्तरूपादपिचारुनरे
णकेनचिद्रूपेणउदितंउक्तं।चनयैरछलात्कपटादेतोःइष्टंसाधितंचेतर्हिभयमपिउपर्यायोक्तिमलंकरणंस्यात्।तदु
क्तं।पर्यायोक्तंगम्यवचोभंग्यंतरागम्यं।पर्यायोक्तं।तदप्याहुर्यद्यन्येनेहसाधनमिति।उक्तमेणीदाहरति।एषइति।यः
स्वांगलेपेनरुधिरलेपेनसिंदूरदितिजंसिंदूरासुरंधन्यमकाषीत्तएषदोषोवतानरस्येत्।अत्रभगवान्गजाननःस्वा
साधारणरूपेणगम्यःसिंदूरासुरलेपस्वीकारपूर्वकंनरावतारत्वेनरूपांतरेणमगम्यांभिन्नः।इत्यंहिश्रूयते।सिं

दूरात्सरः प्रसन्नं स्वहृदारंगजाननंप्रत्याह। मांस्त्वामद्यधिरांगलेपंविधेहीति। ततस्तेननथैवकृतं। तदुधिरंजंसिद्रवंचति। अ
हंमक्षामुक्षाआयामिभागछामिअजिर्युद्धंभवतु अत्रभोजनव्याजेनमीरोर्युद्धागमनरूपंखेष्टसाधनं। कर्मणैवकस्यैकदा
दाहरणे॥ सर्वेषुवाभिधमपत्रमहंत्रयंतुगोत्रास्यमव्यवहितंतुमहान्यदीयं॥ लोनोभिमस्त्रवननीविषयोदृशेमैस्यांस्त्वनचै
ढदपुनस्तद्हिमेतिमोमेयदामगणभगणनगणमगणयगणलघुगुरवस्तदाहारिणीस्यात्। अत्रचतुर्षुषट्सूक्ष्यतिरस्कृ
ता। तथाचयमणिः। कर्णेविभेमुदिराहरेवीणायचेहरिणीति॥ ६७॥ प्रकटयतीति। निंदास्तोत्रंस्तुतिस्तोत्रंस्तुतिर्निंदा
स्तुतिर्नुतिंस्तुतिमपिप्रकटयतिचेन्हिंव्याजस्तुतिः स्यात्। तदुक्तं। कुवलयानंदे। उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिर्निंदयोरिति

प्रकटयतिनिंदास्तोत्रंस्तोत्रंचनिंदास्तुतिंश्चेत्। नुतिमपिचसैकट्टस्तव्याजस्तुतिः पंचधातः॥ विन
रसिचयस्यात्मायोगंदाद्दशात्माश्रितोहिः। समवतिमदः कलेनाशेसोमलतागोष्ठिपयं॥ ६९॥ ॥

यत्रान्यगतस्तुतिर्विवक्षयान्यस्तुतिः क्रियतेतत्राप्यव्याजस्तुतिरेवेतिचः साव्याजस्तुतिः एकोवाद्वौवाएकद्वाः संख्याव्यय
सन्नाद्रेत्यनेनबहुव्रीहिः। बहुव्रीहौसंख्येयेऽजिस्यनेनसमासांतोऽच्प्रत्ययः। तेषुतिष्ठतीतिएकद्वस्थाएकविषयाभि
धिषयावास्तिः। अतः कारणात्पंचधाभवति। एकस्यैवनिंदयास्तुतिः स्तुत्यानिंदाचेतिद्वौभेदौ। एकस्यनिंदयातदन्यस्य
स्तुतिः एकस्यस्तुत्यातदन्यस्यनिंदाचेतिद्वौभेदौ। एकस्यस्तुत्यातदन्यस्यस्तुतिरित्येकोभेदइत्थंपंचविधाव्याजस्तुतिः
। क्रमेणोदाहरतिविनरसीति। यस्यारेः आत्मनः शरीरस्ययोगंयोगाभावंवियोगमित्यर्थः। विनरसिददासिसोरिः दादशा
त्मनः शरीराण्याश्रितोभवतिनान्योदासुरेषेतेनषमदोगर्वः कः। अत्यत्यागशौरेरुदारशरीरनाशंकरोषिसैरिर्युद्धेमृत्वादादशात्मा शरीरयोगोभ
वतीतिनन्वाश्चर्यमितिगर्ववदसीतिनिंदाव्याजेनयस्यशरीरनाशंकरोषिसैरिर्युद्धेमृत्वादादशात्मासूर्यस्तमाश्रि

यथारामापेक्षयाचरितमुत्तममुत्तमंश्रीर्हरेतिदुर्दमवंरविनुंभूतीयत्।

तोभवति। एवंचधार्मिकेणत्वयासंरंभेणशत्रवोयुद्धेभिमुखाएवहताः अतः सूर्यमंडलभेदिनोभवंतीतिस्तोषेणस्तुतिर्व्यज्यते। त
थाचस्मर्यते। द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्चरणेचाभिमुखोहतइति। यस्यनिंदातस्यैवस्तुतिरित्ये
कविषया। मुक्ताकरोप्यपिजडत्वकोविवेकः। नगणभगणनगणमगणतगणदयगुरुद्वयानिञ्छिषट्सुचतुर्षुयतिश्चेत्सइ
स्यात्। तदुक्तंयमणे। द्विजजलधरोदंर्णामेघोपमुक्तंचषड्दिशि॥ ६६॥ भोकेति। हेसच्छात्रसच्छिष्यगुरुमेविनागुरोरा
देःपुरस्तात्मोक्षाभोजनंकुर्वतात्वयाजनिसत्। अतिशयेनशुभंकृतं। अत्रस्तुतिर्व्याजेनगुर्वाज्ञायायत्किंचिदवज्ञिष्ठंत
दस्यमितिविधिस्तंत्यक्त्वानतुपुरस्तान्मोजनंकर्तारंत्वांधिगितिनिंदागम्यते। यस्यस्तुतिस्तस्यैवनिंदेत्येकविषया। विज

अत्रयस्यनिंदातस्यैवस्तुतिः। मोक्षाभक्षाघटनमतिसत्त्वयागुरुसेविना। गुर्वोर्दोषिविजयमपियोनिजा
यंरेरेवस्तात्॥ कर्णादीनूधनयदहनुयतिर्भवाब्धिंविनाछेत्तुः। मागाकोनाभ्यनरसलभाः समुद्रंरिपुद्विडा॥ ६९॥

यमपिविजयंजलकमजुनमपिविकूर्योरेभगवोबलात्कर्णभादिर्येषांद्रोणभीष्मादीनांतान्निजायजितवान्। जयतेर्हि
हसनूनिदोर्जेरितिकुत्वं। इतरथाक्यस्तुयछदःपूर्ववाक्यस्थनछंनापेक्षतइतिनछदाप्रयोगः। अत्राजुनंनिंदयाईश्वरानु
कूल्याभावेपिप्रबलानांकर्णादीनांस्तुतिव्यज्यतेइतिभिन्नविषयाइतुभवः संसारएवदुस्तरत्वाद्धिः समुद्रस्तेनविना
छेत्तुः विकल्पेछेत्तोयतिः संन्यासीधन्यः। अत्रयतिकृत्यासंसारदुःखेननिर्विण्णस्यात्मनोनिंदाव्यज्यतेइतिभिन्नविषया। म
गणभगणनगणरगणसगणजघुगुरवः समुद्रेषुचतुर्षुरिपुर्षुषट्सुचछिदायतिश्चेत्तर्हि भागाकोना। तदुक्तंचैव। भाग
कोनाक्षिपदविधींद्रयचिताघचेरिति॥ ६९॥ किमिति। अयंनापुरुषः प्राक्पूर्वजन्मस्किंनयः अकृतअकरोत्। यतोगं
गायांभागीरथ्यांमज्जतिस्नाति। अतस्तानृपुरुषस्तत्वाबहुजन्माकृतसकृतफलंगंगासमागमोवेकुंठादिवदितिगंगास्त

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

१० चेद्दहसिद्धमेवविहिनेसरासिकेनविना।तर्हिविधिर्मेवेत्यनियमेनविधिर्नृपनृपतेः॥श्रोतरिश्रोतुरुपोभवतिवेबुधउरगपतिःवक्तिचिवंशपत्रपतिनंभरनमनलगयुक्॥९॥

निर्व्यजनेति।एवंपंचविधाव्याजस्तुतिरुदाहृता।व्याजनिंदास्तुतिभेदेति।यद्दहिनिंदानिंद्यप्रकटयतितदाव्याजनिंदास्यात्।तदुक्तं।निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेतिगीयतइति।हेखलमेघिनाशंकुरुतेतवदोषःकः।इदंयस्तुत्यर्थमेश्वर्यप्रमुखंददतेस्मदत्तवान्समृणोगर्व्वोनिंद्यःददतेइतिदददानेइतिभोवादिकस्यलटिरूपं।अत्रप्रभुत्वदातृनृपनिंदयासर्वलोकुःखदातुःखलस्यनिंदाभिव्यक्तिःप्रत्येवनिंद्यमिदंकस्यवदोषगणव्यक्तीःससर्जनिजविस्मृतिकारिणीत्यो।नगणसगणमगणभगणनगणलघुगुरुवश्चेतहिरोहिणीस्यात्।जत्रैवषड्भिश्चतुर्भिश्चयतिरयुक्ता।तथाचरत्नमणिः।द्विजवरयतिनोकर्णैर्वीर्णेषट्सागरैरोहिणीति॥९॥चेदिति।इहसरसिकेनसाहित्यशास्त्रज्ञेनविनासिद्धमेवकिमधिगमःकृतेतिशेषः।विहित

अत्रभोश्चेत्यादिभिर्व्यस्तुतिःनस्येवनिंदा।धिगित्यादिभिःअर्जुननिंदयाकर्णादिस्तुतिः।धन्यइत्यादिभिःयतिस्तुत्वा संसारिनिंदा॥किमकृततपःप्राङ्नायंगंगायांयतोमज्जनि।प्रकटयतिनिंदांनिंदायाव्याजनिंदातदास्यस्तुरुविनाशंमे कलेदोषःसगर्व्योनृपोयद्दहदत्तेमेश्वर्यंनेसोभोद्यगारोहिणी॥९॥किमित्यादिभिःस्तानृस्तुत्यांगंगास्नानेकिमितिपंच धाव्याजस्तुतिः॥॥चेनहिंविधिरलंकारोभवेत्॥तदुक्तं।सिद्धस्यैवविधानंयतदाहुर्विध्यलंकृतिमिति।हेनृपनृ पतेरत्रजेइसष्टुवेनरिज्ञानरिश्रोतरिचसतियोबुधःसबुधोभवतिअत्रबुधस्यबुधस्यविधानमनुपपन्नंसर्वज्ञतावल्ल क्षणातिशयशालिनयासकलजनमान्यस्यंगमःकरोतिनत्रनृपतेःसकेवलरिश्रीश्रोतरीत्यनेनप्रकटीकृतं।यथावा।म र्त्याजज्ञानविमहार्घकरास्त्रभन्यामुक्ताऊरोधिकमलेष्यसिविश्वमाला।उरगपतिःपिंगलनागः।भगणरगण भगणनगणलघुगुरुभिर्युक्तंयत्रभिदशसूत्रयत्यासहितंछंदोवंशयत्रपतितंवक्ति।तदुक्तंरत्नाकरे।दिङ्मुनिवं शयत्रपतितंभरनमनलगेरिति॥९॥इत्यत्यष्टिः॥॥अथाष्टादशाक्षरपादजातौधृत्यामालेपालंकारादिन्नि

रूपयन्निहविस्मूर्जितंलक्षयति।स्याद्यत्रेति।यत्रसेनोक्तस्यवचनस्यविचारात्प्रतिषेधःस्यात्।तथायत्रनिषेधस्याभासो पिस्यात्।एवंयत्रविधेर्व्यक्तिःप्राकल्पितनिषेधश्चगुप्तःस्यात्तेनहेतुनासेपोलंकारःस्यात्॥तदुक्तं।आक्षेपःस्वयमुक्तस्यप्रतिषे धोविचारणात्।निषेधाभासमाक्षेपंबुधाःकेचनमन्वते।आक्षेपोन्यादिधीव्यक्तेप्रतिषेधेतिरोहितइति।त्रिविधमाक्षेपक मेणोदाहरति।हेभगवन्मुनिंदेहिमाथवाब्रह्मनमुनिंनोदेहिनवभक्तिंदेहि।अत्रमार्गितमुनिदानस्यनइतिसतेनानर्थक्य विचार्यनवेत्यादिनाप्रतिषेधः।जेहरामोनअधिनुजेरोज्ञोयमोमि।अत्रयाहिलननसमयेसुखीवंमतिरामोक्तोनाहंन इतिनिषेधोबाधितत्वादाभासरूपोयुद्धकालोचितमयोत्साहकत्वपदवचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवस्यन्नदानींवा

इत्यत्याष्टिः॥अथधृतिः॥स्याद्यत्रसेनोक्तस्यप्रतिषेधश्चेद्विचारात्तानिषेधाभासोप्येवंयत्रविधेर्व्यक्तिर्नि षेधश्चगुप्तः॥तत्राक्षेपोमुक्तियमोहंनरामोरोहिणेमस्त्वम्येवाहंशिवोमोक्षोसिहविस्मूर्जितंयो॥९॥हेतुः स्यात्पूर्वपूर्वप्रतियोनरोनरंकारणमालावेपरीत्येनकथितानुविधयामागुरोः॥संतोषात्सोम्यसेवानदृढजाय तेमनोसंगतोभक्तिर्भवत्यविद्यास्मदिदंमर्भजाह्यिकांचीपुरे॥९॥॥लिहनेनेत्यादिकोमाकुर्वितिविशेषमा क्षिपतीत्याक्षेपालंकारः।तत्रमेहिदृशाचुरत्नमहंएवंभगछाम्येवेतिशाचुदेशप्रस्तावितमन्यकस्यचिदुक्तिः॥अत्रएवंतिषि धिर्व्यक्तौनेमीतिनिषेधोगुप्तःसनाशमूचकेनगमनीयदेशाचुमद्भावकथनेनगभङ्गतः।भगणदृयंभगणमगणोयगणदृयं चेदिपंचमविषदृरूपनिश्चयेनहिसिंहविस्मूर्जितंस्यात्।इदंकचिद्दृश्यतेपुस्तकेदृश्यते॥९॥हेतुरिति।यदापूर्वपूर्वप्रत्यनरोनर वस्तूंवेपरीत्येनवाउत्तरोत्तरंप्रतिपूर्वपूर्ववावस्तुहेतुःकारणंस्यात्तदाकारणमालानंसरःस्यात्।तदुक्तं।शुक्लःकारणमाल्यास्याद्य थापाकुप्रपाकरणेरिति।क्रमेणोदाहरति।कविनेति।कविनाकाव्यकर्तृनंदिताजायतेमविद्यागुरोःसंतोषात्समाहाज्जायते

समंतोषोस्यगुणोमेवानःसेवयाजायते।अत्रपूर्वपूर्वंप्रत्यनंतरोत्तरस्यकारणता॥इहसतांसंगतःसंगेनभक्तिर्जायतेभक्त्याचित्तशु
द्धेजस्याश्चितःसमूलब्रह्मज्ञायतेज्ञानेविभवति।अत्रोत्तरोत्तरंप्रतिपूर्वपूर्वस्यकारणता।मरभजगणाररणहयंचदिएकादशयति
श्चेत्तर्हिकांचीस्यात्।तदुक्तंक्रमणेा।कांचीरुद्वैर्यतिःशशुगरुडैगजांचुंबोरदयमिति॥९॥ललितमिति।इहयःप्रस्तुतेधर्म
णिप्रस्तुतोर्थोवृत्तोक्तोस्तिनंविहायतदन्येनतस्मिन्प्रस्तुतधर्मिण्येवानुनाप्रस्तुतार्थेनसमंचमत्कारंप्रतिबिंबभूतमर्थंवृत्तोक्तमाहुर्यदि
तदानर्हिललितंस्यात्।तदुक्तं।प्रस्तुतेवर्ण्यवृत्तोक्तप्रतिप्रतिबिंबस्यवर्णनमिति।अयंपुरुषउदक्षमितेगृहेस्निग्धाग्रहिलेसतिषा
धिकोवापीसंकीर्यतिसम्यक्कर्तुमिच्छति।अत्रबहुसैनिकैःसहबलवतिशत्रौयुद्धार्थमागतेसतिनिजस्वयेधनेनभगनजयितु

ललितमिहविहाययःप्रस्तुतेप्रस्तुतोर्थोस्तिनंयदिसममनुनाचतदन्येणवार्थेमाहुस्तदा।अयमुदक्षमितेप्रदीप्तेग्नि
नाधिकोसंकीर्यतिकथयतिनोरोरोवर्हिरुद्विदंतारकं॥९॥अर्थश्चेदुक्तंहितइहविनाप्रयत्नमपिप्रमिद्धेत्रे
दर्थाश्चोरुरसिलषितात्महर्षणमीरितं॥कोयानंमेदस्वपनहृतुकश्चालयुक्तंजयीछनदुग्धेमाणोमतनजभराचडिंडि
कुरंगिका॥९५॥ ॥मिश्रंतंकंचिदाजानमुद्दिश्यतत्त्वापारमतिबिंबभूतसदृशःसंदीप्तभवनद्गोत्यर्थवापीस्वननेऽवणे
नासुलिनंवर्ण्यमानेप्रस्तुतवृत्तोक्तेविशेषणानांसाधारण्येनसारूप्येणवाऽप्रस्तुतवृत्तोक्तस्तूत्यभा।वात्तनसमासोक्तिःप्रस्तु
तधर्मिकत्वानेयमप्रस्तुतप्रशंसा।अहिःपिंगलनागोनगणहयंरगणश्चतुष्टयंचचेत्तर्हिचत्वारिंशदक्षरयतिर्यस्यासौतारकं
कथयति।तदुक्तंनैव।डविरतिरितिनहयादक्षिरैकैःप्रहिष्टनिशा।तारकेत्यन्यदृति॥९४॥अर्थइति।इहप्रयत्नेविनापिउक्तं
हितःउक्तंवाविषयेपार्थःप्रसिद्धेश्चेनयाभिस्तथिनाहर्षोभिनाहर्षात्सदार्थादुरुलम्बादधिकोर्थःसिद्धेश्चेन्नहिप्रहर्षणमीरितंक
थितं।तदुक्तं।उक्तेहितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नंप्रहर्षणं।वांछितादधिकार्थस्यसंसिद्धिस्त्वप्रहर्षणमिति।क्रमेणोदाहरति।

कइति।इहयक्षधामक्षयात्स्वपतेनिद्रांकुर्वतेमेमत्कांतःपुरवोनमदान्हरतवान्।अयक्षधामन्यग्लान्यात्स्वपतेपत्यंविनान्य
प्राप्तिःस्यादेव।तयुतंस्वर्मंचकांत्यपिष्टपिकासल्लोदकमपीछनदुग्धेप्राप्तः।तदुक्तंनैव।गुर्वुःपयोकोंगारमुनिविरामयु
क्तकुरंगिकइति॥९५॥इदामिति।यस्यफलस्यस्वरूपायत्नस्यसिद्धिरर्थः।नयोजनंयस्यतस्मात्प्रयत्नात्फलंभवेत्तेनसिद्धिर्दं
प्रहर्षणंस्यात्।तदुक्तं।यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षात्फलस्यचेति।ज्ञानसिध्येज्ञात्मज्ञानमोमुक्तिरमीशोभनपुरुषःअ
स्माद्भजनान्मुक्तिमीक्षंगतःप्राप्तःअत्रमुक्तिरूपफलप्राप्त्यर्थंतदुपायभूतात्मज्ञानसिध्यर्थमीश्वरंभजनंतद्भजनादेवमुख्यु
पायज्ञानसिद्धिमंतरेणमुख्यमुक्तिफलंलभ्यइतिविषादनंलक्षयति।विषादइति।यदाहृष्टस्येप्स्यमाणस्यार्थस्यविरुद्धोर्थःसि

द्दत्कुतोपायसिध्यर्थयत्नात्फलंतद्भवेत्तेन।विमुक्तिर्गतोमुक्तिरज्ञानसिध्येभजनीशमात्मान्॥विषादोय
द्देहस्यसिद्धौविरुद्धोर्थआर्तंसजीवंयतीहामृतात्सोरसेःकीडयाचिह्नितश्चंद्रमाःस्यादितिश्लेषः॥९६॥कथयतिगुणदोषाभ्या
मेकस्येहतोचेत्परस्यापिकविरहविपर्यासाद्वोहुसामानिमज्जन्मनोधः॥वरइहबहुनामायुःस्वेष्टसंतोर्थनोदातृक
र्णारिषुविधिमतिनिंदतिछूपैर्नोमोयथोचंद्रमाला॥९७॥ ॥इहतदाविषादोविषादनमलंकारःस्यात्।तदुक्तं।इष्य
माणविरुद्धार्थसंप्राप्तिरत्रविषादनमिति।इहान्तरोगिणंसजीवयतिसतिवैद्येइतिश्लेषः।अत्रसोरोगीअमृतमृतःतत्रेष्यमाण
रोगिजीवनविरुद्धमृतिसिद्धिः।रसेःषड्भिर्यःगणैःछन्दसांकीडयाचिह्नितश्चंद्रमाःस्यादित्यर्थः।तदुक्तंनैव।यदायूतिदाक्षी
तिःकीडयाचिह्नितश्चंद्रमास्यादिति।अत्रचंद्रमास्यइत्यत्रसंहिभिरित्यः॥९८॥कथयतीति।कविरिहैकस्यगुणदोषाभ्याम
परस्याधिक्योगुणदोषोकथयतिचेदथवाविपर्यासाविपर्यादधिकोदोषगुणोकथयतिचेत्तर्हितुल्यालंकारःस्यात्।तदुक्तं
कुवलयानंदेयत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणोदोषेणगुणोवावर्ण्यतेसउल्लसइति।क्रमेणोदाहरति।निमज्जन्निति।दिवोनदीक

नदीगंगानस्यादिवउदित्यकारादेशः।निमज्जनस्नानंकुर्वन्नरेश्वरःश्रेष्ठःअत्रगंगायाःपवित्र्यगुणेनतस्यांनिमज्जनसःपुरुषे श्रेष्ठ्यगुणोवर्णितः।अर्थिनोयाचकाःसेवकाआसन्नमायुःदानृषुकर्णादिषुदुःखेनतःसंतोविप्रेब्राह्मणमतिनिंदंति।अत्रहरि यदुःखपरिपंथिचिरजीवितादोषेणास्मत्कस्यायुस्समसृष्ट्याप्यपैकर्णादिषुनसृष्टवानितिहेतुर्व्यंग्यस्तेनदोषोवर्णितः।नगणद्वय मगणद्वयंयगणद्वयंचेत्तेःसप्तभिःपैश्चनुर्भिर्यतिश्चेतर्हिचंद्रमालास्यात्।तदुक्तंनंदेव।।मुनिजलधियतिर्नोमौयोचेद्दि नाचंद्रमालेति।।९।।निषेवतइति।यःशिवंनभजतिअसौनिंद्यः।अत्रशिवमहिमगुणेननरस्यतद्भजनंदोषोवर्णितः।नरेण सर्वकलमांसंयदब्धौसमुद्रेनमग्नइति।अत्रसमुद्रस्यदुष्टजंतवादियुक्तत्वदोषेणतस्मिन्मोक्षिकायर्थेप्रविष्टस्यनिमज्जने

निषेवतोयोननुभजतिशिवंसर्वमांसंकलयन्नेष्मनाओनमवतद्दहचेनोतुतास्यामवज्ञा।।मंदःप्रा
प्तोत्यपिपरमगुरोर्ज्ञानमन्यंरवेकाशानिर्मलेनशशिनिधिमभनाश्चंद्रलेखाहितीयो।।९।। ।।

विनावहिर्निर्गमनंगुणत्वेनवर्णितं।एवमुत्तमस्योदाहरणानिनिरूप्येदानींमध्यंलक्षयतीमेति।इहैकस्यनाश्यागुणदोषा भ्यामन्यस्यतोगुणदोषानभवतश्चेतर्हिअवज्ञालंकारःस्यात्।तदुक्तं।ताभ्योतोयदिनस्यातामवज्ञालंकृतिस्त्वसौति।मंदःप रमगुरोरपिअत्यंज्ञानंप्राप्नोतिअत्रशिष्यस्यश्रेष्ठगुरुनिष्ठसर्वज्ञात्वभावोण्यगुणस्यालाभः।शशिचंद्रेरुद्धानेसतिरवेः कालानिः।अत्रप्रातःकालेमहानेजस्विनश्चंद्रस्यग्लानिदोषेणसूर्यस्यरोभाविरहदोषाभावोवर्णितः।मभमगणायगण त्रयंचेच्चतुर्षुतेमतसप्तभिश्चेतर्हिचंद्रलेखा।तदुक्तंकश्चमणो।मत्तेभोथिजलधिमुनियतिःकीर्तितावंद्रलेखेति। ९।।स्वाध्यमिति।इहस्वाध्यंवृत्तंचरितमन्यस्यांगप्रोक्तंचेतयाऋद्धिःसमृद्धिश्चरितमित्यर्थः।अन्यांगकथितावेतर्हिस्वान मलंकरणमुक्तं।तदुक्तं।उदितमृद्धिसहितंस्वाध्यंचान्योपलक्षणमिति।यस्योयस्यसानो।स्नुःप्रस्तुःसानुरस्त्रियामित्य

मरः।ओर्यस्योऽमामहेश्वरोअयंनरपश्चरनुःचक्रनुःसोयंश्रेतोहिमाचलेविराजतेइतिश्लोषः।अत्रस्वाध्यचरितस्यदेवचरितो गत्वंयस्याःवर्त्मसुमार्गेषुमुक्तानांहीराणांचयाःसंघाःसमार्जिन्यासंकरसेपिण्यानीयंतेदूरतःक्षिप्यंतेमार्गेमार्जकैरितिश्लेषः मायोध्यानुरक्तस्तुअत्रसंपन्नरितस्यायोध्यानगरीचरितोमत्तं।मगणद्वयंममसमगणाश्चेन्मंजीराकथिता।तदुक्तंनंदेव ।।मोमोसोसःसोमोयत्रहिसास्यातांविबुधैर्मंजीरेति।।९।।स्वभावइति।इहजात्यादिरुक्तःस्वभावोगर्हितश्चेतर्हिस्वभा वोक्तिःकथिता।तदुक्तं।स्वभावोक्तिःस्वभावस्यजात्यादिरुक्तस्यवर्णनमिति।दीर्घाःशुनानतनुःशरीरंयेनसःतस्यैसकवलनीय मृगरूपलक्ष्येणकंकेवलंचनुर्यस्यसःएकेमुख्यान्यनेकेषुलक्षेसमरःक्षितौपृथिव्यांलीनोमोद्दीपीव्याघ्रःतृणानिकवलयति

स्वाध्यंवृत्तंचेदन्योगमिहमोक्तंकथिनाचेदर्हि।चोदातंतत्तंकंचरतुरयैर्नोनपद्यंचमो।।सोयंश्रेतोहिमाचलेविराजते मुक्ताहीरचयाधर्मसंमार्जिन्यानीयंतेमायोध्यापानुरमोभोसोकथितामंजीरा।।९।।स्वभावोजात्यादिरुक्तइहगदि तश्चेतर्हिकथिता।।स्वभावोक्तिर्दीर्घश्वसाननुरसोलक्ष्येकनयनः।।क्षितौलीनोदीपीतृणकवलिनंचेणीगण वृतेमृगाख्येतुंडीछलनिचियमोक्षीज्ञानमतमाः।।२००।। ।।तृणंकवलिनंहरिणीनांमृगीणांगणेवृतेवेष्टितंमृ गाख्यंमगश्रेष्ठंहरुसारंतुमिश्रतिहि।अत्रजंतुनातुकवलनपरव्याघ्रानवलिनहरुसारयोःस्वभावस्यवर्णनंयमनसत मगणाःचिचिषट्कयमकयतिश्चेतर्हिक्रीडास्यात्।तदुक्तंनंदेव।रसर्तुछिन्नेयंयमनसनसाःक्रीडानिगदितेति।।२००।। रमिकेति।यदियदारसिकेनकिंचिनानोकोकेरथोनरेणाल्पत्वसंपन्नंमुक्तंनरासाछेकोनिर्भवति।तदुक्तं।उक्तेवक्तियत्रन्यू कोक्तेःस्यादथोनरगर्भितेति।हेभूभृत्नगजनगतिहिजःपक्षीहिजस्यपक्षिणोगमनंमतिंनानीते।जानातेरनुपसर्गाद्देत्या त्मनेपदं।तस्यपक्षिगमनस्यज्ञानेनहीनोन्यानरोनवेत्ति।अत्रकेनचिद्राज्ञाकस्यचिन्नरस्यवृत्तांतपृष्टस्यसभीपस्थंकंचि

सुरवंदर्शयित्वायमेवनस्यवृत्तांतंजानातीत्युक्तवतःपक्षिणोगतिंपश्येवजानातिनान्योवेत्तीतीदंश्लोकद्वयानुकरणं॥अत्रच
दृतांतःदृष्टःसचायंचलोकप्रसिद्धेतेप्रपंचव्यापारेसहचारिणाविनिविष्टविषयतयालोकोन्यानुकरणस्यप्रयोजनेसति
दृश्येपिमदनव्यापारेचौर्यव्यापारेवायंसहरदनिमर्मोद्घाटनमथितेनहृतंनसगणाःस्युर्मगणद्वयेनयगणद्वयेनयुक्ता
षट्सप्तपंचसप्तिभिश्छेदयुक्तानंगलेस्वामता॥तदुक्तंनंदिनैव॥नसममययाषट्पंचाष्टाकीर्तिनागलेस्वति॥५॥कुर्युश्चेद
॥अत्राविरोधतःविरोधाभावातूहेतोःयुगपद्भावंयोगपद्यंभजतांधर्माणांकथनंकुर्युश्चेत्कवयइतिशेषः॥तर्हिसकविभि
समुद्भयइतिप्रोक्तः॥तदुक्तं॥बहूनांयुगपद्भावंभाजांगुणःसमुद्भयइति॥हेनृपतेतवगेहेगृहेजनिर्यःसदापिबंतिसंतिमोदं
रसिकत्वविनालोकोकेवर्त्यर्त्यतिरात्मत्वमुक्तंभवतिचतदछेकोक्तिःसाभूतार्थाद्भिन्नस्यद्विजोवै॥जगतिगमनंजानी
तेनान्योनज्ञानहीनोम्सममयययुक्ताषट्पंचछिन्नामतानंगलेस्वा॥५॥कुर्युश्चेदविरोधतोयुगपद्भावंहिभजतां
॥धर्माणांकथनंसमुद्भयइतिप्रोक्तःसकविभिः॥तर्हिहेनृपयःपिबंतिनृपतेस्वार्हिंतंचसदामोदंतेम्सजसाततोसौ
दयतिमछार्दूलललितं॥२॥ ॥तेनचअत्राविरोधेनानुमितंयोगपद्यानांमतिथिकर्तृकपानादिधर्माणांगुणेनक
थनेनम्सजसतसगणाश्चेतर्हिस्यातिमनूद्दाद्रसकथनिस्तत्कृतंशार्दूललालितंस्यात्॥तदुक्तंनंदिनैव॥दछिन्नंमसरज्जु
रत्नतकरैःशार्दूललालितमिति॥२॥एकस्मिन्निति॥इहएकस्मिन्विलक्षणेकार्येकुर्वतिसतिअन्येपिअहमहमिकयापरस्प
राहंहारेण॥अहमहमिकानुसास्यात्परस्परंयोभवत्यहंकारइत्यमरः॥एतत्कार्यंअचरंतिकुर्वंतिचेत्तर्हिअसौमुभय
एवेरितःप्रोक्तः॥तदुक्तं॥अहंप्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयेपिसइति॥इहभूलोकेचौरत्वंदौष्ट्यंविटताजारत्वंक्रौर्य
चापिनूनंमनुष्याणांधनंपातेनरकंनयंतिप्रापयंति॥अत्रैकमेवचौर्यंनरकेनयनंप्रत्युक्तंतादृक्केवलदौष्ट्यादिक

मपितत्कारणत्वेनबुगपदवतरति॥मथनपररणेःयुक्तंरैश्चतुर्भिःछैःसप्तभिःछिद्यतेयुक्तंकेसरंस्यात्॥तदुक्तंनंदि
वाक्यंछिनत्तिशशिगरुदयुगंघछेयंतिःकेसरमिति॥२॥इतिधृतिः॥अथोक्तविशेषाक्षरपादजातावतिधृत्यांदृष्टांताय
लंकाग्निरूपयनशार्दूलविक्रीडितलक्षयति॥वर्ण्येति॥वस्तुतोभिन्नयोर्भिन्नयोःसाम्यतोसाम्यादभिन्नेनाभेदेनगृहीत
योःवर्ण्यावर्ण्यगधर्मयोःउपमेयोपमानवास्थगतधर्मयोःपृथगुपादानमितियत्सात्रिबंप्रतिबिंबतोक्तासात्रियदितर्हि
दृष्टांतालंकारउक्तः॥तदुक्तं॥चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टांतस्तदलंकृतिरिति॥हेरानूहर्विष्णुरेवश्रीमानूत्तमेवमतिमान्॥सर्ववा
क्येसावधारणंभवतीतिन्यायेनेवकारस्यानुषंगः॥अत्रश्रीमत्त्वोधर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावःवैधर्म्येणाप्यर्थेदृश्यते॥

एकस्मिन्कुर्वतिसतिविलक्षणेकार्येत्वन्यंतंहर्चेदेतत्त्वेपत्यहमहमिकयासावेवनहरितः॥चौरत्वंदौष्ट्यमपिचविद
नाक्रौर्यंनयंतीत्यत्रधःपातनंबुग्मनयररणेःछैर्यतिःकेसरं॥२॥इतिधृतिः॥ ॥अथातिधृतिः॥वर्ण्यावर्ण्यगधर्म
योःपृथगुपादानंमिथःसाम्यतोःभिन्नत्वेनगृहीतयोरभिन्नत्वंसाबिंबप्रतिबिंबतासियदि
सादृष्टांतउक्तोहरिःश्रीमांस्त्वंमतिमानूहिमम्सजसततागुरुशार्दूलविक्रीडितं॥५॥ ॥हृतेचगर्वाग्निमुखंमनस्त्वया
किमन्यदेवंविहतोश्वनोदिषः॥तमोसितिछंतिहिनावदंशुमान्यथाघदास्यात्कदयाद्रिमौलितामिति॥मसजसगणाः
नगणद्वयंगुरुश्चेद्वदनाकृतयतिश्चेतर्हिशार्दूलविक्रीडितंस्यात्॥तदुक्तंरत्नाकरे॥सूर्याश्वैर्मसजस्ततासगुरवः
शार्दूलविक्रीडितमिति॥५॥तत्रेति॥स्वसिद्धेस्वतःसिद्धेसेसकीयेगुणे॥स्वशब्दस्यसर्वनाम्नेपिपूर्वादिभ्योनवभ्यो
वेतिविकल्पात्सिद्धादेशाभावः॥इतरस्यपरस्यसान्निध्यात्औत्कृष्यमुत्कर्षश्चेतर्हितैर्वैरेनुगुणालंकारःप्रोक्तः॥
तदुक्तं॥प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोनुगुणःपरसान्निध्येसतीति॥यःपुण्यवान्नरःकाशीनगर्यांस्थितःसनुचदुर्मतीन्सत्क

नीपुण्यवान्स्यात्। अथसतःसिद्धपुण्यगुणस्यस्वकीयेसंस्तवसम्बन्धिन्यादुत्कर्षः।सामान्यालंकारंलक्षयति।हेरिति।भेदेसत्यपिसाम्यात्यद्विशेषोनेक्षिनदृश्यतेनहिंतैःसामान्यमकधिकथितं।तदुक्तं।सामान्यंयदिसादृश्यादिशेषोमोपलक्ष्यतइति। एषाकामिनीव्रजतिषुलनासंनेक्षिनदृश्या।अत्रव्यक्तिभेदाभासेपिनानवमार्दवगुणसादृश्यादियमंगनाइमाव्रजतत्यद्वतिशेषानवगमः॥मीलितालंकारेसिसादृश्याद्व्यक्तिभेदास्फुरणं।अत्रव्यक्तिभेदस्फूर्तावपिसादृश्याद्विशेषानवगमः।मननसरगणाःनगणद्वयंगुरुश्चेतिःपंचभिःछैसप्तभिर्यतिश्चेतर्हिवंचितंस्यात्।तदुक्तंछन्दोमणौ।कर्णोमात्रानवहिजनाश्विगरुदारः स्वःखेरवैचिनमिति॥५॥विशेषइति।इहशास्त्रेइहाभेदाध्यवसायेकिंचिद्धेतुतःस्वल्पकारणाद्विशेषःभिदाभेदश्चस्फु

नर्हितैःप्रोक्तोनुगुणइतरसाम्याद्यस्मिंद्वेगुणेद्वौलक्ष्येचेत्सतुबहुसुकृतीख्यासुपुण्यवान्यःस्थितः॥का श्यांहेतोःसामान्यमकथिहिविशेषोनेक्षिभेदेपिचेत्साम्यान्नेस्येषाव्रजतिषुमतनाहूछैःस्तोतमोवचितं॥५॥विशेषःकिंचिद्धेतुतइहभिदाचस्फुरेचेद्विशेषःकसंज्ञःप्रोक्तोत्रैगदितमिहचोन्मीलितंधूमतोग्नेः॥प्रतापाग्नेर्व्याप्तेस तिजगतितेवेत्यशूरंचशूरंसवेदजोचेन्मैवंयमनसररामेघविस्फूर्जितागः॥६॥ ॥रेअनर्हितैःक्रमाद्विशेष कइतिज्ञायस्यसोलंकारःप्रोक्तःउन्मीलितमलंकरणंचगदितं।तदुक्तंमैवंविशेष्ययोःस्फुनावुन्मीलितविशेषकविति॥ हेराजन्व्रजगतितेप्रतापाग्नेर्व्याप्तेसतिधूमतोधूमात्अग्निंवेतिजानाति।जमदग्निरिशेषः।अत्रविसंप्रदायात्प्रतापाग्नि लौकिकाग्न्यभेदाध्यवसायेप्रमेधूमाद्धेतोर्लौकिकाग्निज्ञानाविशेषकः।सराजाअसौसंग्रामेशूरमशूरंचवेदवेत्ति।वि शेलटोवेत्तिवेत्तेलटःप्रथमपुरुषैकवचनस्यणलादेशः।अशस्त्रंपाणिनेनशूराशूरभेदास्फूर्तौसंग्रामसमयेभेदज्ञा नादुन्मीलितं।सामान्यालंकारप्रतिद्वंद्वीविशेषकः।मीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितमितिविवेकः।यमनसररगणा

गुरुश्चेच्चेषड्भिर्दिग्यतिश्चेतर्हिमेघविस्फूर्जितास्यात्।तदुक्तंरत्नाकरे।रसर्त्वब्धेर्योःसोररगुरुयुतामेघविस्फूर्जिता स्याद्दिति॥६॥तदिति।इहयद्दिग्यदारभिककविःअद्भुतान्यतथानिअसत्यानिविशेषोदार्यादीनिभवदतिब्रूतेनहितदात्मु क्तिःस्यात्।तदुक्तं।अत्युक्तिरद्भुतानथ्यावेशोयौदार्यादिवर्णनमिति।हेनृपतेदेवादित्यावनवप्रतापाग्निनांस्मापृथ्वी विसमृजुः।अत्रवेशोयात्युक्तिः।हेनृपतेइहलोकेस्वर्वृक्षाःकल्पवृक्षास्तोषितायेर्थिनोयाचकास्तानाश्रिताःस्यु॥अत्रौदा र्यात्युक्तिः।संपदत्युक्तावुदात्तालंकारःवेशोर्थाद्यत्युक्तावयमितिभेदः।अनिशायात्तयोःसदसदुक्तिनारतम्येनभेदःमत ननसररगणागुरुश्चेषड्भिर्वाहैःसप्तभिर्यतिश्चेतर्हिस्यादंपुष्पदामस्यात्।तदुक्तंछन्दोमणौ।होकर्णोधर्मःसाश्विघनजलदाः

नर्ह्यत्युक्तिःस्याद्यस्किंकविरिहनाद्भुतावेशोर्थादार्यादीन्वर्णयतिनृपतेत्वत्प्रतापाग्निनप्तां॥स्यादेवोदेत्यावि समृजुरितिनाथ्याश्रिताःस्युःस्ववृक्षास्तोस्तोरररगुरवइदंपुष्पदामेषुवोहैः॥७॥तदेवंहेतुस्वरूपविचारमिति यदिभूतस्यार्थस्यभाविनःसाक्षात्कारंवदतिकविरितिहेतोर्हेवृंदावनेस्मिन्॥इरीरधाचाद्याद्यमितिसमस्मिन्प्रेसेयै वराजनमलाक्रन्मंदीस्येयमननमररगयुतंचेर्मुग्धकंछैःइ॥ ॥पुष्पदामेषुतोकैरिति॥७॥तदेति।यदिभूत स्यभाविनोर्थस्यसाक्षात्कारंवदतिकविरितिहेतोः।तदानर्हितैःसननमाभिकमित्यलंकरणंप्रोक्तं।तदुक्तं।भाविकभूतभा व्यार्थसाक्षात्कारस्यवर्णनमिति।हेराजसमस्मिन्वृंदावनेहरिःकृष्णोराधाचेतिद्वौविहरतःक्रीडतःतदहमयाप्रेप्सेप श्यामि।अत्रभूतार्थसाक्षात्कारस्यवर्णनंस्तस्मात्स्मरणंयत्तोद्रावनपरं।हेराजन्भमलमथेयमलाक्रन्मंदीस्यमन नप्रलयवीक्षेपस्यामि।अत्रभाव्यर्थसाक्षात्काववर्णनंकालस्यभीषणत्वोद्रावनपरं।यमननमररगणेगुरुश्चेःषड्भिःछैःसप्तभि र्यत्राचयुतंमुग्धकंस्यात्।तदुक्तंछन्दोमणौ।यनःरोभुविभिःकरमुरिरघनारमेर्मुग्धकंछैरिति॥६॥कथितइति।यदिहतु

मनासार्थकार्यणसहहेतुः कथितः यदिवानयोर्हेतुहेतुमतोरैक्यमुक्तलक्षणहेतुरलंकारः कथितः तदुक्तंहेतोर्हेतुमतासार्थ
वर्णनंहेतुरुच्यते।हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकेचिच्चक्षतइति।इयंश्रीःसंपत्तिःकान्तृनृनरानुर्गर्वणाढ्यान्संपन्नान्कुरु
तेकिल।अत्रगर्वोयंतिकार्यणसहश्रीरूपकारणस्यवर्णनं।भक्त्यानजनानराणांहरेश्चरणजाननस्मृपादृष्टेःपातएव
मोक्षः।अत्रमोक्षकार्यावश्यंभावनेनोत्प्रत्यायनार्थःकार्यकारणयोरभेदःसमयममगणरगुरुश्चेनर्हिपिंगलना
गेनेदंछंदःशंभुरित्यस्यायस्यनक्थितं।तदुक्तंयमणो।करहीरोकुंजरपोलोमीवरभर्गोःशंभुश्चेछंभुरिति॥९॥इत्यतिधृ
तिः॥अथविंशत्यक्षरपादजातोल्लासमसंगत्यायलंकाराभिरूपयन्रूपवदनांउत्सवयति।अन्यदिति।इहयदान्यत्कार्यक
कथितोहेतुर्यदिहेतुर्हेतुमतासार्थमेकोक्तेवैक्यंचनयोरुक्तंयदिनहरयंकिलनस्रीर्लोकान्गर्वाढ्यान्॥कुरुतेम
त्यामजतोहरेश्चरणपादस्पर्शोमोक्षःकथितस्तास्यमिदंश्रीपिंगलनागेनरत्नोन्मोगः॥९॥इतिअतिधृतिः
॥अथकृतिः॥अन्यत्कर्तुंप्रवृत्तोपिरचयतिविरुद्धंतस्यचयदातत्कृतासंगतिःसकविभिरिहरासकत्वमिहये॥
त्रिसंत्येतेसरायाःकिलपरिहरणंवृत्तैनिवदतिछंदोनागेमरभनयलागश्चेत्सरुवदनां॥९०॥॥
र्तुंप्रवृत्तोपितस्यकार्यस्यविरुद्धंरचयतिकरोतिनहितहासकविभिरसंगतिरुक्ता॥तदुक्तं।अन्यत्कर्तुंप्रवृत्तस्यतद्विरु
द्धछतिसयेति।इहलोकेयेनराःसराःसरासकत्वंलिप्संतेवांछंतिनेसरायाःपरिहरणंवर्जनंकुर्वंति।अत्रश्लेषेणमया
सनीछायेकुर्वंतिनेमयवर्जनंकुर्वंतीतिविरुद्धाचरणात्संगत्यलंकारः।सरासकंदेवासकत्वाभिप्रायपरिहारः।मरभनय
भगणालघुगुरूश्चेनर्हिभुजगःपिंगलानागरूछंदः।षेषुषेषुसप्तसप्तसप्तिर्भांसवदनोवदति।तदुक्तंरत्नाकरे।ज्ञेया
सप्ताश्वषट्भिर्मरभनययुतास्त्रीगणःसवदनेति॥९॥

यदिति।अन्यस्मिन्स्तोकेकार्यकरणीयंतनदूनरस्मिन्छतंयदिनहिसाऽसंगतिः।तदुक्तं।अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्र
छतिश्चसेति।नृपेराजानंद्रुमाप्राप्तामाक्षीसंभ्रमात्कांचीरशनांगलेचलयंककणमपिपादेदधारःअत्रकांचनस्त्रीमध्य
भागेधरणीयांकांचीरत्नेधरणीयंचलयंचनृपदर्शनसंभ्रमेणान्यत्रगलेपादेचदधारःअन्यत्रधरणीयत्नंतुम
सिद्धत्वाभोपानं।तृतीयामाहायदेति।यदाहेतोःकारणस्यकार्यस्यचविरुद्धापिभिन्नस्थानाभिन्नदेशास्थितिर्निर्व
र्त्यमानाभवतितदान्यासंगतिः।तदुक्तं।विरुद्धंभिन्नदेशत्वंकार्यहेत्वोरसंगतिरिति।अत्रमेघेषुनंपिबतिसलिलंकोकी
निजीवतिअत्रश्लेषेणैकत्रामृतपानमन्यत्रजीवनमितिकार्यकारणयोर्विरुद्धभिन्नदेशास्थितिर्निर्वर्त्यसंगतिः

यदन्यस्मिन्कार्यंयदितनदूनरस्मिनछतंसाद्धारगलेकांचीपादेवलयमपिनृपंसंभ्रमादूद्रुमा
प्ता॥यदहेतोःकार्यस्यचभवतिविरुद्धापिभिन्नस्थानास्थितत्वंभेलोकोमृतमनिनिपंमोनोत
नोगोच्छिन्नंगा॥९१॥इतिकृतिः॥

अमृतेजलंयमननतनगणागुरुद्वयंचविषदूरछिसप्तसयतिश्चेनर्हिनागोभास्यात्।तदुक्तंयमणो।यनःशंभुर्वि
प्रःशशिोयनजलदाःषट्स्वरेरत्नंगेति॥९२॥इतिकृतिः॥अथैकविंशत्यक्षरपादजातोत्प्रत्यांश्लेषायलंकाराभिरूप
यन्स्वग्धरांतत्सयतिं।श्लेषइति।नानार्थानूनोधयत्यसौनानार्थयोगः।तद्भेदाविन्यस्तश्चेनर्हिश्लेषालंकारः।सचविषयिउपमा
नमप्रकृतमितियावत्विषययउपमेयंप्रकृतमितियावत्तयुगंप्रकृतमप्रकृतंचयुगुलंचनेषुगतत्वाद्विधमानत्वाच्चिधास्यात्
।एवंचाप्रकृतैकविषयः।प्रकृतानेकविषयः।प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्चेतित्रिधा।तदुक्तंनानार्थसंश्रयःश्लेषोवर्ण्यावर्ण्यो
भयाश्रितइति।अयंराजाराजस्यजामदग्न्यस्यदारुणश्चयोवैशेयोयेपराक्रमीयस्यसोस्ति।अत्रजामदग्न्यदारुणश्चरुपमा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नत्वेनामङ्गनयोरेकत्राङ्गेनकीर्तनादमङ्गलानेकविषयः श्लेषः। अत्रिहरिणाश्चिरतिपोदुराशिः अन्यत्रहरिणानूलक्षणयाह
रिणेनेत्यर्थः अत्रिः कोलाभिः सूकरीभिः सममनोभिः पुष्पैर्युक्तयुक्तकोलेर्वराहैः अन्यत्र पूर्वैः। कोलः पोतोवराहकिरिः किटिर्हरिति। उदुंबरपूर्वः
कोलदृत्तिचामरः। द्विजैः पक्षिभिः ब्राह्मणादिभिश्च आसंनृभिर्मनुष्यैः सेव्यंतत्पुलिनगिरिसंबंधिवनेऽरण्यंजलंचभाति।
जीवनंभुवनंवनमित्यमरः। अत्रपुलिनगिरेर्वर्ण्यत्वेननलक्ष्यौविपिनजलयोरपिप्रकृतत्वात्प्रङ्गलानेकविषयः। वाहिनीनां
नदीनांसेनानांचमूरुसंस्थानमाश्रयश्चगंधर्वैर्देवविशेषैरश्वैश्चनागैः संघैर्हस्तिभिश्चाढ्यः संपन्नोभूपतेश्चोराजाच
भाति। अत्रैकस्यवर्ण्यत्वेनापरस्यावर्ण्यत्वेनप्रकृताप्रङ्गलानेकविषयः श्लेषः। मरमनगणैर्यगणभयेणचछैः सभिः वाहैः

जयप्रङ्गलिः॥ श्लेषानानार्थयोधोविषयविषयनद्गमनश्चेन्निपात्यान्नराजायंरामश्चोधोतिहरिणरूमनोयकू
चकोलेर्द्विजैर्नेश्च॥ व्याप्तेसेव्यंनृभिस्तत्पुलिनगिरिवनंभातिगंधर्वनागाख्योभूद्वाहिनीभूर्मरभनययथैः स्वश्वरा
स्वाढ्यवाहैः॥१२॥ ॥सभनिर्यस्याचयुक्तमस्वश्वरास्यात्॥तदुक्तंरत्नाकरे। मत्तेर्यानांचयेणाश्विमुनियतियुक्ता
स्वश्वरोकीर्तनेवमिति॥१२॥ साकूतेति। इतरविषयेइतरस्यहृदयगमनोगतंज्ञातुः। तृतीयोगेषष्ठ्यानिषेधाद्धितीया।
साकूतासाभिप्रायाचेत्तर्हिनसूक्ष्ममलंकरणंस्यात्। तदुक्तं। सूक्ष्मंपराभिप्रायाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितमिति। हेसखेमो
दस्यासानयनकमलयुगलमर्पितंआलोकितं। अथकामुकदर्शनेसतिनस्यसंकेतकालप्राप्तिप्रायंज्ञानवत्याः
कस्याश्चिन्नेत्रकमलाच्छादनरूपाचेष्टाकमलसंकोचाधिकरणसायंकालेसंकेतकालइत्याकूतगर्भा। पिहितालंकार
माह। अन्येति। अन्यस्याचारंवृत्तांतंज्ञात्वासासाकूतचेष्टाचेत्तर्हिपिहितंस्यात्। तदुक्तं। पिहितंपरवृत्तांतज्ञातुःसा
कूतचेष्टितमिति। सामममचरणयुगस्यसेवयोग्यासंपन्नाजाता। अथरात्रौअतिदूरजारिण्यागृहंगत्वाप्रातःका

लेस्वगृहागतस्यपत्युश्चरणयुगुलसेवाप्राप्तोसीत्यभिप्रायगर्भा। इहमगणद्वयेनतगणेनजिभ्रष्टसप्तिपंचरूपस्यात्च
सहितामतकीरास्यात्। तदुक्तंरत्नमणौ। रसस्यष्टिमतकीजाहिरदगुरुदङ्गलधुकरतलेति॥१३॥ इतिप्रङ्गलिः॥ अथहावि
शत्यक्षरपादजातावाछत्यांव्याघातायलंकाभिरूपयन्महास्वश्वरोलक्ष्यति। कथितइति। इहहेतुत्वेनोरीकृतः स्वीकृ
तःअथचेहलोकेकथितःप्रसिद्धोयस्यर्थायोहेतुःससहेतुःतस्यविरुद्धेकृतोयहितर्हिव्याघातालंकारःस्यात्। तदुक्तं।
स्याद्व्याघातोन्यथाकारिक्रियेतचेद्धिति। यथहेतुनैवकेनचिद्गृहीतेननुतदन्येनतद्विहिना। तद्विरुद्धहेतुःक्रिय
तेचेदत्रयथायथहेतुत्वेनलोकेप्रसिद्धेनकेनचिद्विरुद्धहेतुक्रियतेचेत्तर्हिव्याघातः। क्रमेणोदाहरति। यथेति। सज्जनो

साकूताचेष्टाचेत्तज्ज्ञातुस्तिहृदयगमितरविषयेनसूक्ष्मंस्यान्नोरम्यासानयनकमलयुगलमर्पितंदधे॥ अस्या
चारंज्ञात्वासाचेत्पिहितमितरमचरणयुगलासेवांचकेकामतकीरेहभवतिजिचिममननननमेः॥१३॥ इतिप्र
ङ्गलिः॥ ॥कथितोव्याघातदुरीकृतहृदयविहेतुत्वोयस्यर्थायोपिचवितस्तद्विरुद्धेकृतहृदससहेतुयथाज्ञो
ननीति॥ मज्जनोलक्ष्यतेयेवासकलमपहृदमोदतेभांप्रभिर्यैर्विरहेणापीश्यतेनैःसननसमरागोमहास्वश्वरास्तेः १४
यथालक्ष्यासंपन्नाश्लोकसूचनेननीति अथमोदुर्मनस्तेयेवलक्ष्यासकलंनोकोपहवंतनीति। अत्रमज्जनेनलोकसू
चनेहेतुत्वेनकाश्चिन्नायलक्ष्योसेवसज्जनमतिहेतुनादुर्मनेननलोकदुःसूचनेहेतुत्वेनकाश्चिन्ना। यैरभस्यचंद्रस्याप्रभिःकि
रणैरिदंजगत्मोदतेतुष्यतिविरहेणकर्मोतेश्चंद्रविरहेणरात्रीश्यतेशोष्यते। अत्रसूचनेहेतुत्वेनलोकेप्रसिद्धायेचंद्रकि
रणास्तएवविरहेणदुःसूचनेहेतवःकृताः। सगणलगणद्वयेनसगणोरगणद्वयंगुरुश्चनैरङ्गिःछैःसप्तभिर्यतिश्चचेत
द्भिन्नास्वश्वरास्यात्। तदुक्तंरत्नमणौ। सूर्योधर्मश्चद्विगुरुरुगुरवोजेर्मतास्वश्वरांछेरिति॥१४॥ स्यादिति। इहालो

यत्कार्यैअसदपिहेतुत्वेनाविद्यमानमपि।अपिशब्दाद्विद्यमानंचदृश्यतेहेतुत्वेनयेनपुंसाविरचितमुत्कंस्थानतद्दन्येनतदेव
वस्तुतद्विरुद्धेकार्यैसौकर्यैणतत्करतयाहेतुःपरिविरचितःकल्पितोऽसियदितत्कृतसख्यापातःस्यात्।तदुक्तं।सौकर्यैणनि
बद्धापिक्रियार्थविरोधनीति।हेकमलेलक्ष्मिभजकमपिभक्तमपिममांगीनंमत्वानालोकयसि।यदिनहित्वयास्मादेवहे
तोरहमालोक्योदृष्टिमर्हः।अत्रकेनचिन्मलनस्यामकंत्वंदीनइतित्वांदेवीनालोकयतीति।ततःसआहमत्वादीनमि
त्यादि।तथाचदेवीकर्तृकानालोकनेहेतुत्वेनकल्पितं।यदिनत्वंतदेवतदन्येनतदालोकनेसौकर्यैणहेतुनयाकल्पितमि
तिलक्षणानुगतिः।मगणद्वयंनगणोनगणत्रयंसगणोगुरुश्चेतैरिमैरष्टभिर्यत्याचयुतानंसीभवति।तदुक्तंछन्दोमणौ।

स्याद्यत्कार्यैयद्धेतुत्वेनविरचितमसदपिदृश्यतेविद्यमानंवाकार्यैसौकर्यैणाख्यंपरिविरचितंहेतुः॥
सस्यान्मत्वादीनंनालोकयसियदिनजकमपिकमलेमालोक्योत्वादेवाहंसीभवतिममननननसगयुतैर्भैः
॥१५॥प्रश्नाभिन्नमहीनरमाहितमेवंप्रभृत्यादिषुचक्रुतंयत्कोनरमतिनुचित्रमिदंकोदंडधरोनिरिक्षनु
तः॥कःशेषेशयनंकुरुतेचतमःकोनाशयतिप्रबलनरःकोरण्येसिंहःकथितात्रहिनालीलामससाःसनजन
गाः॥१६॥इत्याद्युक्तिः॥ ॥अष्टौद्वारावत्रप्रादंडालक्ष्मीहिनामिभविरतिरितिहंसीति॥१५॥प्रश्नेति।प्रश्नाभिन्नंप्र
श्नारभृथक्कमहदुनरमाहितंस्थापितंयद्विषंप्रश्नयुगादिषुप्रश्नद्वयादिषुएकमुनरंक्रमलक्ष्मियदितत्कृतंचित्रमलंकरणंस्या
त्।तदुक्तं।प्रश्नोनरोनराभिन्नमुनरंचित्रमुच्यतइति।क्रमेणोदाहरति।कोदंडधरइति।निरिक्षेतेर्नुतःस्कृतःदंडधरःकइति
प्रश्नःतदभिन्नंकोदंडधरोनामधनुर्धरइत्युनरं।कःशेषेशयनंकुरुतेकस्तमोधकारंनाशयतिकःप्रबलनरोरण्येसिंहइति
प्रश्नाणांप्रश्नानांहरिरिक्षेकमुनरं।हरिर्नामविष्णुरर्कःसिंहश्चनथाचामरः।यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषुइति

मगणःसगणत्रयंनजगणागुरुश्चेतर्यद्विनाविंगलनागेनलीलाकथिनाद्रयंकविद्वल्लाकरपुल्लकेरस्यते॥१६॥इत्याद्युक्तिः
॥अथत्रयोविंशत्यक्षरपादजातीविद्युल्लेखाविषमालंकारंनिरूपयन्॥चित्रंकेलक्षयतिवस्त्वनइति।अननुरूपयोर्वस्त्वनोर्य
दनंमेलनमाहुश्चेत्कथिरितिशेषः।नहिविषममलंकरणमुच्यते।तदुक्तं।विषमंवर्ण्यनेयत्रघटनाननुरूपयोरिति।हेभवन्
भवगुणांभोनिधिःकनत्रगुणांभोनिधिःकनत्रगुणांभिनिधीसंजिगमिषुःसम्यक्कुर्गंतुमिकुर्मंडधीरहंक।अभागाधानेनत्वे
नात्यल्पेनचाननुरूपयोर्गुणसमुदनत्वविरुद्धयोर्घटनेकारणेनविरूपंकंकारणासरूपंकार्यमाहुर्यदितहिनतूविषमुदीरि
तंप्रोक्तं।तदुक्तं।विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरंविषममंससमिति।धवलजाहवीह्लवपुषःप्रजाःप्रसूतेउत्पादयति।अत्रभागीरथ्यो

अथविद्युल्लतिः॥वस्त्वनोर्घटनमाहुश्चेदननुरूपयोर्विषममुच्यतेगुणांभोनिधिःकनंवनत्रसंजिगमिषुस्त्वलंक
मडधीर्विरूपकं॥कारणेनयदिकार्यमाहुतदुदीरितंधवलजाह्नवीप्रसूतेसिह्लवपुषःप्रजानरनारनीरलवस्त्वित्रकं॥
त्यकेदत्रात्मभावेणविष्णुरूपाभवंतीतिकारणगुणप्रक्रमविरुद्धाश्चेतवर्णभागीरथ्याःसकाशाच्छामवर्णप्रजोत्पत्तिः।ननरनर
नरगणात्रयुगुरूचचेत्रिचकंस्यात्।तदुक्तंक्रमणे।त्रिमूर्गंद्रगुणांद्रवेतदनुजोद्दलभनगणोनुचित्रकमिति॥१७॥इष्टेति।
इष्टइष्टात्मानिष्टेइष्टप्राप्तावनिष्टप्राप्तौस्यातांयदिइष्टानामिष्टप्राप्तिरेवाअनिष्टमेवानामवतियदितर्हिकथिनःइत्यनेन
मकारेणात्रविषमिदंविषममुदितंकथितं।तदुक्तंकुवलयानंदे।अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्तदिष्टार्थसमुच्चयमाहित्युत्तरअ
निष्टावाप्तेरपिग्रहसंगृहीतायाइष्टानवाप्तेश्चमत्यैकमपिविषमपदेनाचष्टेनतश्चकेवलानिष्टप्रतिलंभःकेवलेष्टानवाप्ति
श्चेत्यत्रदपिविषमइत्यनेनसिद्धंभवतीति।धनधिषाधनेच्छयेत्यर्थः।नगरमरतिसतिअसौयाचकत्वेनइष्टामृतः।अत्रयाच
केधनेच्छयानगरमरतिसतिनकेवलंधनानाप्तिःकिंतुस्वरूपतानिरपीतिदृष्टानष्टिरनिष्टप्राप्तिः।अस्त्येषोःपुरुषस्यतद्

दनमपिअपिशब्दात्पेयंचनमिलितं।अत्रकेवलंभस्यादनरूपेष्टानवाप्तिर्भोक्तेस्तुलब्धस्यसत्वेऽसंभविमिलितं।अत्रभस्य
दनरूपेष्टावाप्तिसद्भावातेनसहविषादनरूपानिष्टप्राप्तिसद्भावाच्चकेवलानिष्टप्राप्तिः।मगणद्वयेनगणेनगणचतुष्टयेनष
गुरूवर्णेनेनअष्टसप्तदशपंचसप्तयतिर्यस्यतन्मनाक्षीरंस्यात्।अत्रमनाक्षीरमितिनपुंसकलिंगमष्टसप्तयंचसप्तयतिश्चसप्तदश
मतन्मिप्रायेण।मृद्वंतुमनाक्षीरमोलोनोन्लोगवसप्तपंचदशाकावितिः।।८।।इतिविच्छित्तिः।।अथचतुर्विंशत्यक्षरपादजातसंख्य
स्योपर्यायययथासंख्यालंकारोनिरूपयन्विभ्रमगतिंलक्षयति।चेदिति।एकंबस्त्वेनैकस्मिन्पर्यायेणः पर्यायेणाश्रितंचेत्त्र
यवा।नेकेपिपर्यायेणएकस्मिन्गताश्चेत्तदानर्हिपर्यायालंकारःकथितः।तदुक्तं।पर्यायोयदिपर्यायेणैकस्यानेकसंश्रय
इष्टलाभानिष्टेस्यात्तोयदिकविभिरिदमुदितंमिहभवतिलेवेशनाप्तिर्वानिष्टंश्रियमिनिगरमदतिधनधिया।।सैवासो
नष्टोमस्थेछोर्मिलितमिहनतदहनमपिमिलितंनलसत्वेऽजडयतिममननननलगुरुभिः।।९।।अथसंसृष्टिः।।चेत्
र्यायएकमाश्रितमनेकस्मिन्नेकेपिवैकगतास्तदापर्यायःकथितोवतिस्त्रियगतौमीनोविहायाधुनारिपुरामन।
दारिद्र्यंगतमागतंवसुयथासंख्यंतुवेदत्वयःक्रमिणांक्रमात्।राभूनोद्यजयावविभ्रमगतिःप्रोक्तास्तनस्तंसरीरहभोगिना।९
इति।एकस्मिन्ययनेकंवापर्यायः सोपिसंसृष्टइति।क्रमेणोदाहरति।हेरामत्वयिअवतिरक्षतिसतिपृ।थ्वीमितिशेषः।
भीर्मितिनोःस्मनविहायत्वत्काधुनारिपुगता।अथैकस्यामीत्यादिपर्यायेणरामभक्तत्वंचुरुत्यनेकाधारश्रयणं।हेरा
मनोस्माकंदारिद्र्यंगतंवसुधनमागतं।अत्रदारिद्र्यवसुरूपानेकाधेयस्ययथापर्यायेणरामभक्तरूपैकाधाराश्रयणं।क्रमिणां
क्रमवतांक्रमादन्वयश्चेत्तर्हियथासंख्यमलंकरणंस्यात्।तदुक्तं।यथासंख्यंक्रमेणैवक्रमिकाणांसमन्वयइति।हेराज
न्।अद्यराभूनोस्माश्चजयावरक्षःअत्रराभूनजयास्मान्अवेतिक्रमेणान्वयः।इहभोगिनापिंगलनागेनम

सजसगणाः।नगणद्वयेभरगणेनचतुर्थेभ्रमगतिःप्रोक्तानदुक्तंयमर्णा।कर्णेंद्रोजगणोथविभ्रमगतिर्ब्रह्मंचशीरद
यंदहनामृनेइति।।९।।इतिसंसृष्टिः।।अथपंचविंशत्यक्षरपादजातावतिशय्योपरिवृत्तिपरिसंख्यालंकारोनिरूपयन्
कोंचपदोलक्षय।स्यादिति।अधिकन्यूनयोर्विनिमयः।यूनंदत्त्वाधिकग्रहणमधिकंदत्त्वान्यूनग्रहणंचेत्तर्हिपरिवृत्ति।
रलंकृतिः स्यात्।तदुक्तं।परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाधिकयोर्मिथइति।इहलोकेसाम्प्रमिद्धाबदरीबदराणांबदरीकल्प
नोचितरणाहानाहामस्यकृपांप्राप्ता।अत्रबदर्योरल्पबदरीफलदानेनमहायोगिदुष्प्रापरामकृपाग्रहणं।रूपकविः अ
र्थेकंचनपदार्थेकापिनिधिप्यनरपरेतस्मादपरस्मिन्स्तुलेमिवदतिकथयतिचेतदापरिसंख्यालंकृतिः स्यात्।त
दपानिकृतिः स्यात्परिवृत्तिश्चेदधिकन्यूनविनिमयइहनुदरविदरणात्।रामकृपांप्राप्ताबदरीसायदिचरूपकवि
रमिवदतितदपरे।कापिनिधिप्यार्थेपरिसंख्ययमवतिनृपइहनृपुनिवमनं।केशिकएवकोंचपदाभ्रमननननगु
रुपुगिरुजयतिः।।२०।। ।।दपरइत्यवपूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिविकल्पात्तस्मिन्नादेशाभावः।तदुक्तं।परिसंख्यानि
षेधैकमेकस्मिन्यत्रलक्ष्यतेवणमिति।इहनृपेगमराजअवतिरक्षतिमतिपृथ्वीमितिशेषः।केशिकेकेशानांसमूहेणअ
चितलक्ष्मीतिसमृद्धेदकुनियमनंबंधनंनृषुनुनामीत।अत्रबंधनरूपपदार्थस्यनरेषुनिषेधः केशसमुदायेकथनं।इहभ
मसगणाःनगणचतुष्टयेगुरुश्चेतेर्युक्ताइ-इ-चेषुपंचसुपंचसुअष्टासुचयतिर्यस्याः साकोंचपदास्यात्।तदुक्तंना
कोरे।कोंचपदाभोस्थोननननागाइषुशरवसुमुनिविरतिरिहभवेदिति।।२०।।इत्यतिकृतिः।।अथषड्विंशत्यक्षरपाद
जातावुत्कृष्टसमालंकारंनिरूपयन्नुनंगविनुंभितंलक्षयति।चेद्धेतोरिति।हेतोःकारणस्यसादृश्यंकार्येभिन्नेचेत्तर्हि
सममलंकरणंस्यात्।तदुक्तं।सादृश्यमपिकार्यस्यकारणेनसमंविदुरिति।हेराकरात्मजगजाननइहलोकेऽदनेशंक

रत्नमुचितंयोग्यं।अत्रशंकल्याणंकरोतीतिशंकरइत्यन्वर्थनाम्नःशिवस्यपुंवेगजाननेपिकल्याणकर्तृत्वमितिकार्यस्यकारणे
नसारूप्यं।योर्थःकर्तुमिष्टःसोर्थअनिष्टलंभनमंतरानअनिष्टप्राप्तिंविनाभवतिसिध्यतिचेत्तर्हीयंसमस्यात्।तदुक्तं।विनानि
ष्टंचनसिद्धिर्यदर्थंकर्तुमुद्यतइति।हेनरपराजन्इदंस्वर्णार्थ्यंहेलांश्लिष्टाआश्रित्यवर्णंप्राप्तोसि।अत्रयत्नवर्णेष्ठया
राजाश्रयःकृतस्तत्संवर्णप्राप्तमित्युक्तानार्थेनयेदर्थमुद्योगस्तस्यनिष्टप्राप्तिंविनासिद्धिरितिलक्षणसमन्वयः।श्लेष
णतुद्वितीयस्वर्णपदस्यसंबंधःकृष्णंप्राप्तमितिव्याजस्तुतिः।अनुरूपयोर्वस्तुनोर्योटनेपिसंगतावपितत्समंस्यात्।तदुक्तं
।समंस्याद्वर्णनंयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोरिति।काश्यांवाराणस्यांगंगायाभागीरथ्यायोगोयोग्योसि।अत्रातिपाद
अथोद्भूतिः॥चेद्वेनोःसारूप्यंकार्यंस्लिसमभिदमुचितमिहशंकरःसज्जशंकरत्वेतेयोर्थस्त्विष्टःकर्तुंसभवतिस
मयरमनिष्टलंभनमंतरा॥श्लिष्टांवांस्वर्ण्यार्थ्यांप्तःस्वणमल्लिहनरपयदनेषितत्यनुरूपयोःकाश्यांगंगायोगो
योग्योजटयतिमननिरसलाभुजंगविभृंजितं॥२९॥ ॥नलेनातिमनोहरत्वेनचानुरूपयोःकाशीभागीरथ्योर्योगः
।मगणद्वयंतगणोनगणत्रयंरसगणोलघुर्गुरूचचेन्हिजयोरष्टरुरुकादशरुचयतिर्यस्यतद्भुजंगविभृंजितंस्यात्
।तदुक्तंरत्नाकरे।वक्षीत्राश्चेछिदोषेतंममननयुगरसनलगैर्भुजंगविभृंजितमिति॥२९॥इत्यद्भुतिः॥अथदंडकेधि
कायलंकारानिरूपयन्दंडवृष्टिप्रयातंलक्षयति।अधिकमिति।यद्हिआधेयेमहाधारतःपृथुलाधारात्अधिकतो
कानदीधिकमंडलंकरणस्यात्।तदुक्तं।अधिकंपृथुलाधारादाधेयाक्यवर्णनमिति।हेलक्ष्मिभुवनधरेपितेरीशनो
दरेममागःअपराधोनमास्ति।अत्रयस्यलक्ष्म्यरस्यभुवनाधारत्वेमविशालत्वेप्रदर्शनंनमनमातीत्याधेयस्यापराध
स्याधिक्यंवर्णितं।अपरंलक्षयति।एवमिति।एवंमहतआधेयतआधेयादधिकआधारउक्तश्चेन्हिअपरंत

त्।अधिकमुदितंप्रोक्तंतदुक्तंपृथ्वाधेयाद्यदाधाराधिक्येतदपिनमनमिति।देवकीकुक्षिर्महान्।ययस्मादयंकृष्णोवि
कुक्षेर्योयस्यसएषश्रीहरिःस्थितः।अत्रविश्वकुक्षित्वकथनेनाधेयस्यहरेर्विशालत्वेप्रदर्शनंतस्यसदेहस्यदेवकीकुक्षि
स्थितिकथनेनाधारस्याधिक्यवर्णनं।नयुगुलेननगणद्वयेनमुनिरैःसप्तभीरगणैश्चदंडवृष्टिप्रयातोदंडकोभवेत्
।अनुपादंप्रतिदंडकचरणेपुरगणवृत्त्याधरेअर्णादयोदंडाकाःस्युः।तदुक्तंरत्नाकरे।यदिहनयुगुलंतनःसप्तरेफास्त
राचेदंडवृष्टिप्रयातोभवेदंडकइति।प्रतिचरणमिहवृद्धरेफस्मरवर्णार्णवश्चालजीमूतलीलाकरोदामशंखादयइति॥२२॥
इत्यद्भुतीति।इहयदासूक्ष्मादाधेयतआधेयात्सूक्ष्मामाधारंवदतिकविरितिशेषः।तदाल्पमितिसंज्ञायस्यतदलंकर
अथदंडकाः॥अधिकमकृतामताधारतोयद्हिचाधेयतःकृतदालक्ष्मिनेसुदरे।त्वयिभुवनधरेममागोनमास्येवमा
धारतःकोधिकश्चेन्मताधेयतः॥तदपरमुदितंमताद्देवकीकुक्षिरोषोनयद्हिस्वकुक्षिस्थितःश्रीहरिः॥नयुगुलमुनि
रैर्भवेद्दंडकश्चंडवृष्टिप्रयातोमुपादेरुभापरे॥२३॥इत्यद्भुतितिदात्यसंज्ञंचसूक्ष्मायदाधेयतःसूक्ष्मामाधारमीशाणु
विनेनुते।ममननुरयिमेनरीनस्तनुर्मातिनोक्तिर्विदेरारभनूवस्तुशक्यंपरंयाचरेत्॥यदिभवतिविशेषभाख्यानवाचा
पिरंभामयानुर्यपादेरिहेत्वर्णषोडशेंद्रिगनवनवगैर्मितार्णोनमर्णानमर्णार्णवश्चालजीमूतलीलाकरोदामशंखादयः
णेत्यान्।तदुक्तं।अन्येनुसूक्ष्ममाधेयाद्यदाधारस्यसूक्ष्मतेति।तेईमंजरीतोमंजर्यास्तनुःसूक्ष्मामननुरयिनोमतिः।इ
दंकस्याःस्थिरलिप्याःपंक्तिप्रतिवचनं।अन्याधेयस्यतन्वाःमंजरीतस्यनुरित्यनेनातिसूक्ष्मतामुक्तानोप्याधारस्यचि
तस्यागुणत्वकथनेनातिसूक्ष्मतादर्शिता।विशेषालंकारंलक्षयति।किंचिदिति।किंचिद्दूरारभनेवपरमन्यमनाक्यंवस्तु
आचेरुर्कुर्याद्यदिनहिंविशेषोलंकारोभवति।हेकृतनुमयातवाख्यालंभनरंभवाधिलक्ष्म्या।इदंकस्यचिद्वेयमीप्रतिष

चनं। अत्रेयसीदर्शनरंभेणरंभादर्शनरूपात्कथनस्तेनगम्यतिः॥तुर्यपादेपूर्वश्लोकचतुर्थचरणेउदितेषुअनुपादेरवृध्या
परेइत्यनेनेतेषुदंडकेषष्ठरगणोर्णनामास्यात्॥एवमंघ्रिगताःपदगताःनवनवगोमिताःनवनवत्यधिकनवशतमिताअ
र्णविर्णोयस्यदंडकस्यदंडनमेनमारभ्यार्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशोस्यादयोदंडकाःस्युः॥२॥अथमपीति।स्यात्
प्रसिद्धमाधारंविनाधेयमुक्तंचेतदाहिअथमलंकारोपिसविशेषोभवेत्॥तदुक्तं।विशेषःस्यानमाधारंविनाप्याधेयवर्ण
नमिति।एषाचंचलाविद्युन्मुदिरेणमेघेनरहितेस्थलेलिखितअत्रचंचलायामपिपद्मःकमलमस्तिअत्रपद्मेमीनोस्तःइयं
रूपुकांतिर्यायातिः॥अत्रविद्युद्रूपपद्ममीनानांमेघजलरूपप्रसिद्धाधारेणविनाधारांतरेस्थितिरुक्ताअपरमाहाअनेकयेति।

अथमपिचसभवेद्येहिनाख्यातमाधारमाधेयमुक्तंतदाचंचलेषास्यिमुदिरेनेत्रापिपद्मोत्र
मीनावनेकत्रयेकत्रस्थूदितंस्यात्कविभिरुक्तिमत्वात्रामःप्रतापीरणेरावणेनेक्षिसर्वत्रभी
त्या॥अस्मिन्कइतिभवेदंडकोनोत्यग्रायवृध्यास्करर्णादयःपूर्ववत्॥२४॥ ॥

अत्रशास्त्रेएकंवस्त्वेकमानेकेषुस्थलेषूदितंस्यादितिहिकविभिःसविशेषएवाकथिकथितः॥रावणेनमीत्यारणेप्रता
पीरामःसर्वत्रसर्वदिक्षुलेक्षिदृष्टः॥अत्रैकरामस्यसर्वदिक्ष्ववस्थितिः॥नोनगणइत्यंत्याःसप्तप्रायगणाश्चेनहिप्रसि
द्धनामादंडकोभवेत्॥तदुक्तंतेनैव।प्रसिद्धकसमभिधोधीरधीभिःस्मृतोदंडकोनदृष्टादुनरैःसमग्रैरितिः॥यानो
यगणानांवृध्यापूर्ववदर्णादयःस्युः॥यथारगणवृध्यार्णार्णवादिनामानःस्युःतथायगणवृध्याएनविःस्युः॥तदुक्तं
रत्नमंजे॥तद्वर्धेयवृध्यास्करर्णादयःपूर्ववन्मताइति॥२५॥अथरसवदादयलंकाराभिरूपयिष्यन्तत्साधनीभूतान्रसा
दीन्निरूपयति।इहेति।इहसाहित्यशास्त्रेविभावैर्व्यभिचारिभिरनुभावैर्वैवण्यादिभिःसंचारिभावैःसंमोहादिभिश्चा

भिव्यंजिताःध्यादिन्यायेनरूपांतरेणपरिणामंप्रापिताः॥ननुयदप्रदीपन्यायेनप्रकाशिताःयेस्थायिभावामीत्यादयस्त
वरसाःस्युः॥तदुक्तंसाहित्यदर्पणे।विभावेनानुभावेनव्यक्तःसंचारिणातथारसतामेतिरत्यादिःस्थायीभावःसचेतसामिति
नेचरसानवस्युः॥तानूदर्शयति।अथानवरसानीति।शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतानामयंक्रमः॥अथोद्देशः॥आस्याद्येअभिधानंचेत्यमरः॥
तेषांस्थायिभावानाह॥नवस्थायीति।प्रीत्यादयःक्रमान्नवस्थायिभावाःस्युः॥रुद्रःक्रोधः॥प्रीतीरतित्यत्रइत्संज्ञेपेपूर्वस्मेतिदी
र्घः॥स्थायिभावोनामभावोनैरंतरीयतयारसत्वंनयन्नेषुअनुगतः॥तदुक्तंसाहित्यदर्पणे।स्थायीभावोरसत्वंयत्रकुत्रापिवाकाव्यनाट्ययोः॥
रुद्रः॥ननिरोधीयतेस्थायीतेरसोपपद्यतेपरमिति॥नचरौद्रसत्वदर्शनादिहअनिनामनोवैकृत्य

इहरसास्यस्युस्तेस्थायिभावाविभावैरभिव्यंजिताश्चानुभावैश्चसंचारिभावैश्चयेतेनवस्यर्थया॥नकइतिस्या
च्छृंगारसंज्ञश्चथीमत्तनामाचरौद्राख्यश्चानुनास्यश्चास्याभिधानतया॥करुणनोनोनवस्थायिभावास्क
मीतीरतिःस्याज्जुगुप्साचरुविस्मयोत्साहहासाश्चनोक्रमःस्यःक्रमात्॥नगणगाश्चायदाख्याद्याएकोत्रि
शिष्यमनंप्रेक्षेयभगाद्यामताक्षोद्यमाःक्रमोसंज्ञकोरुद्रैः॥२६॥ ॥

DR. BHAU DAJI

रणभीतिः। मनोनुकूलेर्थेमनसः प्रवणतारतिः दोषदर्शनादिभिर्विषयेषुगर्हाजुगुप्सा। प्रतिकूलेऽनिष्टेऽप्यज्ञानंक्रोधः। लोकसीमनिवर्तिषुपरार्थेषुचेतसोविप्लवःस्मारोविस्मयः। कार्यारंभेषुत्त्वरितरः संरंभउत्साहः। रागादिविरुतश्वेतोविकाशोहासः। इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यंशोकः। निरीहावस्थायास्वात्मविभ्रमजंरुदंरागः। नगणगुरुभ्यांपरेष्टैरारगणाआद्ययेषांतेगणाद्यरातहाविषश्चिरुणानांमाताः पन्नगाद्यारंडकाः स्युः। तेषुपन्नगादिसंज्ञकेषुरुदैरेकारराभीरगणे। र्मालतीसंज्ञकोभवति। तदुक्तंरुद्रमणेोनगणगाभ्यांपरैरष्टैः पन्नगाः स्युस्ततोत्रैकरेफाभिरुभ्यादंभोलिहेलावलीमालतीकेलिकंकेलिलीलाविलासाह्वयइति॥२९॥ ॥विभावादीन्निरूपयति। प्रवरन्तीति। भरतसंज्ञकऋषिर्विभावान्आलंबनाख्यान्ततोद्दीपनाख्यानितिद्विधाद्विप्रकारकान्प्रवरति। इहअनेभयरादयःपञ्चार्थाःक्रमेणरसक्रमेणअमीषुद्विविधविभावेषुआदिभूताआलंबनाख्याः स्युः। तत्रभयदाख्याह्रयः। वधूःस्त्रीरुरुपलक्षणंअतोनामकस्यापिग्रहणं। पूतिगंधिदुर्गंधिमांसरुधिरादि॥ द्विरुक्तानुअश्वर्यरुत्अतिलोकसीमरसु। वैरुत्नेरी। अयमालंबनविभावोयुक्तयीरस्यादानवीरेदानशौण्डादयोज्ञेयाः। वैरुताकारोविरुनाकारः। स्वार्थेण्। इदमप्युपलक्षणंविरुतनागादेः। शोच्यंशोकार्हंमृतेष्टादि। अतिविलासारतानित्यतादिनाशोवरुत्नि। निःसारता। आद्यपदेन परमार्थसरूपसंग्रहः। तदुक्तंसाहित्यदर्पणे। रत्याद्यद्बोधकाःलोकेविभावाः काव्यनाट्ययोः॥आलंबनोद्दीपनाख्यौतस्यभेदावुभौमतौ॥आलंबनोनायकादिस्तमालंबंचरसादयइति। इहेबुधाइहक्रमतोघोरंचेदुरितात्क्रमः परेउद्दीपनविभावाःस्युः। तत्रघोरंचेष्टाघोराचासौचेष्टत्यर्थः। अघोरालंबनाआद्यारेः। इंदुश्चंद्रः। रुग्व्याधिः। रुगिवातः अर्थोरालंबनदुर्गंधिरस्तनि। विहिद्विचेष्टाशवचेष्टामुखिमहारादिः। आश्चर्यरुत्सगुणाः अतिलोकसीमगुणाः शवचेष्टाःस्वापकारादयः इमउद्दीपनविभावामुक्तवीरस्यादानवीरादेः पात्रमात्तिसाम्राज्योरेयोज्ञेया। विरुताकारस्यचेष्टागतिभाषणादिः। शोच्यार्थान्मृतेष्टादेः।

प्रवरतिभरतर्षिर्भावान्द्विधालंबनाख्यारुत्योद्दीपनाख्यानमीषादिभूताः क्रमेणाप्यमीस्युः इहभयदरुधूपूतिगंधिदुरुत्साश्चर्यैर्यरुद्वैरुद्वैरुताकारशोच्यातिलासनित्यताद्याः परेस्युः॥ क्रमतइबुधाघोरंचेष्टंदुरुक्यात्तिविहिद्विचेष्टाशवाश्चर्यरुत्सगुणा

शत्रुचेष्टानर्थचेष्टाकारचेष्टाचतुष्टयं सप्तलोकदृत्यादयोत्रेपुलास्वेष्टयाः सिंहविक्रांतसंज्ञाः॥२५॥

सतां पुण्याश्रमक्षेत्रतीर्थवनादीनामालोकोदर्शनं इत्यादयइत्यादिशब्देन शृंगारादिषुवसंतादिकालपुष्पितवनादिदेशादेर्ग्रहणं। तदुक्तंसाहित्यदर्पणे। उद्दीपनविभावास्तेरसमुद्दीपयंतियेः आलंबनस्यचेष्टाद्याः शत्रुकालादयस्तथेति। अत्रेपुलाः पंचलघवःसेष्टया यथेष्टयगणाश्चेत्सिंहविक्रांतसंज्ञोदंडकः। तदुक्तंछंदोमणौ। रारमितलघुवर्णोसतौयेयथेष्टैरसौसंस्मृतोदंडकः सिंहविक्रांतनामेति॥२५॥

क्रमेणेति। वैवर्ण्यादयः क्रमेणानुभावास्युः। इत्यादयइत्यस्यप्रत्येकंसंबंधादन्येपिग्राह्याः। तथाचवैवर्ण्यगद्गदभाषणकंपसेदरोमांचाश्रुवैस्वर्यभयानकस्य। कटाक्षभ्रूविक्षेपादयः शृंगारस्य। निष्ठीवनमुखवलननेत्रसंकोचादयोबीभत्सस्य। भ्रूभंगोष्ठदंशबाहुस्फोटनतर्जनादयोरौद्रस्य॥ घर्मरोमांचसंभ्रमादयोद्भुतस्य। सहायान्वेषणमार्गणभिक्षादयोयुद्धवीरस्य। दानवीरेसुसत्याध्यवसायादयोज्ञेयाः। नेत्रसंकोचमुखस्मेरतादयोहास्यस्य। देवनिंदाभूपातक्रंदनादयः करुणस्य। रोमांचानंदाश्रुक्रमेणानुभावास्तुवैवर्ण्यमेवंकटाक्षश्चनिष्ठीवनंमुहिर्घातोघर्मः सहायान्वेषणंनेत्रसंकोचनंदेवनिंदाश्चरोमांचहर्षादयः स्युः॥ क्रमेणेवसंचारिभावास्तुसंमोहनालस्यमोहोग्रदंशभ्रमाधृतिस्वप्नास्वैराग्यमुख्यारसेषुत्रयस्त्रिंशद्देतेतु साधारणाः प्रायशाः स्युः॥ द्विधास्यत्रशृंगारउक्तोस्तियोगपूर्वस्तविप्रलंभात्परोवीरसंज्ञस्त्रिधायुद्धवीरस्तथादानवीरोदयावीरइत्यनेनशांतस्तुसैर्वैरुदीरितः॥ नवभ्योधिकोरसस्तत्रलंसरोपीतरैर्भोक्तिः स्थायिभावादयस्नेहेत्रोचनज्वेष्टनालिंगनानिष्ठ्यूंकायथेष्टमेकारैस्मृतः सिंहविक्रीडनामा॥२७॥

तादयः शांतस्यायआलंबनोद्दीपनभावस्वरूपकारणेरुद्भोभीत्यादिस्थायीभावः कार्यरूपेणबहिःप्रकाशंतामेतिसोनुभावः। तदुक्तंदर्पणे। तदुक्तैःकारणैःस्वैःस्वैर्बहिर्भावंप्रकाशयन्। लोकेयः कार्यरूपः सोनुभावः काव्यनाट्ययोरिति। संमोहनाधृतिमुख्याश्चसंचारिभावाः क्रमेणेवस्युः। एतेतुत्रयस्त्रिंशत्संतिप्रायशोरसेषुसर्वरसेषुसाधारणाश्च। स्मितयावर्वमानेस्थायिनिमाद्भर्भरतिरोभावा

भ्यामभिमुख्येनचरणाद्व्यभिचारिणः। तदुक्तंदर्पणे। विशेषादभिमुख्येनचरंतोव्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशत्तेमताइति। तेचाभिर्वेदावेगैर्न्यश्रममदजडताऔग्र्यमोहविबोधःस्वप्नापस्मारगर्वमरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाःऔत्सुक्योन्मादशंकास्मृतिमतिसहिताव्याधिसत्रासलज्जाहर्षास्त्याविषादाःसुप्तिश्चपलतागलानिचिंतावितर्काः। संमोहनादिष्वाधमुख्यरतिरेषसेकमभिसंबध्यते॥ तथाचसंमोहत्रासग्लान्यादयोभयानके। आलस्यौग्र्यजुगुप्सामरणादयश्चशृंगारे। मोहापस्मारावेगव्याध्यादयोबीभत्से। उग्रतावेगरोमांचवेपथुस्वेदादयोरौद्रे। संभ्रमवितर्कहर्षाआद्भुते। धृतिमतिगर्वस्मृतिरोमांचादयोयुद्धवीरे। हर्षस्मृत्यौत्सुक्यादयोदानवीरादौज्ञेयाः। स्वाप्नस्यावहित्थादयोहास्ये। निर्वेदमोहापस्मारग्लान्यादयः करुणे। वैराग्यहर्षस्मरणमत्यादयः शांते। अन्यस्यस्थायिभावोन्यत्रसंचारिसंज्ञांगलभते। देवगुरुनृपादिषुनिर्विषयारतिः। उद्बुद्धमात्रोविभावादिभिरपरिपुष्टत्वारसतामनापद्यमानः स्थायीभावश्चभावशब्देनोच्यते। अत्रशृंगारोद्विधा॥ उक्तोस्तिद्वैविध्यमेवदर्शयति। संभोगेति। संभोगशब्दःपूर्वोयस्यतथाविप्रलंभाच्चापरश्चशृंगारः। संभोगशृंगारोविप्रलंभशृंगारश्चेत्यर्थः। यत्रविलासिनावन्योन्यस्यदर्शनंस्पर्शनंचवनादीनिचरुरुतत्रसंभोगशृंगारः। यत्रप्रकृष्टारतिरभीष्टोपैतिनविप्रलंभशृंगारः। वीररसंविभजतेवीरसंज्ञइति। धर्मवीरोपिचतुर्थोस्तिः। तदुक्तंसाहित्यदर्पणे। सचदानधर्मयुद्धैरयायासमन्वितश्चतुर्धास्यादिति। एतेषांस्थायिभावादीनांसमनंतरमेवहिरुद्भवदर्शनंरुतं। शांतरसस्तुसर्वैरालंकारिकैर्नस्वीकृतः। अपितुकैश्चिदित्यर्थः। इतरैर्नवभ्योरसेभ्योधिकोदशमोवत्सलतामपिरसोभाषितः। तत्स्नेहादयः क्रमेणस्थायिभावादयोज्ञेयाः। तत्रवत्सलतास्नेहःस्थायिभावः पुत्रादिरालंबनभावः। तच्चेष्टाविद्यागौर्यादय उद्दीपनभावाः। आलिंगनांगसंस्पर्शशिरश्चुंबनादयोनुभावाः। अनिष्टशंकाहर्षगर्वादयोव्यभिचारिभावाः। ययेष्टयकारैर्यगणैः सिंहविक्रीडनामास्यात्। तदुक्तंछंदोमणौ। ययेष्टयकाराः परंगुरुताम्वेत्तमाहुर्बुधाः सिंहविक्रीडनामानमत्रेसति। अयंचदशाक्षरगणः॥२७॥

रसस्यरेवरूपशब्दादिकस्तथैवभावरतिरित्यादिकोस्तियःपरोविशेषतोविचारस्तत्रपंडितैरुक्तारदर्पणमतापरुद्मुख्यतः॥ रसादिवि

श्रुतिप्रबोधिशास्त्रतोवगम्यतांमयात्रिहप्रसंगतोनिजोपयोगितत्स्वरूपमात्रमीरितंयथायथोस्तिलगास्तथाश्रृंगारोज्ज्वलरोभवेत्॥२८॥

रसस्येति॥पिंडैतैःरसस्यजातावेकवचनंरसानामित्यर्थः॥हेवाःकालादयःरूपाणिरूढ्यादीनिचपरस्परंशत्रुताचविशत्रुतानुभावव्यभिचारिस्थायिनस्तथैवभावानांनिर्वेदादीनांवैरिताआदिर्यस्यसःपरोन्योविशेषतोविचारःसमकाशादर्पणमतापरुशैमुख्योयुधेभ्योरसादीनांविस्तृतिविस्तरंप्रबोधयंतियानिशास्त्राणिग्रंथाःतेभ्यएवागम्यतांज्ञायतां।निदेशग्रंथयोःशास्त्रमित्यमरः।मयातुदृष्ट्यर्थेप्रसंगतःरसवदाद्यलंकारनिरूपणप्रसंगात्निजस्यस्वकीयानुक्रमागतालंकारनिरूपणस्योपयोगितेषांरसादीनांस्वरूपमात्रमीरितंकथितंअभविस्तरेणनिरूपणस्योपयोगाभावान्ननिरूपितमितिभावः।मतायथेप्सितंयथेष्टंलगाःलघुगुरवस्तदानंगशोरवरोभवेत्।तदुक्तंक्रमणौ।यथेष्टमेरुचामरमुकुनादुरीरितोबुधैरनंगशोरवराख्योदंडक इति॥२८॥

रसवदाद्यलंकारोपयोगिभावादीन्निरूप्येदानींतान्निरूपयति।रसवदिति।यदारसःशृंगारादिरितरस्यरसादेरंगतयाप्रतिभाति।तदारसवदलंकरणंस्यात्।तदुक्तंकुवलयानंदे।सरसोयत्रपरस्यांगभवतितत्ररसवदलंकारइति।उदाहरतिपुरेत्यादिना।शिखरपियोनिर्गतोकुरुसैन्यविनाशकरःसन्गुरुकर्णेसुवेधेखेयेषुतैरीरैःसहापियुयुधे।असावभिमन्युर्मद्देवशात्दैवाधीनतयाकर्थंनिहतुःशोषादिभिरितिशेषः।इत्यंमुधिष्ठिरोक्तिः।अथभानंकरुणरसःतस्यवीररसोंगं।योतिदुःखेनतरीतुमशक्यंजलधिंसमुद्रमपिलघुयन्होष्यंतद्वत्रसवत्तदलंकरणंहिरसस्यितरांगतयाप्रतिभातियथागुरुकर्णसुवेरपियोमुयुधेपिशिखःकुरुसैन्यविनाशकरोनितरामभिमन्युरसोमर्मद्देवशान्निहतः॥हकर्थंजयतिप्रबलोमरुद्दात्मजनिःसकपिःकिलयस्त्वतिदुस्तरमप्यतरज्जलधिं॥लघुयोष्यदवत्कथितैस्तुयथेप्सितसैःकथितःकुरुमास्तरणाभिधरंडकएषबुधैः॥२९॥

किल।समबलेमरुतोरयोरात्मजनिःपुत्रःकपिर्वानरःहनुमान्जयति।अत्रहकमहिषयकरतिरेरंगतरसोंगं।बुधैःकथितैःयथेप्सितसैःसगणैःकुरुमास्तरणइतिनामयस्यसःदंडकःकथितः।तदुक्तंक्रमणौ॥नतयत्रनिजेप्सितंकेवलंग्रथनंसमतःकविभिःकुरुमास्तरणइति॥२९॥

यक्तीति।यर्हिविभावैरनुभावैरभिव्यक्तीकृतोयःसंचारिभावःसःभावःभावपदवाच्यः।तथादेवतारतिर्देशिकोगुरुर्ब्रह्मक्षोणिपोराजाचब्राह्मणश्चातिथिर्यस्यरूप्यादेस्तस्मिन्नभिव्यज्यमानारतिरपिभावः।सभावोत्रपरस्परसादेरंगंस्यात्तत्रविज्ञैःप्रेयोलंकारउक्तः।तदुक्तंकुवलयाश्वतरीरसःकरुणरसस्यांगं।तथाअद्भुतरसोहनुमद्विषयकरतिभावस्यांगं।यक्तीकृतोयर्हिसंचारिभावोविभावैःसभावस्तथादेवतादेशिकक्षोणिब्राह्मणादावभिव्यज्यमानारतिश्चापिभावःसयत्रापरांगं।प्रेयानलंकारउक्तोनविज्ञैःकाहसकसोधेश्यतोहिवंद्यानतांपीनतुंगस्तनांस्वर्णवर्णांगभासुवेशींसन्निभागादमालिंग्यकांतांस्वकांतांसुरस्त्रीस्यां।शक्रादिदेवावलेपच्छिदंरावणंतंविनिर्जित्यकारायहेबंधनालयेस्थापयामासयस्तंसहस्रार्जुनंकार्तवीर्यंक्षत्रसंघास्थानेकवारंनिहंत्यैतदस्त्रैःपितॄन्स्वानतार्क्षी।योजामदग्न्यस्तमुत्कोस्मियावत्संतुहितावस्मृतस्तज्जयीमेघनीलंःशिरांघ्रेर्नुतोरामचंद्रंस्तुतोहंतमेवानमंतामयेशास्ततोगोनदाकामबाणः॥२९॥

नंदे।विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितोनिर्वेदादिरुत्तमयस्मिंश्चद्वेदेवतागुरुनृपद्विजकलत्रादावभिव्यज्यमानारतिश्चभावःसयत्रपरस्यांगंसप्रेयोलंकारइति।अहंशोभनेमोघेराजमंदिरेशयानःसन्चंद्राननांचारुनेत्रांपीनोन्नतस्तनीमृदुतनुंगोरुशोभनोयस्यास्तांस्वर्णस्यसुवर्णस्यवर्णवद्रंगोगकांतिर्यस्यास्तांउर्वशीतुल्यांकांतांमनोहरांस्वकांतांस्वस्त्रियंगाढंदृढंयथातथाआलिंग्यकरासक्तस्त्रीस्यांभवेयं।अत्रविप्रलंभशृंगारस्यकेतिपरस्परविनिवेशाख्यव्यभिचारिभावोंगं।योजामदग्न्यःपरशुरामःयःशक्रादिदेवानामबलेपंगर्वंछिनत्तिभृशंतंप्रसिद्धंरावणंविनिर्जित्यकारायहेबंधनालयेस्थापयासःतंसहस्रार्जुनंकार्तवीर्यंक्षत्रसंघास्थानेकवारंबहुवारंयथातथानिहत्यएतेषामस्त्रैःऋषिस्तुल्योहितावस्मेत्यमरःस्वानस्वकीयान्पितॄन्अतर्पयत्तर्पयामासाअंतर्भावितण्यर्थोयमतः सकर्मकः।पुष्पादितेपिस्पृशामृशारुचतृपेत्यनेनसिच्।अनुदात्तादित्वादात्मनेपदं।वरत्रजहलंवस्येतिरप्रत्ययः।तंजामदग्न्यंमणंनुनमस्कुर्नुयावदुकः उत्क्रांतोस्मितावत्तंजामदग्न्यंजयत्यसौतज्जयीमेघनीलंःशिरांघ्रेर्नुतःस्तुतोरामचंद्रःस्मृतःततोहंतमेवानमंतमनमस्करवं।अत्रश्रीरामचंद्रविषयकरतिभावस्यपरशुरामविषयकरतिभावोंगं।यदायथेष्टंताःतगणाःततोगोरुद्वयंतदाकामबाणनामादंडकाः।तदुक्तंक्रमणौ।पूर्वंनुहीरायथेष्टंततोहारयुग्मंभवेत्तत्रसौभाग्यहींश्रादिभिःकामबाणइति॥२९॥

स्फुटचमत्कृति। इहभावोरसश्चानौचित्यतः अनुचितत्वेनप्रवृत्तोस्तिचेत्तर्हिस्फुटचमत्कृतिः कुमारेनंभावंरसंचभावाभासंरसाभासंचाहुः उ
अत्रकरेतिपदसूचितंविभावाख्योभवःशृंगाररसस्यांगं॥ तथाश्रीरामविषयकरतिभावस्य उक्तोस्तिप्रबन्धेतु मितिपदसूचित
परशुरामविषयकरतिभावोंगं॥सकर्मयइहभावाभासमाहुरसाभासमेनंह्यनौचित्यतश्चेत्प्रवृत्तौस्तिभावोरसस्फुटमात्तर्हिचेतोप
रागभवेत्तांतरोर्जस्विसंज्ञस्त्वलंकारउक्तः। जयसिजयसिराजेंस्त्वंयशोवीर्यवंतोपियुधेपुधुधेषुशत्रून्निजाननाशयतस्त्वदीयाहिपंतो
धरामप्रतापंस्वरोनिर्जिताब्धेतभूमंडलंवीक्ष्यहितां। प्रणमिद्धिरसोत्संसुवतीहसाशीनिवासाजपंतीहवर्मदिनेत्रंसरूपंजगद्भवयं
तोखिलैर्वंदितायासमालोक्यतारुण्यभारोल्लसत्कांतिपूरः॥भवतियुवतिसंघातोहि नित्यंनितांतंसमाश्लेष्टुकामोहिनाकीर्तितः षट्
लकारास्त्रयोगास्त्रयः स्फुस्तत्रश्येथेष्टयकारास्तदादंडकोमेघमालाभिधानः॥२९॥

तौभावाभासरसाभासौपरस्परसादेरंगंभवेतांचेत्तदातर्हिऊर्जस्विदाख्योलंकारउक्तः। तदुक्तंकुवलयानंदे। अनौचित्येनप्रवृत्तोरसोभावश्च र
साभासोभावाभासश्चेत्क्रमेण्यते। सयत्रपरस्यांगंतत्रोर्जस्वदिति। हेराजन्त्वंजयसि। नित्यवीरयोरित्यनेननित्यार्थेद्विः। यतःइहलोकेयु
धेषुनिजाननशत्रून्नाशयंतीतएवशौर्यवंतोपितवभूमेस्तदीयाःद्विषंतःशत्रवोयस्मात्तस्मात्तवप्रतापोयस्यतंस्वदोर्भ्यांस्वबाहुभ्यांनिर्जितंअब्धं
तंसमुद्रांतंभूमंडलंवीक्ष्यदृष्ट्वाअत्यंतंमाणमितानिनम्रीकृतानिशिरांसियेस्तथाभूताःसंतःस्तुवंति। अत्रशत्रुसंबंधिराजविषय
करतिभावस्यशत्रुसंबंधित्वेनौचित्यप्रवृत्तेतयाभावाभासत्वं। सराजविषयकरतिभावस्यांगं। इहकाश्यांनिवासोयेषांतेजगत्
ब्रह्मरूपंभावयंतोतएवाखिलैःसर्वैर्वांछिताःकर्मेंद्रियःपरिव्राजकाभिक्षुकाःपरिव्राट्कर्मेत्यमरः। जयंतिउत्कर्षेणवर्त्तते। मतोयान्
समालोक्यतारुण्यभारः तारुण्यातिशयस्तेनोल्लसन्कांतीनांपूरःसमुदायोयस्यसः युवतीनांसंघातःसमूहःनित्यंनितांतंआश्लेष्टुंआ
लिंगितुकामोयस्यतथाभूतोभवति। तुंकाममनसोरपीतितुनुनोमकारलोपः। अत्रशृंगारस्यकामयतिसंबंधित्वेनौचित्यमप्रवृत्त
तयारसाभासत्वं। सयतिविषयकरतिभावस्यांगं। ओरोषट्लघवस्तत्रस्त्रयोगाःपुरवस्त्रयोयथेष्टंयकाराःयगणास्त्रयश्चेत्तत

हिंअहिनाथिंगलनागेनमेघमालानामदंडकः। कीर्तितः। तदुक्तं। तत्रारसलघुरिविहारेभ्योयथेष्टंयकारेर्गतोमेघमालाभिधोदंडकोयमिति।
अयंषोडशगणः॥२९॥

प्रशमिति। इहप्रशमभावः प्रशमंशांतिंआयत्प्रायुवन्भवतितदापंडितैर्भावशांतिरुदीरितःकथितासापरस्परसादेरंगतामागतामाप्ता
चेत्तर्हिसमाहितोलंकारोभवति। तदुक्तंकुवलयानंदे। भावस्यप्रशमोभवत्प्रशमभावशांतिः तस्याःपरांगत्वेसमाहितमितिः यहिवर्णप्रभाव
माश्रितः। अरातिसंघः शत्रुसमूहोतीर्ष्यामभ्युद्यतः। तदारोषणेकोपनेसमरेरणेतोषितः ईशः ईश्वरोयेननस्मिन्अर्जुनेयुधेशौर्यं
प्रवीणंकर्णआक्रंदीप्रनिहत्यहिपूर्वंहंतुकामोयस्यतथाभूतेसतिमहान्द्विषांशत्रूणांचयःसमूहः साध्वसात्भयात्सपदिआनेनेनृपं

अत्रशत्रुसंबंधिराजविषयकरतिभावः शत्रुसंबंधित्वरूपानौचित्यप्रवृत्ततया। शोभशोभोयंभावाभासः समभुविषयककविरतिभाव
स्यांगंतयाशृंगारस्यअनिष्टयतिविषयतयाप्रवृत्तत्वरूपानौचित्यप्रवृत्ततयारसाभासत्वं। सकर्मेदिविषयकरतेरंगंप्रशमिह
भावआप्तोयदाभावशांतिस्तदोदीरितापंडितैः सापरस्यांगतामागतावेत्तदा। भवतिहिसमाहितालंकृतिर्यहिकर्णप्रभावाश्रितोतीर्ष्य
मायुध्यतारातिसंघस्तदारोषणे। सतिसमरतोषितेशोर्जुनेयुध्यशौर्यंनिहत्याक्रकर्णेरिपून्हंतुकामेनतोद्विषच्चयःसाध्वसात्। स
परिवृणमाननोन्विष्यतिस्मगृहीतुंयदापंचलाघायथेष्टास्तदाचंडकालस्तदाहृणादिपदसूचितः॥२९॥

गृहीतुंअन्विष्यतिस्मामृगयामासास्मेलोडितिस्मयोगेभूतानयतनपरोसेलट्। अत्रार्जुनपराक्रमवर्णनेमुख्यस्यवीररसस्यशत्रुसंब
धीर्ष्योपशांतिरंगं। महापंचलघवःततोयथेष्टंरगणाःतदाचंडकालनामादंडकः कीर्तितः। तदुक्तंतत्र। यदिहलघुपंचधिकमाद्यमथ
त्रिषंभवेयुस्तदाचंडकालाभिधोदंडकइति॥२९॥

चेद्धृदयमिति। इहभावहृदयउपेतिचेत्तर्हालंकृतिशास्त्ररसादीनांविचारणस्यविचारस्यमर्मविदंतिते अलंकृतिशास्त्ररसादिविचारण
मर्मविदः कवयोभावस्यहृदयमाहुः किलाएषःभावोहृदयः परस्परसादेर्गुणतामंगत्वंगतोयदितर्हिसएवभावोहृदयनामालंकारएवभवे

त्। तदुक्तं कुवलयानंदे। भावस्योद्बुद्धभावस्य भावोदय इत्यादिना। कृतभूरिमरुत्। कृतबहुयज्ञाः मुनयः उत्पलकाः उद्भताः पुलकाः रोमांचाः येषांतथाभूताः संतोयंउपासतेसेवंते। तथाहरिरिशेवायुसरोविश्रमभुमुरोयेषुतेअखिललेखाः सर्वेदेवाः मुदाहकृतः अंकुशाश्चपाशाश्च अत्रविचारस्यकीर्तितः इत्यौपशांतिरंगं॥ चेदुदयंतिहभावउपेतितदाकुरलंकृतिशास्त्ररसादिविचारणमर्मविदः कवयोऽपि भावस्योदयमेषपरस्यगतोगुणतांयदितर्हिसएवभवेज्जयतीशकृतोकृशपाशशरद्रामयपाणिः। एकरदः करवदोनरदेहदृभालपनो यमुपासतउत्पलकाकृतभूरिमरुन्मुनयोविललेखाः मुत्सरिपुद्रुमुरोहरिवायुसरोमुखाश्चवरंतियथेप्सितमेभवतोगणयुगेनभु जंगविलासं॥३३॥

रहोरंतश्चाभयं चतेर्मुक्ताः पाणयोहस्तायस्यसः एकरंतः सुवरः नरः नरवत्कंठोदधस्तादेहोयस्यसः दृभंद्रुमुरः गजाननः जयति निरतिशयेश्वर्येणवर्तते। अत्रमुनिरेवसंबध्यौस्कंधभावोदयः कविसंबंधिगजाननविषयकरतिभावस्यांगं। यथेप्सितंभावगणास्तनो गयुगेनगुरुदृयेनचभुजंगविलासोदंऽकस्यात्। तदुक्तंतत्र। यत्रनिजेप्सिततातगणाः प्रथमंगुरुयुग्ममथोयमँदिसोत्रभुजंगविलासगतिः॥३३॥ स्पर्धनमितिः अनयरादिरुक्तयोर्भावयोर्भावस्यचयोः परस्परंस्पर्धनंतरासः भावसंधिरीरितः कथितः। अयंभावसंधिः परस्परकृतो रे रंगतांगतः प्राप्तास्तिचेतर्हिपंडितैर्भावसंध्यलंकृतिः कीर्तिता। तदुक्तंकुवलयानंदे। द्वयोर्विरुद्धयोर्भावस्वभावयोः परस्परस्पर्धाभावसं धिरित्यादिना। स्वस्यनासिकायेदंतादृक्दृष्टिर्यैनसः सदास्मचिंतनात्उद्भवयत्सुरस्यंआनंदाश्रुतउत्क्रजन्यज्जनंनेत्राभ्यामितिशेषः। निजांकगांस्वोत्संगगतांसुवर्णवद्गौरांतियस्यास्तांगौरीशोभनांसुधांरुनाचेंद्रेणतुल्यमानंयस्यास्तांपार्वतींविलोक्यधर्मी अत्रौत्सुक्यंसुरवरपरस्त्रीताया गजाननविषयकरतेरंगं॥स्पर्धनंपरस्परंविरुद्धयोस्वभावयोर्यदातदास्वभावसंधिरीरितोयम यत्रेप्सितंरंगतोस्तिपंडितैस्तदाहि। भावसंध्यलंकृतिः प्रकीर्तिः। नास्वनासिकायदत्तदृक्सदास्मचिंतनोद्भवन्मुरस्यमुत्सृजन्नि जांकगांसुवर्णभांसुभांहि। पार्वतीसुधांसुसन्निभाननांविलोक्यधर्मजालमुद्वहन्जगत्प्रभुर्विभुः स्वभक्तपालनेकदक्षिण

कृतारिशिक्षणस्तु। सदाशिवः सदाशिवंनितांतमातनोतुसोधवोयदागतायथेप्सितोननद्भवेद्दृशोकपुष्पमंतरंऽकोत्र॥३४॥ ॥ पंजाकं समूहंउद्वहन्धानः जगतांप्रभुर्नियंताविभुर्व्यापकः स्वभक्तपालनेएकदक्षिणः अद्रितीयमनिपुणः कृतंअरीणांधर्मविरोधिदैत्यादीनांशिक्षा यांशिक्षायेनतथाभूतोयः सदाशिवः सोधवोयुष्मभ्यंसदानिर्वाणशिवंसुखंजातनोतुददातित्यर्थः। अत्रविरुद्धयोः अस्त्रातुभवजन्यहर्षपार्वती दृशोर्जन्यसात्विकभावयोः संधिः शिवविषयकरतेरंगं। अनयरायथेप्सितंगलागुरुलघवस्तदाऽशोकमंजरीसंज्ञकोरंऽभवेत्। तदुक्तंतत्रैवाय त्रशाकसयोजनंयथेप्सितंहिसात्वशोकपुष्पमंजरीबुधैर्मतात्रेति। अयंचतुश्चतारिंशदरसः॥३४॥

पूर्वपूर्वेति। यदापूर्वपूर्वोपमर्दात्स्वपूर्वपूर्वभावस्यनोशेनानेकेषांभावानामुद्भवउत्पत्तिः स्यात्तदाबुधैर्भावशाबल्यमुक्तंयदानतभावशाबल्यंपर अत्रशांतिजाश्रृंगारजघर्मयोर्विरुद्धयोर्भावयोः संधिः शिवविषयकरतेरंगं। पूर्वपूर्वोपमर्दायदाऽनेकभावोद्भवः स्यात्तदाभावशाबल्य मुक्तं बुधैस्तदारांगंयदास्यात्तदेवौत्सुक्यमार्यैस्तदाकृद्देमज्जनंपांडवेभ्योभयान्मेजनिः सत्रवंशेकृत्यामहंत्यनपिशेणगांगेयक र्णादिहतॄन्वदिष्यंतिकिंमांहरेसंस्मित्तंवीरसंघाहृत्याजीवनंमेमृतिः। प्राणिनांनिश्चिनापूर्वजामेविलायुधैरुद्यमिनंतायमिजित्व मृत्वापिवासाधयेमेदिनींनाकमेवापिवेत्यंविनिश्चित्यरोषात्हृदाद्रिगतो। लेलिहान्नाशुदुर्योधनोसौगदादुर्धरामाकलय्यपतंतं डवेषुक्षणाद्रांयथेष्टायदास्युस्तदोरीरितोरंऽकोमनमातंगसाहुबुधैः॥३५॥ अत्रविनविनर्कौत्सुक्यव्रीडानिर्वेदमतिस्मृतिनिश्च यानांसंचारिभावानांशबलनावीररसस्यांगंयदायथेष्टंरारगणाःस्युस्तदाबुधैर्मतमातंगसाहुउदीरितः॥ इतिरंऽकाः॥

स्यांगंस्यात्तदार्यैस्तौत्सुकैस्तदेवभावशाबल्यालंकारणमेवोक्तं। तदुक्तंकुवलयानंदे। बहूनांभावानांपूर्वपूर्वोपमर्देनोत्तरोत्तरभावशाबल्येत्यादि ना। पांडवेभ्योभयात्। हृदेजलाशयेमज्जनं। कुत्रवंशेमेजनिर्जन्म। अहंद्रोणश्चांगश्चांगीभीष्मश्चकर्णश्चेतआदयायेपांडवान्यदुःशासनादीनां हंतॄनपिनान्पांडवान्हन्यानाद्रायेयं। संभावनायांलिङ्। वीराणांसंघः। हृदेसंस्मित्तंमांकिंवदिष्यति। मेजीवनंतया। प्राणिनांमृतिर्निश्चिना। मेपू र्वजाः युधेएवाभियंतमरणंप्राप्नुवन्। अयंनिर्जित्यतानितिशेषः। मृत्वावारणेइतिशेषः। मेदिनीं पृथ्वीं नाकमेवनासाधयेऽभवत्यापिशब्दो वाक्यालंकारे। इत्थंविनिश्चित्या शुहृदाद्रिगतोरोषात्लेलिहन्निरस्यामुखमांतभागान्पुनः पुनर्लिहन्। लिहआस्वादनेइत्यस्माच्छतृप्रत्ययः। असौउक्तरूपोदुर्योधनोदुर्धरांगदामाकलय्यदृष्ट्वासणात्पांडवानभ्यधावदित्यर्थः। अत्रविनर्कौत्सुक्यव्रीडा निर्वेदमतिस्मृतिनिश्चयानांसंचारिभावानांशबलनावीररसस्यांगंयदायथेष्टंरारगणाःस्युः तदाबुधैर्मतमातंगसाहुउदीरितः। तदुक्तंयम णे। यत्रराः केवलाः केवलाःकल्पिताः स्वेछयातंबुधामत्तमातंगैसाहुंविदुरंऽकमिति। अयंसप्तदशरारगणः॥३५॥ इतिरंऽकाः॥

अथार्थसमवृत्ताध्याये मत्तादीनष्टावलंकारान्निरूपयन्भद्रविराजं लक्षयति। तानेवदर्शयति। प्रत्यक्षमित्यादिना। तदुक्तं कवलयानंदे। अष्टौ समाप्तालंकाराः प्रत्यक्षमुखाः। क्रमादिति। ओजेविषमपादे तजरगणाः गुरुश्चयुजिसमपादे समजगणा गुरुहयंचचेतर्हि भद्रविराड्वृत्तं इतितदुक्तं रत्नाकरे। ओजेनपरौजरौ गुरुश्चेन्म्रोजौ भद्रविराड्भवेद्नोजेइति। अर्धसमलक्षणमोजातिसंज्ञाश्चसंज्ञा प्रकरणेदृष्टव्याः॥२५॥ तत्रप्रत्यक्षमुदाहरति। अनुभूयेति। मेऽस्तचयोज्ञानेंद्रियसमूहः हिमंशीतं मधुरंसितंऋंधनिनासहितं पुष्पैः सगंधिगंगायाइदंगांगंजलमनुभूयसुखितःसंप्राप्तः अत्रतत्सदृशज्ञानंचक्षुःश्रोत्रघ्राणेंद्रियाणांक्रमेणजलनिष्ठशीतस्पर्शीयअनुभवः। असमेपादेसिः सगणत्रयंलघुगुरूत्वयुजिसमेभिः भगणत्रयंगगुरुगुरुहयंचचेतर्हि उपचित्रं। गुरूपचित्रमित्यत्रमयूरसूत्रात्स्वरूपविधावः। तदुक्तंतत्रैव। विषमेयदिसौसलगाहलेभौ युजीभाद्गुरुकावुपचित्रमिति॥२७॥

अर्धसमवृत्तानि॥ प्रत्यक्षमथानुमानमर्थापत्त्युपलब्धिसंभवैस्तुः॥ ऐतिह्यमपानशौ। ओजेर्भद्रविराड्युजिस्म्जोगौ॥२५॥ एतेअष्टौप्रमाणालंकाराः। तत्रप्रत्यक्षं। अनुभूयहिमंमधुरंसितं॥ सऋनिपुष्पसुगंधिगंगां॥ जलमस्तचयः सुखितोसमोसि३र्लुयुजिभि३र्गुरू३पचित्रं॥२७॥ अत्रपंचभिः परैः क्रमेणतत्तच्चरासनत्वक्श्रवणघ्राणजमत्यक्षाणिदर्शितानि॥ अथानुमानं॥ विधिविच्छुमुखैरेवंनुतत्वात्। क्षितिशेनमस्तकेधृतत्वाच्च। चंद्रकलावदित्यनुमानं। अयुजिविषमेपादेसिः सगणत्रयंगुरुश्चयुजिसमेभिः भगणत्रयंगुरुहयंचचेतर्हि वेगवतीस्यात्। तदुक्तंतत्रैव। समुखात्सगुरूविषमेनेद्भाविहवेगवतीयुजिभाद्भाविति॥२८॥ ॥

उपमानमाहरति। तांसरसिंधुमिति। हेयानिकतांनरींसरसिंधुरेवनरीभवेहिजानीहि। यानरीविधुश्चंद्रस्तद्वत्सुबलास्ति। अहंविधुमवातिशितिमतिकृष्णवर्णं। क्षितीधवलमेचकावित्यमरः। यमुनोमेऽसेअपश्यं। अनोदाहरणद्वयं। तत्रप्रथमेमेगोसदृशोगवयइतिवाक्यविधुधवलेत्युपमानवाक्यंदर्शितं। द्वितीयेतूपमानवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपंविधुमितिमित्युपमानं। यमुनाज्ञानरूपफलेनसहदर्शितं। ओजेविषमेभिर्भगणत्रयंगगोरुहयंचैतेषांसमाहारोभिगणयुजिसमेनजजयगणाश्चेतर्हि द्रुतमध्या। तदुक्तंतत्रैव। भत्रयमोजगतगुरुणीचेत्कजिचनजोज्ययुतोद्रुतमध्येति॥२९॥

अत्रपंचभिः परैः क्रमेणतत्तच्चरासनत्वक्श्रवणघ्राणजमित्यत्रसाक्षि॥ अत्रगंगापक्षः सत्यसाध्यविध्वादिनुततत्क्षितिरोहः तत्रहेतूअथोपमानं। तांसरसिंधुमवेहिनरीमा। विधुधवलामयुनोतत्रमेक्षे। विधुरितिक्षितिभि३रगजे। अत्रमयुतायुजिवेद्रुतमध्या॥२९॥ अनोदाहरणद्वयं॥ तत्रप्रथमेउपमानमूलभूतमतिदेशवाक्यंदर्शितं। द्वितीयेत्वतिदेशवाक्यार्थभूतस्यसादृश्यस्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलतेनदर्शितं॥ शशूप्रमाणंमयाः तंतीर्थराजंफलदंव्रजेयः। फलोसुरानास्नपनाच्चरेत्तोसोहदिवंचेतितनोजागास्यानकीर्तयुक्तेयुजितज्जगागः॥४०॥

शशूप्रमाणमुदाहरति। तंतीर्थेति। नरःफलदंतंतीर्थीनांराजानमित्यर्थसंज्ञंमयागंव्रजेद्भक्त्या। यःस्वस्मिन्नसुरानात्माणत्यागात्भावनात्स्नानाच्च। असुरानाभूवनादितिसमाहारद्वंद्वः। सोसंदिवंस्वर्गंचरत्तेमयश्चतीतिकृतः श्रुतावाकर्णितः। अत्रफलदत्वेसितासितेसरितेयत्रसंगथेइतिश्रुतिप्रमाणमुपमन्यस्तां। एवंस्मृतिपुराणागमाचारलौकिकवाक्यरूपाण्यपिशशूप्रमाणान्युदाहर्तव्यानि। तत्रस्मृतिप्रमाणंमया। बलात्कृतपापानिसंतुनात्यकृतानिवः। सर्वान्बलात्कृतानर्थान्कृतान्मनुरब्रवीत्। अयुक्तेविषमेपादेतगणद्वयंजगणोरुहयंचयुजिसमेजतजगणाः गुरुद्वयंचचेतर्हि आख्यानकीतोजयुरुगओजेजतावनोजेजगुरुगुरुश्चेदिति॥४०॥

अर्थापत्तिमुदाहरति। सरेवेति। कारीसरेवत्रहैवेविवचः सत्यं। नोचेत्पूर्वोक्तवचनंसत्यंनचेतर्हि तस्याः कास्याः विरहारीरोपिईश्वरोपिशि वः कुतोऽपिवृत्तआसीभूत्। अत्रकार्यायाः ब्रह्मरूपाभावेऽणिमाद्यैश्वर्ययुक्तस्यशिवस्यतेहिरहजन्यदुःखमित्यर्थोनुपपन्नः तपसासंतुष्टेव रंदत्त्विवयुक्तवतिशिवेदिशेरासेनकारीदत्तादेवैःसहगछेत्युक्तेतेनापितथेरुतैतरानीतविरहोद्वेयः। ओजेविषमेजतजगणगुरुद्वयंचअ नोजेसमेतगणद्वयंजगणोगुरुद्वयंचचेतर्हिविपरीतंतः विपरीतंशाखासाखाआख्यानकीस्यात्। विपरीताख्यानकीत्यर्थः। तदुक्तंतत्रैव। जतौ जगौगोविषमेसमेचेतौजौगएषाविपरीतपूर्वेति॥४१॥ अनुपलब्धिमुदाहरति। जगदाश्रयइति। अहंअनुपलब्धेः ऐंद्रियज्ञानाविषयत्व त्। जगदाश्रयोपिसन्ब्रह्मनास्तीतितर्कयामि। तर्हेनाधारंजगत् कथंतिष्ठतीत्यपेक्षायामाह। जगदिति। जगत्मायिकमिदमाश्रयतीतिनिर्मि तमिंद्रजालादिनास्ति। अत्रानुपलंभप्रमाणास्यदर्शयन्नुक्तः। ओजेविषमेसजसगणाः गुरुश्चयुजिसमेभरनगणागुरुद्वयंचचेतर्हिकेतुम तीस्यात्। तदुक्तंतत्रैव। असमेसजोसगुरुयुक्तौकेतुमतीसमेभरनगागुरुरिति॥४२॥

अत्रप्रमाणस्यफलहेत्वसिनासिनेसरिनेयत्रसंगत्येइतिश्रुतिरूपंशास्त्रप्रमाणंदर्शितं॥अथार्थापत्तिः। सरेवकारीतिवचस्सत्यं। नोचेत्कुतस्तर्हिरहरहरीशः॥शिवोनपत्नजस्तजगागओजे। नोचेत्तोजोविपरीतंतः सा॥४१॥अथानुपलब्धिः॥ जगदाश्रयोपिसदहना। स्तीतितिवितर्कयाम्यनुपलब्धेः। जगदस्तिमायिकमिदंवीजे। केतुमतीस्तजसाश्चयुजिभरौगोग्॥४२॥अथसंभवः॥ नलरघुपयुधिष्ठिरादीदुःखसमवैपुरतोदुरंतकलेः॥किमुकिमुनहिसंभवेन्ननर्धीअयुजि युजिनजजरागवधुप्रियाताः॥४३॥

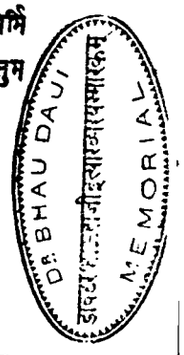

संभवसमुदाहरति। नलेति। नलश्चरघुपोरघुवंशोद्भवश्चेतिरामश्चयुधिष्ठिरोश्वत्तेपिईदृक्पूर्वादृक्पूर्वाज्यभरंदारुणंसादिश्वसनंदुः खमायुःप्रापुः। अतोदुरंतेगहनेकाले किंकिंनसंभवेत्। अपितुसर्वंसंभवेदित्यर्थः। उइतिवितर्के। अत्रकिंकिंनसंभवेदितिसंभवः। कंठत उक्तः। आसिक्तस्तुमयाउपत्स्यतेहिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वीति। अयुजिविषमेनगणद्वयंरमणोच युजिसमेनगणोजगणद्वयंरगणोगुरुद्वयंचचेतर्हिपुष्पिताग्राातदुक्तंतत्र। अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचमोजरगाश्चपुष्पिताग्रेतिः॥४३॥

ऐतेह्यमुदाहरति। कोपीतिइहलोकेअनवाप्तःअप्राप्तःकालआयुरंतसमयोयेनसः कोपिजंतुनम्रियेतइतिसतांजनानांवचनंऋतंसत्यं। हि यस्मात्इहधृतराष्ट्रोघात्यपापदपराधाद्वारिभिःराजकुभूपपांडवैःपुत्राणांदुर्योधनादीनांज्ञातेहतेपिनमृतः। अत्रजनवचनमित्यनेनपरंपरागत वचनरूपमेतित्प्रमाणंदर्शितं। इहायुजिविषमेभरनजगणाःलघुगुरूचविद्वांसयतिश्चयुजिसमेनजभजनयगणाःइहाग्रेवपादेदैः एका क्षराभिख्यतिश्चचेतर्हिमानिनीस्यात्। तदुक्तंरत्नमणेौ। भोरनजनूलगायत्तिरिहत्रैरयुजिनियतंयुजियदिमानिनीभवतिदैर्नजभजनकारा इति। इहेत्यादौयतिस्तुप्रकृतिप्रत्यययोर्मध्येज्ञेया॥४४॥ इत्यष्टौप्रमाणालंकाराः॥

अथसंभवः कंटकउक्तः। ऐतिसंयथा। कोप्यनवाप्तकालइहनहिम्रियतइतिसोधृतराष्ट्रइहनमृतोघात्। पुत्रशतेहंते त्यरिभिरिहभ्रमजनतागास्तायुजिग्रमानिनीयुजिनजौभजनयइहदैस्तित्॥४४॥अत्रसूत्रवचनइत्यनेनानिर्दिष्टवक्तृकप्र वाहपारंपर्यरूपतारर्शिता। इतिप्रमाणालंकाराअष्टौ॥ अथसंसृष्टिः। संसृष्टिस्तिलतंडुलवद्व्यक्तमलंकारद्वयमिश्रण मिहसा॥ शाब्दार्थोभयगास्त्रिविधेत्थं। स्मरतगोजेकरिणीयुजिसभाः सू॥४५॥शाब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा॥ सहानवारिदान वारिरंकुशाढ्यं पाशपाणिरंतितुरमानमासि। महोमहस्समंमरोजगाज्जगौ। षट्पदावलीसमेरजोरजोच॥४६॥

अथसंसृष्टिर्लक्षयन्करिणीलक्षयति। संसृष्टिरिति। इहतिलतंडुलवत्व्यक्तंस्फुटावगम्यभेदंअलंकाराणांमिश्रणंसंसृष्टिःस्यात्। सासंसृष्टिः शाब्दःशाब्दालंकाराश्चार्थ्यःअर्थालंकारश्चोभयंशाब्दालंकारार्थालंकारोभयंचेतेषुगतास्तिअनस्मिन्विधाभवतितदुक्तंकुवलयानंदे। तिलतंडु लन्यायेनस्फुटावगम्यभेदालंकारमेलनंसंसृष्टिरिति। ओजेविषमेमगणोसगणद्वयंगुरुश्चयुजिसमेसगणोभगणद्वयंसमगणश्चचेतर्हि करिणीस्यात्। तदुक्तंरत्नमणेौ। ओजेमःससगाः समपादेसगणेभौसगलः किलकारिणीति॥४५॥तत्रशाब्दालंकारगतसंसृष्टिमुदाहरति। स हानवारीति। हानवारिणामदोद्धतेनसहितंसदानवारिहानवानामस्कराणामरिःशत्रुः। अत्रनिमत्तलिंगत्वात्तुल्यलिंगत्वं। अंकुशोनाम्नसंपन्नंपाशः पाणौकरेयस्यतत्हंतिनुंगजाननंअतिशयेनमहत्महनंमहःतेजआनामिन्नमस्कुर्वे। अत्रसहानवारिदानवारित्यत्रसमकंपाशाढ्यमाशाब्द स्यमहशाब्दस्यचपीनरूपत्वादनुप्रासः। तयोःस्फुटावगम्यभेदयोःशाब्दालंकारयोरेकएनेमेनालंकारसंसृष्टिः। यदाओजगाविषमेगताःजरभरगणाः गुरुश्चसमेरजरजगणाश्चतदाषट्पदावलीस्यात्। तदुक्तंरत्नमणेौ॥जरावयुग्मकेजरौगुरुः समेभरौरजौजगौरुषट्पदावलीममामेति॥४६॥

अर्थालंकारगतामुदाहरति। कनकेति। हे मनुजाः कनकागरुचिं कमलमिवाननं मुखं यस्यास्तां रुक्मेविच्छुरवधनोमेघतन्नस्त्रियाशालते सीतांतडितंविद्युतंभजत। अत्रमहालक्ष्म्याउपमानीभूतविद्युच्छ्वकान्तडिच्छब्देनोक्तस्वनाडूपकातिशयोक्तिः। कमलाननमित्यत्रोपमारूपक योरित्यत्ररूपकंतेषामर्थालंकाराणांस्फुटायगम्यभेदानांसंसृष्टिः असमेसिलौसगणश्चमलघूगुरूभ्वयुजिसमेनगणोभगणद्वयंरगणश्चचेतर्हि हरिणप्लुता। तदुक्तंरत्नाकरे। सयुगत्सलघूविषमेगुरुर्युजिनभौभरकौहरिणप्लुतेति॥४७॥ शब्दार्थालंकारोभयगतामुदाहरति। द्विजेति। हे मनुजद्विजाः पक्षिणः हेमलतासुवर्णवल्लीसुपर्णीनिसुपत्राणिचेतेर्युक्तं अन्यत्रद्विजाः भक्तब्राह्मणाद्यः हेमलतालक्ष्मीः सुपर्णीगरुत्मांश्चतेर्युक्तं वृंदावनेगतंविषमानंनीलद्रुवनीलरत्नंद्रवनीलः श्यामस्तंफलदंअन्यत्रस्वर्गादिकर्मफलदंसद्गुनमालंदृष्टंभजसेवस्व। अत्रनीलनीलमित्य त्रयमकंशब्दालंकारः। द्विजादिपदानांद्व्यर्थकत्वाच्छ्लेषः सचशब्दालंकारइतिकेचित्। अर्थालंकारइत्यन्ये। उपमानीभूतपूसवाचकमालशब्दे

अत्रयमकानुप्रासयोः शब्दालंकारयोः संसृष्टिः॥ अथार्थालंकारसंसृष्टिः॥कनकांगरुचिंकमलाननांभजतकल्प
घनस्तितिंशालिनीं॥ तडितंमनुजाअसमेसिलौ।द्युनितुनोभभराहरिणप्लुता॥४७॥ ॥अनोपमारूपकरूप
कातिशयोक्तिनामर्थालंकाराणांसृष्टिः॥ ॥अथशब्दार्थालंकारसंसृष्टिः। द्विजहेमलतासुपर्णेयुक्तं। भज
वृंदावनगंचनीलनीलं॥ फलदंसुतमालमोजगाःसीजगानोजेस्तवसंतमालिकाभ्योयू॥४८॥ ॥

नरूपकस्यग्रहणात्। तत्राहेमलतायाश्चेतनलक्ष्म्याग्रहणाच्चरूपकातिशयोक्तिरर्थालंकारः। एतेषांस्फुटायगम्यभेदानांमेलनात्संसृष्टिः। ओजगाः विषमगताः सगणद्वंजगणोगुरुद्वयंचअनोनेसमेतुसगणोभरमगणाश्चेत्तर्हिवसंतमालिकास्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे। विष मेससराजागुरुसमेत्सभरायश्चवसंतमालिकासेति॥४८॥ ॥

अथसंकरंलक्षयति।संकरस्त्वितिपयनुअंबुदुग्धवत्नीरक्षीरवत्जलकुसुंभेहंअलंकृतीनांभेदाः विशेषाः उपमादयस्तेषांमिश्रणंतत्संकरस्यात्। सःसंकरः समप्रधानतादिभिः समप्राधान्यांगांगिभावसंदेहैकवाचकानुप्रवेशैश्चतुर्धास्यात्। तत्रादिभिर्जैरत्नदृलोपेइतिहीर्घः।तदुक्तंकुवलयानंदे।नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलनेसंकरः सचांगांगिभावेनसमप्राधान्येनैकवाचकानुप्रवेशेनचतुर्विधइतिअसमेरजरजगणाः समेज रजगणागुरुश्चेत्तर्हियवायवराश्चासरामतीयथमतीस्यादित्यर्थः तदुक्तंरत्नमणौ।ओजपादेगोरजोरनोसमेतुजरज्जगायवाहिमामतीमदिष्टेति॥ ॥४९॥ तत्रसमप्रधानसंकरमुदाहरति। निजकरैरिति। रविः सूर्यनिजकरैः स्वकिरणैः विकचंपद्ममेवसकलंयस्यास्तांप्रकाशैश्चिरात्प्रबलंशत्रुभंयदंव

अत्रयमकश्लेषरूपकातिशयोक्तीनांसंसृष्टिः।नात्रपरस्योक्त्यापकत्वादिति॥ अथसंकरः॥ संकरस्त्व
लंकृतिभेदमिश्रणमेवुदुग्धवत्पयस्फुटंचतुर्धा॥तत्समप्रधानतादिभीर्जराज।समेऽजनाः समेयद्यत
त्यमतीरोग्॥४९॥तत्रसमप्रधानसंकरोयथा॥ निजकरैःपरिभ्यरविर्भुवंविकचपद्ममुरसीधवलांब
रधारिणीं॥सपरितोषथतीवनभौभरावयुजिनोभभायुजिचेन्मकरावलीर्॥५०॥ ॥

रंजाकाशंतत्सारयतितथाभूतांभुवंपृथ्वीं परिरभ्यलिंग्यसपरिआलिंगनसमकालंतोषयतीवानंदयतीव अत्ररविकिरणस्पर्शजन्यभूसंबं धिप्रकाशोरविकर्तृकालिंगनजन्यानंदतादात्म्योत्प्रेक्षा। सातुनिजकरैः पद्ममुरसीधवलांबरेतिपदगतश्लेषेणपरिणमतिश्लिंगेनभूशृंग तत्सीलिंगेनचपुरुषकर्तृकस्त्रीकर्मकालिंगनजन्यानंदसमकक्षतांतनोतीरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्प्रेक्ष्यतेअनयोस्तयोः समकालो द्भवत्वात्परस्परापेक्षयाचारुतोल्लासस्यसाम्याच्चसमप्राधान्यं। विषमेनगणोभगणद्वंरगणश्चसमेनगणोभगणत्रंरगणश्च चेन्मकरावलीस्यात्। तदुक्तंरत्नमणौ।नभभराविषमेनभिराः समेयदिसहसाविबुधैरुदीरितामकरावलीति।भभभाइत्यत्रैकदेश विवर्तिरूपकस्याप्रयोगस्तस्यादिरूपत्वात्तत्राहत्यादिरत्नाकरादिछंदःसंप्रदायप्रयोगानुसारेणज्ञेयः॥५०॥

अंगांगिभावसंकरमुदाहरति। लसतीति। भानां नक्षत्राणां निवहः समूहः। विधुश्चंद्रः सएव मृगेंद्रो मृगेंद्रः सिंहस्तेनहतो योंधकारः सएव करीगजस्तस्यकटाकुंभस्थलात्मुक्ताफलितोमौक्तिकानां व्रजइवसमूहइवलसतीत्युत्प्रेक्षते। अत्रनक्षत्रेषुमौक्तिकत्वारोपात्समासोक्तिः सांधकारकरीतिरूपकंविनानसंभवतीतितदंगं। करिहननंविनामौक्तिकानांतत्कटच्युतेरसंभवाद्विधुमृगेंद्रेतिरूपकस्याप्यावश्यकत्वात्तदप्यंगं। एवं चतयोरूपकोत्प्रेक्षयोरंगांगिभावेनपरस्परापेक्षत्वादंगांगिभावसंकरः। इहओजकेविषमकेनगणाइयंरगणेलघुगुरूचसमेनगणोजगणइयं रगणश्चेत्तर्हिपरवक्त्रंस्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे। अयुजिनयरलागुरुः समेभजभरपरवक्त्रमिदंतनोजरावितिः॥ ५९॥

अत्रविकरस्पर्शजन्यभुसंबंधिप्रकाशेभानुकर्तृकालिंगनजन्यानंदतादात्म्योत्प्रेक्षा। सातुपद्ममुखीधवलांबरेतिपदगत रूपकश्लेषाभ्यांपुरुषकृतस्त्रीकर्मकालिंगनजन्यानंदात्मकवृत्तांतोरोपरूपसमासोक्तिगर्भेणोत्थाप्यते। तत्ररूपकश्लेषावंगं। उ त्प्रेक्षासमासोक्तीअंगिनौ। तयोः समकालोद्भवत्वात्समप्राधान्यंअंगांगीभावेनसंकरोयथा। लसतिविधुमृगेंद्रोत्तोंधकारकरिकटच्यु तमौक्तिकव्रजः। इहभनिवहओजकेननौ। लौमपरवक्त्रमिहजजाः समेरू॥ ५९॥अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः। तत्रांधकारकरिरूप कंविनाभेषुतत्कुंभस्थलमौक्तिकतादात्म्यसंभावनरूपोत्प्रेक्षोत्तत्संभवात्तदंगंसांगिनीतत्प्रतीतायविधुहरिरूपकस्याप्यावश्यक त्वात्तदर्पितस्यांपरंपरयांगं। संदेहसंकरोयथा॥ सहकारतरुः फलावृतोपिविषाढ्योरगसेवितोमुना॥ यदिकिंफलभोजगाः ससी॰ युजिसोभोरलगाः प्रबोधिताः॥ ६२॥

संदेहसंकरमुदाहरति। सहकारेति। फलैरावृतोपिसहकारतरुः आम्रवृक्षः विषाढ्येनविषयुक्तेनोरगेणसेवितोयदितत्सुनाक्षेपेणकिंफलंकिंम योजनमित्यर्थः। अत्रविषाढ्योरगसेवितफलितवृक्षेवर्ण्यमानेसत्यात्तसर्वसमृद्धसंपन्नराजवृत्तांतोपिस्फुरति। तत्रकिंसर्पाढ्यवृक्षवृत्तांतएवप्रस्तुते अप्रस्तुतःसत्याढ्यराजवृत्तांतः प्रतीतोभवतीतिसमासोक्तिः। अथवा। प्रस्तुतरत्नाढ्यराजवृत्तांतप्रत्यायनायाप्रस्तुतोरगाढ्यवृक्षवृत्तांतकथनमित्य प्रस्तुतप्रशंसा। यद्वा आम्रस्यवर्ण्यत्वात्तद्भोगाढ्यवृक्षवृत्तांतकीर्तनेननिकटस्थितरत्नाढ्यराजमर्मोद्घटनंक्रियतइत्यप्रकृतयस्यापिप्रस्तुतत्वा त्प्रस्तुतांकुरइतिसंदेहसंकरः। ओजगाः समपदगताः सगणइयंजगणोगुरुश्चयुजिसमेसभरगणाः लघुगुरुश्चेतर्हिप्रबोधिता। तदुक्तंरत्नाकरे। अस मेसयुंजगोसमेसभरलगाः कथिताप्रबोधितेतिः॥ ६२॥

एकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदाहरति। सांजनेति। हेस्त्रवेदृत्वंनिशिसंज्ञानेसकज्जलेरंजनवत्रंजनरीत्यसिक्तनेत्रेयस्यास्तांतत्रोरशरीरसंबं धिनांभूषणानांकिरणैः कांतिभिरत्यंभासितांतमोयथतांअवलोकामिनींपरयाअत्रसांजरागरंजनेसत्यनुप्रासस्यशब्दालंकारस्यरंजनपदनेत्रे यस्यावृत्युपमायाश्चार्थालंकारस्यचैकस्मिन्पदेनुप्रवेशात्एकवाचकानुप्रवेशसंकरः। अथमेकस्मिन्वाचकेपदेशब्दार्थालंकारयोः प्रवेशस्तत्रैक वाचकानुप्रवेशसंकरइतिकाव्यप्रकाशोक्तमतानुसारेणतेमतेनुभूषणेत्यत्रसमृद्धिमरुद्भटवर्णनादुद्दात्तालंकारः। भूषणकांतेस्तमोनाशन स्यचासंबंधेसंबंधकल्पनात्संबंधातिशयोक्तिश्च। तयोरेकत्रमेलनादेकवाचकानुप्रवेशसंकरः। अथमेकस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेलंकारद्वयल

अत्रवत्साढ्यराजनिमग्नेसतिभुजगाधृताम्रवृक्षवर्णनंचेत्प्रस्तुतप्रशंसा। भुजगाधृताम्रवृक्षःप्रस्तुतम्तेरप्रस्तुत वत्साढ्यराजवृत्तांतस्मरणेनसमासोक्तिः॥ यद्वाराम्रवर्ण्येनसर्पाढ्यवृक्षवृत्तांतेनेववर्ण्येवत्सनर्मोद्घाटनेविवक्षितेप्रस्तुतो कुरइतिसंदेहः। एकवाचकानुप्रवेशसंकरोयथा॥ संजननेसंजननेत्रांस्वतनुकांतिनिलिनातिमसमबलांस्वं॥ पश्यनिशीह मभोत्तोगसमेनजननसगायुजिविलसितलीला॥ ६३॥ अथएकस्मिन्वाचकेपदेशब्दार्थालंकारयोः प्रवेशेसतिएकवाचक नुप्रवेशसंकरइतिकाव्यप्रकाशकृन्मताभिप्रायेणप्रथममस्मरणः। अत्रशब्दालंकारस्यानुप्रासस्यार्थालंकारस्यरंजनपदनेत्रे यस्यावृत्युपमायाश्चानुप्रवेशात्सः। यत्रैकस्मिन्नर्थेप्रतिपाद्यमानेलंकारद्वयमतीतिस्तत्रतयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेश इत्यर्थालंकारद्वयप्रवेशाभिप्रायकाव्यप्रदीपोक्तमतेनुद्दितीयस्मरणः। अत्रसमृद्धिमद्भटवर्णनादुद्दात्तालंकारस्यासंबं धेसंबंधकल्पनरूपातिशयोक्तेश्चप्रवेशादेकवाचकानुप्रवेशसंकरः॥ ॥ इत्यर्धसमाध्यायः॥ ॥ ॥

इत्रवशब्दालंकारद्वयमतीतिस्तत्रैकवाचकानुप्रवेशसंकरइत्यर्थालंकारद्वयप्रवेशाभिप्रायकाव्यप्रदीपोक्तमतानुसारेणतेयः। असमेसि षमभगणद्वयंतगणोलघुगुरूचयुजिसमेनजननसगणाः गुरुश्चेतर्हिविलसितलीलास्यात्॥ तदुक्तंरत्नाकरे। भातलगोविष मेस्युः समकोनजननसगाः खलुविलसितलीलेति॥ ६३॥ इत्यलंकारनिरूपणं॥ ॥ इतिसाहित्यसंजूषाभाषार्थदीपिकायांकुविकासमा ख्यायामर्धसमवृत्तवर्णनंनामतृतीयोध्यायः॥ ॥ ३॥

अथ विषमवृत्ताध्याये पद्यचतुरूर्ध्वोरव्यवृत्तं लक्षयन् वृत्तस्य लघुगुरुज्ञानप्रकारमाह। छंदोमात्राइति। छंदसोमात्राः तस्य छंदसो वर्णैर्हीनाः कृताश्चेत्तर्हि गुरवोभवंति। यद्यपीलैर्लघुभिर्हीनाः छंदोमात्राः कृताः तदावशिष्टानीमात्राणामर्धेनमिताः संख्यातास्तेगुरवस्युः। यथामात्रापादे पंचदश मात्राअष्टवर्णाश्च। तत्र पंचदशसु अष्टगतास्वेत्सप्तावशिष्टाः। तावंतोगुरवोज्ञेयाः। एवंतत्रैवपादे एकोलघुर्वर्तते। पंचदशास्वेकोगतश्चेत्तुर्दश वशिष्टाः। तदर्धंसप्तभवंतितावंतोगुरवोज्ञेयाः। छंदसोवर्णाः खिलैर्लघुगुरुभिर्हीनाः कृताश्चेत्तर्हि क्रमात्ल्लाः ल घुगुरवः स्युः वृत्तस्यगुरुसंख्या हीनायावर्णसंख्या हीनायावर्णसंख्यातन्मितालघवोभवंति। तत्रालघुसंख्याहीनायावर्णसंख्यातन्मितागुरवोभवंति। एतत्सर्वमुक्तं रत्नाकरे वृत्तस्यलाविनावर्णैर्गावर्णागुरुभिस्तथा। गुरवोलैर्लघुभिस्तुल्यप्रमाणाःमितिनिश्चितमिति। अष्टाकोष्टविंशत्यर्णाः अष्टाष्टद्वात्रिंशोद्वात्रिंशतिमितिवर्णाः यस्यवृत्तस्यक्रमात्सार्द्धास्तत्पद्यचतुरूर्ध्वनामकं वृत्तंभवेत्। तदुक्तंरत्नाकरे। मुखपादादिभिर्वर्णैः परेस्युर्मकरालयैः क्रमाद्वृत्ते रितिः। अत्रलघुगुरुनियमोनास्ति॥ ५४॥

अथविषमाध्यायः॥ छंदोमात्रास्तस्यवर्णैर्हीनागालेर्यदावशिष्टार्धमितास्तेः॥ तेस्युर्वर्णाग्लाहीनाश्चेक्रमात्ल्लाःस्युरष्टाकी विंशत्यर्णायस्यपादाः क्रमात्तत्पद्यचतुरूर्ध्वाख्यवृत्तं॥ ५४॥ अन्योन्यान्वयिनौतुयत्तदेौमुखपादौ॥ प्रियतिस्सजभगगाः स नज्भगानौस्॥ ण्विजयमिह पद्यचये प्रचुपितमिहमुदितमुपस्थितपूर्वः॥ ५५॥

अथयत्तदोः साकांक्षतानिराकांक्षतामाह। अन्योन्येति। यत्तदोअन्योन्यस्यपरस्परस्ययोन्यः संबंधः सोस्तिययोस्तावन्योन्यान्वयिनौस्तः। तदुक्तमभियुक्तैः। तत्तदोर्नित्यसंबंधइति। यथा। नमस्तस्मैरुतोयेन मधुराक्षुब्धधूपवो॥ इहपद्यचये पादस्समूहोगणाहयः स्यश्चेत्तर्हीदंउपस्थितत्राद्यः पूर्वोयस्यतत्प्रचुपितंस्यात्। उपस्थितप्रचुपितंस्यादित्यर्थः अत्रप्रथमेपादे मसजभगणाः गुरुद्वयंच। द्वितीयेस नजरगणा गुरुश्च। तृतीयेनगणद्वयंसगणश्च। चतुर्थेनिनगणत्रयंजयगणोच। कथंभूतं प्रचुपितं। मुखपादांतेप्रथमपादांतेयतिर्विरामोयस्यतत्। अत्रपदांतेसर्वत्रयतेः सत्वात्पुनः कथनंप्रथमपादस्यपृथक्पठनार्थमन्येषांत्रयाणांसहोच्चारणार्थंचातदुक्तंरत्नाकरे। स्रोज्भोगीप्रथमांघ्रिरेकयतिरप्यन्यत्त्रितयंसनजरगास्ततोननौसः त्रिनपरिकलितजयोप्रचुपितमिहमुदितमुपस्थितपूर्वमिति॥ ५५॥ ॥

तत्रेति। तत्रार्थेहृदंतत्स्यनिराकांक्षतार्थंप्रयुज्यमानतच्छब्दस्यार्थेहृदंशब्दस्तथाऽर्थाद्गम्यतएवोपिस्यात्॥ यथा। आनंदयतिनेत्रेयोधुनासौसमागतः। एवमिहमात्रिशोपादेनेपि। इहतृतीयपादेनगणद्वयंसगणोनगणद्वयंसगणश्चेतिषट्त्रिंशेर्युक्तंप्रथमनिगदितंसकृत्पूर्वपठितवृत्तंउपस्थितमनुपितंतद्यत्रिचरणाः प्रथमादितीयवत्तुर्यचरणास्तानुभजतीतितत्प्रथमांघ्रिनिभनेप्रथमपादांतेभिन्नयतिर्यस्यतत्तथाभूतंस्यात्। तदुक्तंतत्रैवनौपादेयतृतीयकेसनौनसयुक्तौप्रथमांघ्रिरुतयतिस्फुटंवर्धमानंत्रितयमपरमपिपूर्वसदृशमिहभवतिमतंतमतिभिरितिगदितंलघुवृत्तमिति॥ ५६॥ प्रक्रांतेति। यद्यत्तत्पदंप्रक्रांतः प्रकरणादीनामस्तंतः प्रथितः प्रसिद्धोनुभूतश्चयोर्थस्तद्विभवतितदा यद्यन्ययंयच्छब्दसंबंधंनेच्छतिनाकांक्षतीति। तत्रप्रक्रांतार्थोयथा। सराज्यंगुणादत्तंप्रतिपद्याधिकंबभौ॥ दिनांतेनिहितेतेजःसवित्रेवकृताग्रहः

तच्छब्दार्थेहृदंतथाहृएतद्पिस्यात्प्रथमांघ्रिनिभनमिचुवर्धमानं॥ प्रथमनिगदितवृत्तवत्त्रिचरणभा
क्॥ ननसननसयुगिहतृतीयकपादे॥ ५७॥ प्रक्रांतप्रथितानुभूतवार्तायदातत्पदमिहतिनयन्ययंतृती
ये॥ तज्ज्ञाअखिलंस्वपूर्ववद्वृषभपरंकमिहमिहशस्यविराट्स्यात्॥ ५७॥

प्रसिद्धार्थोयथा। सवःशशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पतां। अनुभूतार्थोयथा। तामिदुसुंदरमुरवीरहश्चिंतयामि। कविरनुपानयोरपिय
तच्छब्दयोः सामर्थ्यादवमोयथा। नमोशमथिताकोपिभारस्तेत्कविमाश्रयः। नदस्यभवनेकोपिबालोन्यत्रकुतोरुषः। अत्रनंदस्यभवनेयो
स्तिसतेभारस्यशमयितेतिगम्यते। यद्यद्धिहदुःखंमेतत्कोवापहरिष्यतीत्यत्रैकयतच्छब्दः साकांक्षहृनिनशांक्ष्यं। यद्यदितनेनये
नकेनचिद्रूपेणस्थितंसवात्मकंवस्तुविचक्षितं। नयाभूतस्यतच्छब्देन पराम्शोनूइहतृतीयेपादेतजरगणाः स्वस्मात्पूर्ववर्धमानंवृत्तंतद्वरविलंतृतीयपादभिन्नपादत्रितयंचेन्नहिहंऋषभराट्परोयस्मात्तुल्यविराभूत्स्यात्। तुल्यविराट्तुऋषभं स्यादित्यर्थः। तदुक्तंतत्रैव। अस्मिन्नेवतृतीयकेयदातजराःस्युः प्रथमेनविरतिरार्षभंब्रुवंति। तदुल्यविराट्पुरः स्थितंत्रितयमपरमपि यदिपूर्वसमंस्यादिति॥ ५७॥

यच्छब्दसनेराकांक्षत्तदर्थेनाह यदीति। इह यस्तदं पदवाक्येगतंउत्तरवाक्येगतंयदितदातर्हिपूर्ववाक्यगतंतत्तदंनसमिलषतेनकांक्षति। यथासाधुचंद्रमसिपुष्करेः कृतंमीलितंयदभिरामताधिके। कमात्मथमेपादेसजसगणालघुश्चद्वितीयेनसजगणागुरुश्च। तृतीयेनन जगणालघुगुरूच। चतुर्थेसजसजगुरुश्च।अर्धेतार्धेयतिरवश्येनस्फुटतास्यात्। तदुक्तंमत्रैव। सजसादिमेसलघुकेचनसजगुरुकै रयोद्वता।श्यंभ्रिगतभजलागयुतासजसाश्चेचरणमेकतः पठेदितिचरणमेकतः द्वितीयेनसहैवपठेदित्यर्थः॥५८॥नहीति। तृतीयेपादे रनभगणागुरुश्चनिरिलंपादत्रितयंपूर्वसादृशंउक्तासादृशंयदितर्हिसौरभकंभवेत्।तदुक्तंनत्रैव।चरणत्रयंयजतिलक्ष्मयदिसकलंमु क्तागतं।नौर्भगौभवतिसौरभकं।चरणेयदीहभवतस्तृतीयकेइति॥५९॥

यदि यत्सदंहिपरवाक्यगतमिहतदाक्रमत्सजसालू॥ नसजगमथभनजलागतः सजसजाधर्मेयतिरेवनूक्ता॥५८॥
नहिपूर्ववाक्यगततत्सदमभिलषतेतृतीयके॥रभगायदिचसौरभकंनखिलंहिपूर्वसदृशंनराभवेत्॥५९॥इदमा
दिकंकिलयदोव्यवहितमिहचेनदर्थकं॥ भवतितदपिनपरंललितं।ननसस्तृतीयइनरपदादिवत्॥६०॥इ
तिसाहित्यमंजूषायांविषमाध्यायेचतुर्थोध्यायः॥ ॥४॥ ॥श्रीगजानन॥

इदमादिकमितिइहइदमादिकं।आदिशब्देनेनदंसौगृह्येते। यदोयच्छब्दस्यव्यवहितंपठितंचेतहींनदर्थकंसच्छब्दार्थकंभवति।तच्चेदमा दिकंपरंयच्छब्दस्मरणव्यवधानेनपठितंचेदर्थकंनभवति।अपिश्चार्थेयथा। आनंदयतितेनेत्रेयोधुनासौसमागतः।अत्रारःशब्दस्य तदर्थत्वं। एवमिहमेतदोः।आनंदयतितेनेत्रेयोसौसुभ्रूसमागतः।अत्रारःशब्दस्यतदर्थत्वंनास्ति।यच्छब्दनिरपेक्षतयानुवादत्वम तीतेः।एवंयच्छब्दसमीपेतच्छब्दस्यापिप्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रंयथा।मःसतेनयनानंदकरःसुभ्रूसमागतःइदंसर्वसाहित्यदर्पणेस्पष्टं। तृतीयेपादेनगणद्वयंसगणद्वयंचेतदत्यंतादृशंयंतत्आदिवत्पूर्ववत्तच्चेतर्हिललितंस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।नयुगंसकारयुगलंचभव तिचरणेतृतीयके।तदुदितमुरुमतिभिर्ललितंयदिरोषमस्यलघुपूर्वतुल्यमिति॥६०॥ ॥ इतिसाहित्यमंजूषाभाषार्थदीपिकायांकुंविक समाख्यायांविषमवृत्तनिरूपणंनामचतुर्थोध्यायः॥४॥ ॥७॥

अथमाध्यायेरत्नचतुष्टयेनगतिंनिरूपयन्वृत्ताभ्यामार्यालक्षयति।कव्यस्येति।लघुपुरस्कारतोलघुगुरूणांविरोधाभ्येन।काव्यस्यगतिः यतिःगतिपदव्याख्या।तदुक्तमलंकारतिलके।लघुगुरुपुरस्कारेणसाप्रवर्तनेसागतिरिति।पूर्वैपूर्वस्मिन्पादेपूर्वादिभ्योनवेतिवास्मिन्पादेसाभाव। मुनिगणाःचतुर्मात्राःसप्तगणाःगोगुरुश्चस्याश्चेद्द्वीजेविषमेमथमतृतीयपंचमसप्तमरूपेस्थानेजगणेनस्याश्चेद्।अयंजगणोअन्तोनगणल घुश्चत्रारोलघवइतियावत्।अंगेषड्गणरूपनेस्युश्चेत्।अपरेउत्तरार्धेत्वंगेषड्गणस्थानेलएकोलघुःस्याच्चेतर्हिआर्यानामकंवृत्तं।अनेवपूर्वार्धेच तुर्मात्राःसप्तगणागुरुश्चसंतिविषमस्थानेमध्ययुगुजगणोनास्ति। षड्स्थानेगतिर्मुनिरितिजगणोस्ति।उत्तरार्धेविशेषस्तुषड्गणस्थानेपदमितिलभ्य स्सर्वत्रवर्ततेइतिसधीभिर्विभावनीयं।तदुक्तंरत्नाकरे॥लक्ष्मेतत्सप्तगणागोपेताभवतिनेहविषमेत्रः॥षष्ठोयंनलघुवामथमेर्पेनियतमार्यायां इतिं।इहभवतिषष्ठोलघुरितिचेदिहचमार्धे॥६१॥

अथार्यालक्षणं॥ अथगतिः॥ काव्यस्यलघुपुरस्कारतः प्रवृत्तिर्गतिर्मुनिगणाश्चः॥
ओजेयंस्तोयांगेपूर्वेर्धेगेपरत्रार्योसू॥६२॥साद्यक्षाभिश्चान्तोचेदंगेतस्यमुख
मितिमतिरत्रेवे॥षड्गणेत्यार्धेऽसेतुरियगणइतरदिदमुभयोः॥६२॥ ॥

सेति।सागतिःसाद्यक्षाभिश्चान्तिद्विविधा। यतिनियममाह।अन्तइति।अंगेषड्गणस्थाने।अन्तोनगणसहितोलघुश्चेतर्हितस्यान्तस्यमुख मितिमुखमलघुनियतिःस्यात्।अन्तेसप्तमस्थानेन्तश्चेतर्हिषड्गणेषड्गणांतेयतिः।अंत्यार्धेउत्तरार्धेअंत्येपंचमस्थानेन्त श्चेतर्हितुरीयेचतुर्थगणांतेयतिः।अन्योन्त्यार्धइत्यत्रेकः पूर्वयतीअन्त्यार्धइतित्रैयं॥तदुक्तंरत्नाकरे॥षष्ठेद्वितीयलाघ वपरेकेन्तेमुखलाच्चसयतिपदनियमः।चरमेर्धेपंचमकेतस्मादिहभवतिषष्ठोलघुरिति। इतरः इदंचतुर्थगणांतेयतिक थनमुभयोः पूर्वोत्तरार्धयोराह। अन्तेचतस्यइत्यार्योयतिर्ज्ञेया॥६२॥

आर्येति। आर्याद्रुतार्गतिः द्रुतमध्याविलंबिता चेति त्रिविधा। अन्याभिर्भागतिः हि मिश्रिता ताभिर्भिश्रा मिश्रिता चेति हि विधास्या
त्। एतासां लक्षणं तु। द्रुतभिर्लघुभिर्द्रुता। अन्त्येर्लघुगुरुभिर्मध्या। अन्त्येर्लघुभिर्विलंबिता। द्वयोर्गत्योर्मिश्रणा हि मिश्रिता। तिसृणां
मिश्रणास्त्रिमिश्रितेति ज्ञेयं। तत्र द्रुतायथा। जयजगदंबतवचरणकमलभ्रमरोस्मि॥ मध्यायथा। महालक्ष्मिरेविततवपादांबुजाभिन
नक्षेत्रोस्मि विलंबितायथा। श्रीरामममतापार्के प्रकाशमोनिशाचरइतिशत्रोः पार्थतांभेजे। हि मिश्रितायथा। जयजगदंबतवचरणक
मलभ्रमरोहंसंसारेक्षरकंनेऽमि। अत्रद्रुतविलंबिता मिश्रणं। एवमन्यामिश्रिताऽह्नीयाः। यस्यादलयोः पूर्वोत्तरार्धयोरा द्यगणत्रयेय म
ध्यमगणत्रयांते पादोस्तिइयंपथ्यास्यात्। तद्रुत्नाकरे। त्रिभिर्भगणैकपादोदलयोराद्येषुदृश्यते यस्याः पथ्येतिनामतस्याः प्रकीर्तितंनागराजे
नेति॥६३॥

आद्याद्रुतान्यमध्याविलंबिताद्याहिमिश्रितातिस्रभिः॥ मिश्रापादोदलयोराद्यगणत्रयेदृश्यंपथ्या॥६३॥ मिश्रेमत्तेकंपोटा
विलगतिगलयुतास्त्रिधेस्युंताः॥ अष्टादशविपुलोल्लंघ्याद्यत्रिगणान्यतोदलयोः॥६४॥ अथरीतयः असमासासस
मासोसेवनामवृत्तिस्तरीतिरिहषोढा॥ साचेत्पूर्वविपुलयोश्चरमेधैर्यचमुखविपुला॥६५॥ ॥

मिश्रेति। मिश्रेहि मिश्रिता त्रिभिर्मिश्रिते गतीप्रत्येकंषोढाषड्विधे। षोढेत्यत्रषष उत्तरदत्तदशेत्यनेनोत्वटत्वे। द्रुतविलंबिता। द्रुतमध्या। विलंबितद्रु
ता। विलंबितमध्या। मध्यद्रुताचेतिहि मिश्रिताः षट्। द्रुतविलंबितमध्या द्रुतमध्याविलंबिता। विलंबितद्रुतमध्या। विलंबितमध्यद्रुता। मध्यद्रुतविलं
बिता। मध्यविलंबितद्रुताचेतित्रिभिर्मिश्रिताः षट्। अरिविलेर्गतिगलैर्युताः स्त्रियः स्त्रः अरिविलगतिमिश्रिता। सर्वेगुरुः। सर्वलघुश्चेतिद्विस्त्रः। अतः संक
लनयागतमोदाद्यैर्भवंति। इदंसर्वमलंकारतिलकेस्पष्टं दलयोराद्यान्त्रिगणान्उल्लंघ्यातिक्रम्यमतौसत्यांविपुलानाम्नी आर्यास्यात्। हिरुसंख्ये
संज्ञायामितिनियमात्त्रिगणानित्यत्रत्रिसंख्याकान्गणानितिमध्यमपदलोपिसमासोबोध्यः। अत्रैवसार्धत्रिमात्रासत्वयतिः। तद्रुत्नाकरे। उल्लंघ्य
गणत्रयमादिमंश्रकलयोर्द्वयोर्भवतिपादः। यस्यास्तांपिंगलनागोविपुलामितिसमाख्याति॥६४॥ इतिगतिसंनिरूपणं॥ ॥ अथरीतिंनिरूपयन्मुखव
पलंलक्षयति। असमासेति। द्व्यादयोसमासेषुविद्यमानसमासेवअथवाससमासेवसमाससहितैवकाव्यस्यमवृत्तिस्तरीतिपदवाच्या। सारीतिः षोढाषड्विधा।

तद्रुत्नमलंकारतिलके। असमासससमासान्यतरमात्रपुरस्कारेणयामवर्तंतेसारीतिरिति। पूर्वार्धेमथमार्धे विपुलालक्षणंचरमेधैर्यार्यालक्ष
णंचेतर्हिमुखविपुलास्यात्। तद्रुत्नाकरेतत्रैवमुक्तं। विपुलानाम्निहंयस्याः मथमार्धेभजंतेतदलमन्यत्पूर्वसमानं विपुलांमुखपूर्वांतामहिभू
तइति॥६५॥ षड्विध्यमेवाह। अवंतीति। स्पष्टं। अंतेर्धेउत्तरार्धेविपुलालक्षणंमथमेर्धेआर्यालक्षणंचेतर्हिजघनविपुलास्याद्। तद्रुत्नाकरेउल्लंघ
आर्यासममाद्यलंमस्याश्चरमंदलंतुविपुलायाः। लक्ष्मानुगच्छतिप्रोक्तासाफणिनाजघनविपुलेति॥६६॥ आवंत्यादीनांलक्षणमाह। वेदैरिति
। वेदैश्चतुर्भिः शरैः पंचभिः पंचाधिकैश्चपरैः कृत्वासमसनेसतिक्रमात्तिस्रोरीतयोभवंति। एवंचचतुः परसमासाआवंती। पंचपरसमासापां
चाली। पंचाधिकपरसमासागौडीत्यर्थः। तत्रावंतीयथा। गोविंदतुभ्यन्नयनारविंदमंदाक्षमंदाननशीतरोचिः। राधास्तनस्थलिकुंकुमपालीमाली
करालीदकरामतल्पे। पांचालीयथा। आविर्भवत्पुलकशालिकपोलपालिरिंदीवरद्युतिभरेरुशरीररोचिः। दृष्ट्वारसूरइपांगतरंगदक्षोवक्षोरु
ठन्मणिमयूखचयोमुकुंदः। गौडीयथा। संध्यानृत्यविलोलपन्नगपतिश्वास्यत्रुणंमंदरस्फूर्जद्दानविधूतदिग्गजकुलप्राग्भारकोलाहलः॥

आवंत्यपीहपांचाल्यथापिगौडीचभागधीलाटी। वैधर्म्येनेर्धे विपुलार्यापथमेजघनविपुला॥६६॥ वेदैः शरैश्चपं
चाधिकैः परैः समसमानेक्रमात्तिस्रः॥ आर्याधर्योगमध्येद्वितीयतुर्यौतुजोचपला॥६७॥ आरब्धरीत्यनिर्वाहिका
तत्रानेकरीतिभिरांक्ता॥ तत्रद्रुतसमासार्धेर्धेचपलार्यान्यत्रमुखवचपला॥६८॥ ॥

अंतर्घूर्णितनेत्रनिर्निपतत्स्फारस्फुलिंगावलिज्वालावर्तितसप्तसिंधुसलिलस्तोमोहरः पातुवः। आर्यामाअर्धयोः पूर्वोत्तरदलयोः गमध्यो
गुरुमध्योजोजगणोद्वितीयश्चतुर्थगणस्तत्रवर्तिनोभवंतस्त्रेत्तर्हिचपलाग्रीआर्यास्यात्। तद्रुत्नाकरे। उभयार्धयोर्जेकारोद्वितीयश्चतुर्थो
गमध्यगोयस्याः। चपलेतिनामतस्याः प्रकीर्तितंनागराजेनेति॥६७॥ मागध्यादितिस्रोल्लसयति। आरब्धेति। आरब्धरीतेरनिर्वाहोयस्यांसाआ
रब्धरीत्यनिर्वाहिकामागधीतत्रानेकरीतिभिराक्रांता। अंतर्वेदमनुअवद्रुतसमासावद्रुतसमासाभावती। तत्रामागधीयथा। नोसंध्यासमुपा
सतेयदिनरालोकापवादाद्भयंसाचेत्स्त्रीक्रियतेभविष्यतिरवेरागजन्यबीजेनेतिः। इदंचिंतयतश्चिराद्भुपतेर्निश्वासकोछीत्कृतोदग्रांत
प्रतिबिंबत्रोणश्लेलसंध्यांजलिः पातुवः॥ लाटीयथा। सत्तांभोनिधितीरहीरपटलालंकारिणीमेदिनीदातुर्विमुकुलायमोजिनवपुः संकल्प

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डॉक्टर भाऊदाजी इन्स्टीट्यूट ऑफ ओरिएंटल रिसर्च

टी

वाक्येयमं। नाभीनीरुहसरोरुहभुवातत्कालमाविष्कृते हस्तोभोरुहिभागेस्यकिमपि बीजास्मिन्नंगानुवः। वैदर्भीत्तत्तत्सौहार्हरिष्यते। अनेदं बोध्यं। रीत्यनिर्वाहो नामरीत्यंतरमवेशः। तस्मान्मागध्यपिलाद्येवजानाति। अनेकरीतिमिश्रणात्। तस्मात्तंचैवरीतयः। आद्येप्रथमभेदे चपलालक्षणं अन्यत्रउत्तरार्धेआर्यालक्षणंचेत्तर्हिमुखचंचलास्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे। आर्यारूढेसमस्तंभजेतलक्ष्मचपलांगंतंयस्याः। शेषेपूर्वेजलक्ष्मामुखचपलासोदितामुनिनेति॥६८॥ ॥ वैदर्भीविभजेत। असमासेति। अंतिमावैदर्भीअसमासादिभेदैश्चतुर्विधाअनस्तारीतयोनव। अंत्यादयः पंचचतस्रोवैदर्भ्यः। अंतसंकलनयानवजानाः। तत्रासमासावैदर्भीयथा। भुवागेहेमयाहिरण्येत्यक्तोरामस्त्वयापथि। वनमुद्देपुरंश्रीपुमत्सयंकः करिष्यति। एवमन्याअप्युदाहार्याः। इदंसर्वमलंकारतिलकेस्पष्टं। यद्यंतिमेउत्तरार्धेचपलालक्षणं। आदिमेमध्यमेधे आर्यालक्षणंतदासौआर्याजघनचपलानाम्नीस्यात्। तदुक्तंनत्रैव। प्राक्प्रतिपादितमर्धे प्रथमेमध्यमेतरेचचपलायाः॥ लक्ष्यभवेत्

असमासेकसमासादिसमासागीश्चितांतिमानवता॥ चपलांतिमेर्धआर्याद्विमेयदासौजघनचपला॥६९॥ इत्यार्याप्रकरणं॥

अथगीतीप्रकरणं॥ अथवृत्तत्रयं॥ याशब्दार्थज्ञासज्जरतितासेहवृत्तिरेषातु॥ वेदागीतिस्त्वार्यास्वार्द्धसमार्धयुग्मयुक्त

स्यात्॥७०॥ ॥ केशिकाभारभटीसत्वतीचभारत्कभेदाये॥ मध्येहलकपगीतिस्त्वार्योत्तार्धसमहलयुग्मा॥७१॥ ॥

सोक्ताविद्वत्स्वधीभिर्जघनचपलेति॥६९॥ इत्यार्याप्रकरणं॥ अथवृत्तनिरूपणद्वारागीतिलक्षयतियाशब्देति। इहयाशब्दार्थोव्याप्त्यर्थोवृत्तिशब्दा र्थोभयनिष्ठोधर्मः सावृत्तिः शब्दनिष्ठस्यधर्मस्यकार्यार्थवृत्तिं अर्थनिष्ठस्योपमादेशः शब्दवृत्तिलमित्यतोनालंकारेतिव्याप्तिः। वृत्तिकेत्यस्यार्थैकत्। एषवृत्तिस्त्रयोदाहरिष्यंति। आर्यायाः सप्तदशार्धप्रथमार्धेनसमंयदर्धयोर्दलयोर्युग्मंतेनयुक्तागीतिः स्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे॥ आर्यामध्यमहलोक्तंचद्विकथमपिलक्षणंभवेदुभयोः। दलयोः कृतियतिशोभांतांगीतिंगीतकानभुजंगेशाद्रुति॥७०॥ ॥ तत्राद्यिमाह। केशिकीति। आद्येउक्तेकेशिकाभारभटीमध्येमध्यमेचेति। एवंचकेशिकी। मध्यमकेशिकी। आरभटी। मध्यमारभटी। सात्वती। भारतीचेतिषड्विधा। आर्यायाअंत्यार्धेनसमंदलयोर्युग्मंयस्याः सात्रपगीतिः। तदुक्तंरत्नाकरे। आर्याद्वितीयकेर्धेयद्वृत्तंलक्षणंतत्स्यात्। यत्रोभयोरपिदलयोरुपगीतिंतांमुनिर्ब्रूतेतद्वृत्ति॥७१॥

कमातकैशिकीचातदुक्तमलंकारतिलके। सुकुमारार्यसंदर्भाकैशिकी। मौढसंदर्भाकोमलार्थीमध्यमकैशिकीति। तत्रायथा। मेरुद्द र्यंनलोचनंनतयंतिमदनंनदुर्यशः। वारयंतस्विनयंनसंभ्रमंस्नेहसारशरशरणंकुलस्त्रियः॥ द्वितीयायथा। व्याकोशकोकनदशोककरः करोयंरत्नेलब्धकोरमदचोरमिदंचचक्षुः॥ उन्निद्रद्विदुमरहस्यहरोधरोयंतस्यादृश्यमपिदृश्यमदृश्यमासुः। आर्यायाश्चेत्परीयंआर्यायाः उत्तरार्धसमंपूर्वदलंपूर्वार्धसममुत्तरदलंचत्तर्हिउद्गीतिः। तदुक्तंरत्नाकरे। आर्याशकलद्वितीयंचेत्यत्यरचितंभवेद्यस्याः॥ सोद्गीतिरिहकथिताततद्यत्यंशभेदसंयुक्तेति॥७२॥ मौढतति। मौढेअर्थशब्दरचनेयस्याः सातुआरभटी। मौढशब्दाच्यामौढार्थाच्चासौमृदुलरचनाचप्रौढमृदुलरचनामध्यमारभटीस्यात्। तदुक्तंनत्रैव। मौढार्थसंदर्भआरभटीकोमलसंदर्भोमौढार्थीमध्यमारभटीति॥ तत्रायथा। भूभृन्मौलितटीपु

मृदुरचनार्थीक्रमतोमृदूर्यमौढसंदर्भः॥ केशिक्याद्यमध्यमकैशिक्यार्यावेपरीत्समुद्गीतिः॥७२॥ मौढार्थशब्दरचनास्वा

रभटीमौढशब्दाच्यमृदुलरचना। मध्यारभटीगीतिर्हरिपुछंदाजहीनपंचलोद्वौ॥७३॥ मृदुलमौढशब्दान्यतरशब्दाच्यामृदुलमौढ

शब्दरचनायाः॥ सात्वत्यग्नेरजेहितेपुकलारलयोरिहललितागीतिः॥७४॥

दर्शितसमारंभोममंभोधरस्त्वतद्वृंदमतिपक्षपंकपटलंप्राक्षालयन्धारया। मुक्तकुक्षिरुस्रसिंधुरदलद्गंडस्थलप्रस्रवन्मुक्ताभिः करकाभि राशु समरक्षोणीतलेवर्षति। द्वितीयायथा। तवभृगुपतेमतापोदहनत्यापाकृतिव्योम। स्वर्णाचलः शरावतिकलशातिदेवः सरोजिनीकांतः॥ इतहयेअद्रौसप्तमगणस्त्रजेनजगणेनहीनाः पंचलाः पंचमात्राश्चेत्तर्हिरिपुछंदानाम्नीगीतिःस्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे। जगणानुत्तिमेदहयूर्हिनेसप्तमेसतिकिलपगणे। दलयोरुभयोर्यस्याः सामोक्तागीतिरत्रहरिपुछंदेति॥७३॥ मृदुलेति। यामृदुलमौढान्यतरशब्दाच्यमर्थीयस्याः सामृदुलमौढान्यतरशब्दाच्यामृदुलमौढशब्दरचनायस्याः सामृदुलमौढशब्दरचनासामात्वतीस्यात्। एवंचमृदुलार्थीमृदुलमौढसंदर्भोमौढार्थीमृदुलमौढरचनाचेतिद्विधासात्वती। तदुक्तमलंकारतिलके। कामलमौढसंदर्भाकोमलमौढयोरन्यतरार्थीसात्वतीति। तत्रायथा। चंद्रश्चतुमन्मथोमदयतुकीरसःसूर्जनुम्बेरंबेरमुपेतुचंदनवनीरंतावसंतानिलश्चारीणामिवकिंतुकांतविरहव्याधिमकोपस्पृशामस्माकंहरिविमुक्तमनसामायुःपरिक्षीयते॥ द्वितीयामध्या। देवतंपुरुषोत्तमासिनियतंतन्नापिरामोभवान्मत्प्राणेतवलज्जयेवनमतिव्यक्तंयतोमेदिनी॥ इतिकैशिकीच

लघ्वीं चलकुचावष्टब्धतीमोज्वलदुष्कारावचलत्तयोधियालहरीचेलांचलेश्चंचलेः॥इहहयलयोरयोस्तृतीयगणस्थानेजरहिताः जगणरहि टी॰
ताश्चतुष्कलाः पंचमात्राश्चेत्तर्हिललितानाम्नीगीतिःस्यात्। तदुक्तंकश्यपेन। यस्यामुभयोः कनशेस्तृतीयकेषड्विधेकतरगणे।सतिनाम्नासा
रूपमितिभिर्गदितैर्ललितेत्यभिधापरिदेयेति॥७४॥ ॥मौदमृदुलेति॥मौदोमृदुलश्चयः सैदर्भस्तेनसहितामृदुवाच्यामृदुलार्थांतुभारतीं। त
दुक्तंतत्रैव।कोमलमौदसंदर्भाभारतीति।यथा।पातिव्रत्यमिदंयदीयमसिमयासाकरणंस्वीकुरुस्वजनसाधयचारुशरावकलेचक्रंचमत्कार
म॥इत्यंस्वामिवचोनिशम्यमधुपव्याधूतनीलोत्पलद्रोणीदृक्करसापातसुभगंलस्यस्मितंपातुनः॥एतद्दृष्ट्वाहीनांकथनंरसभावापानु
गुण्येनप्रयोगार्थंतथाहि।अत्यंतसुकुमारोद्वौशृंगारकरुणौमतौ॥अत्युद्धतरसौरौद्रवीभत्सौपरिकीर्तितौ।हास्यशांतावनुद्भटाः किंचित्सुकुमा
राः मौदमृदुलसंदर्भसहितामृदुवाच्यांतुभारतींतृतीये॥सप्तमकेचजरहितपंचलोर्ध्वयोर्गणयोर्गतिरनभरिकाङ्का॥७५॥इति
गीतिरीतिवृत्तयः॥अथगुणाः॥ ॥औदार्यंत्वर्थचारुतामत्यायकानपदसहितपदाधानं॥केतूकपोलस्थलीविचित्रागीतिर
जनयेद्वेधुलोर्ध्वयोर्विनारिं॥७६॥

रीः सकीर्तिताः।इषमौदोरमाख्यातोरसौवीरभयानकौ॥गद्यभेदेचूर्णकेआरभटीवृत्तिः वैदर्भीरीतिः।ललितेकैशिकीवृत्तिः पांचालीरीतिः
।निष्ठुरेआरभटीवृत्तिः गौडीरीतिः खंडकेसात्वतीरीतिः वैदर्भीरीतिः।चित्रकेवृत्तिरीति सांकर्ये।अनयागीत्योरर्धयोः पूर्वोत्तरदलयोः तृतीये
तृतीयगणस्थानेसप्तमेसप्तमगणस्थानेचजरहिताः पंचालाः पंचमात्राश्चेत्तर्हिभद्रिकाभद्रिकानाम्नीगीतिःस्यात्।तदुक्तंकश्यपेन। यस्यामु
भयोरर्धयोः पगणौभवतस्तृतीयसप्तमौहौ।शोभवतुरुक्षमविचर्जितौसागीतिः।मभवतीभद्रिकाख्येति।शोभवतुरुक्षमौजगणगगर्भितपगण
भेदौ॥७५॥ इतिवृत्तयः॥इदानीमनुष्टुबपिशाश्रीयेविमानमश्नुतेमौदार्यादिरूपाकाव्यगुणान्निरूपयन्विचित्रांगीतिंलक्षयति।आद्या
र्धमिति अर्थचारुतायाः प्रत्यायकेनान्येनपदेनसहितस्यपदस्याधानंकाव्यस्यनंयत्तदौदार्यंस्यात्। तदुक्तंनाग्भट्टालंकारे। पदानामर्थचा
रुतप्रत्यायकपदांतरैः॥गीतितानांयदाधानंतदौदार्यंस्मृतंयथेति।तदुदाहरति।कपो।लस्थलीति।अत्रस्थलीपदसाहित्येनकपोलार्थस्य
चारुताद्योत्यते।कविभिः कपोलस्थलीपदस्यप्रस्तकपोलवाचकत्वेनप्रयुक्तत्वात्। एवंगंधेभकीलांबुजादिपदेषु।अर्धयोः अरिंविनाषष्ठ

गणस्थानंविनाअजाः जगणानुत्तिष्ठभेदरहिताः यस्मेदंयथेष्ठमिभुलः पंचमात्राश्चेत्तर्हिविचित्राम्नीगीतिःस्यात्।अत्रैपहीतीयतृतीयचतुर्थ
पंचमगणस्थानेषुपूर्वार्धउत्तरार्धेचयथमहीतीयतृतीयचतुर्थपंचमसप्तमगणस्थानेषुपंचपंचमात्राः संति। तदुक्तंकश्यपेन।षष्ठंविनायथेष्टगणैः
शकलयोर्द्वयोर्गीतिरेवसाचेत्। विचित्राभिधानंऋषंसीकरोतीति॥७६॥ ॥चेदिति।अत्रसप्तिन्पद्येअर्थस्यबंधस्यचावैषम्येणसाम्येनभ
णनंकथनंचेत्तर्हिसमनोक्ता।बुधैरितिशेषः।तदुक्तंनाग्भट्टालंकारे।बंधस्यसदृशैर्वर्ण्यसमतासोच्यतेबुधैरिति।अत्रार्थसमतामुदाहरति।विधुमि
तिहेराजन्नूनेयशःविधुंचंद्रंक्षीरोदधिंक्षीरसमुद्रंरोचंचंद्रसति।अत्रलक्ष्यलक्षणसमन्वितेयंयथेचतुर्भिश्चरणैरर्थसमतायाःस्वपक्षसंभवात्चरणचतु
ष्टयस्थानापन्नेनविधादिपदचतुष्टयेनसादर्शिता। बंधसमतांतुवैदर्भीप्रभृतिन्यतमायादृश्चरणचतुष्टयेस्थापनं।तत्रवैदर्भ्यादिरित्युदाहरणंदृष्ट

अत्रस्थलीपदेनकपोलचारुतायोतनंकविसंघप्रसिद्धमतओदार्यं॥समतायथा॥चेद्देवंद्यभगणनमत्रयसमतीक्ष्णविधुंक्षीरो
दधिंश्रीहरं॥रोषमपिहरसितेयशः सर्वत्रापिजरहितेषुलैर्वैधायथेष्टैः॥७७॥चतुर्षुचरणेषुसमत्वेनभगणनमेनावैद्यं॥तद्
त्रचतुष्वरणस्थानापन्नैर्विधादिचतुःपदैर्दर्शितं॥ ॥इतिगीतिप्रकरणं॥ ॥अथस्कंधप्रकरणं॥कांत्यर्थव्यक्तीयथा॥कांतिर्बं
धोज्वलनार्थव्यक्तिः स्कंधमतामतापसत्यं॥मोघद्वास्कंधभास्वान्स्कंधकमनेर्धयोर्गुरुगतेश्चेत्॥७८॥ ॥

यंअथवासर्वत्रापिषष्ठस्थानेपियथेष्टंजरहितेषुलैःजगणरहितपंचमात्रास्यात्।तदुक्तंतत्रैव।इहमत्रिलेरिहभवतिगणैर्नैतीति॥७७॥इति
गीतिप्रकरणं॥ ॥स्कंधप्रकरणेप्रथमंस्कंधंलक्षयति।कांतिरिति। बंधस्योज्ज्वलताअनुप्रासादिशब्दालंकारोद्दीप्ततमावर्णघटनासीप्ततम
मावर्णघटनादीप्ततमार्थतंत्रकांतिनामगुणःस्यात्। अर्थस्यस्फुटमताअध्याहारंविनाबंधाक्षरैरेवप्रतिपादनंअर्थव्यक्तिनामागुणःस्यात्।तदुक्तंत
त्रैव।यदुज्वलतंतत्तस्यैवसांतिरुदितायथा। यद्वचनंयत्तदर्थस्यसार्थव्यक्तिः स्मृतेतिच।हेराजन्नंतेप्रतापः सकर्षणोचतुर्दयंमापुषन्योभास्क
रः सूर्यस्तद्वद्भासन्प्रकाशमानः।अत्रभासद्भास्याद्दीप्तेः षकारस्याद्दीप्तेश्चशब्दात्कांतिः।अर्थस्यमाद्यास्यादर्थकांतिः बंधाक्षरैरेवार्थस्यम
तिपादनात्स्फुटमतयार्थव्यक्तिश्च।गीतौपूर्वोत्तरार्धयोरष्टौगणाश्चेत्तर्हिस्कंधकसंज्ञंस्कंधकनामकंस्यात्। तदुक्तंनाग्भट्टालंकारे। गीतिर्द्वयोः स्क
न्धयोरष्टभिरष्टभिर्गणैर्मिलितानिधनेचेत्। सेहस्कंधकसंज्ञांयातीत्यमिति यदंतिपूर्वाचार्याइतिनुरेणगणेन॥७८॥ ॥

बाधदूषितेति।अर्थस्यशटितिबोधश्चेत्तर्हिप्रसन्नतागुणःस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।शटित्यर्थावकलंयत्प्रसत्तिःसोच्यतेबुधैरिति।दुर्गस्यमाकारवेष्टितग्रामादेरीशः।अन्यभदुर्गायाःपार्वत्याइशःपतिःरुद्रोराजाशिववत्रासौ।अत्रदुर्गेशपदाद्दुभयार्थस्यापिशटितिबोधः।इहस्कंधकेषष्ठःषष्ठगणस्त्रजानीयोल्लोलघुश्चेत्तर्हिउपस्कंधकंस्यात्।तदुक्तंकुमणौ।स्कंधकमेवहिदलयोरुभयोःषष्ठेनलघुनायुक्तं।यदिचेत्तदुपस्कंधमाचार्यैरीरितंनागेषेरितिं॥७९॥अन्येति।अन्यस्यागुणोन्यस्मिन्निवेश्यतेइतिरोधः।चेत्तर्हिसमाधिनामागुणःस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।ससमाधिर्यदन्यस्यगुणोन्यस्मिन्निवेश्यतइति।एतस्यरात्रेःमतापोरितृणेंशनुतृणंदहति।अत्रदाहकर्तृत्वंमन्युगुणःमतापेनिवेशितः।चरमार्धेदलेसमीपेतयोः।स्कंधकोपस्कंधकयोर्युगेनाद्यैसंपन्ने।पूर्वार्धेउपस्कंधकलक्षणंउत्तरार्धेस्कंधकलक्षणमित्यर्थः।चेत्तर्हिउस्कंधकंस्यात्।तदुक्तंकुमणौ।प्रथमार्धमुपस्कं

अत्रबंधस्याकटत्वात्कांतिः।अर्थस्यसुगमत्वात्अर्थव्यक्तिश्चप्रसन्नतायथा।बोधोयस्यशटितिश्चेत्प्रसन्नतास्तेनृपोदुर्गे
शः॥शिवदृषदुपस्कंधकमिहचेत्स्यात्स्कंधकेलः षष्ठः॥७९॥अत्रदुर्गेशपदात्दुर्गपतिशिवयोरपिशटितिबोधः॥समा
धिर्यथा।अन्यगुणोन्यस्मिंश्चेत्समाधिरेतत्प्रतापोरितृणं॥दहतिसमीपेयुक्तयुगेचेत्तदुस्कंधकंदलेचरमार्धे॥८०॥
अत्रप्रतापेमिगुणेरीषात्समाधिः।श्लेषोयथा॥श्लेषोमिथःपदानांसंश्लेषेविधुमुखावनूपाशीवा॥स्कंधकवदुपस्कंधकव
स्कंधकमिहायंचांत्यं॥८९॥

धकतुल्यंचरमेदलेयदिनियतं।स्कंधकगतिचिह्नंचेदीरितमुस्कंधकंविमलधीभिस्तदिति॥८०॥ ॥श्लेषइति।पदानांमिथः परस्परं सम्यक्श्लेषेसतिश्लेषोगुणःस्यात्। तदुक्तंतत्रैव।श्लेषोयत्रपदानिस्युःसूत्रानीवपरस्परमिति। विधुमुखावनूपाशीवा।अत्रविधुमुखावनुपदयोः रूपाशीअंबाजगदंबावनु। अस्मानितिशेषः अत्रविधुमुखावनुपदयोः रूपाशीअंबादतिपदयोश्चव्यस्तत्वात्तत्रयत्रकुत्रापि पार्थक्येनपठनीयतेसंधिनापठनात्श्लेषः। इहदस्कंधकवत्। आद्यमर्धंउपस्कंधकवदेत्यधमर्धंचेत्तर्हिअवस्कंधकंस्यात्। तदुक्तंकुमणौ। स्कंधैतल्लक्षणलक्षितमाद्यमुपस्कंधकंकलांछितमपरं ॥यस्यार्धेतद्विबुधैरुक्तमवस्कंधकंनाम्नेहेति॥८९॥

ओजइति। समासानांबहुनाद्यत्वंओजोगुणः स्यात्॥अयंगुणोपद्यादेसमासगयेभवतिशोभावहः।तदुक्तंतत्रैव।ओजसमासभूयस्त्वमितद्वेषतिसंदरमितिं। मधुपतत्रीवत्मधुरेणवचसाविनिर्जितःपिकः कोकिलोययासाप्रमदालोतीयात्यतुरुषोबहु
व्रीहिरितिसमासचतुष्टयंअत्रेषेर्थेस्कंधकलक्षणंआदिमेर्धेगीतिः लक्षणं।चतर्हिसंकीर्णस्कंधकंस्यात्। तदुक्तंकुमणौ।आद्येगीतेलक्षस्कं
धकलक्षापरेदलेयदिचेत्।संकीर्णनामकंचैस्कंधकमुदितंतदत्रनागप्रमुखैरिति॥८२॥सरसेति।सरयोरर्थपदयोभावः सरसार्थपदत्वं यत्तन्माधुर्यंगुणः स्यात्।तदुक्तंतत्रैवसरसार्थपदत्वंयत्तन्माधुर्यमुदाहृतमिति। मणिगुणैरत्नसमूहैःकलितान्यान्ताकांताकामिनीभेषुलक्षनेषु
गतानिषमानातडिदिवभातीत्यनूतोपमाअत्रपदानामर्थस्यचलालित्यान्माधुर्यं।यदाद्येदलेकमात्स्कंधकगीतौसोत्तरस्तदातदेवसंकीर्णस्कं

अत्रमुखावनुशंबादतिमेदेनयथासंभवादुक्तव्येसंघात्लक्षःसंश्लेषः रूढः।ओजोयथा॥ओजःसमासबहुता
मधुमधुरवचोविनिर्जितपिकासा॥संकीर्णस्कंधकमंत्येस्कंधकमादिमेर्धकेगीतिश्चेत्॥८३॥अत्रमधुमधुरेतिपरेबहु
व्रीहिसमासाः।माधुर्ययथा॥सरसार्थपदत्वंयत्तन्माधुर्यमणिगणकलितकांता॥तडिदिवभगतायेत्यंस्कंधकगीतौ
दलेतरेवतदा॥८३॥अत्रमण्यादिपदान्यर्थोपिसरसः॥ ॥इतिस्कंधप्रकरणं॥ अथगाढमाह॥सौकुमार्ययथा॥
सुकुमारत्वमनिष्ठुरवर्णत्वंललितकमलकलितावनुमाये॥आर्याधेत्यगुमिनिगणमध्येजातीफलंस्कंधकम्॥८४॥अनल
लितेतिपदेऽवर्णरेफादिनिष्ठुरवर्णभावः॥ ॥इतिहाराः॥ ॥ ॥ ॥

धकमेवा।तदुक्तंकुमणौ॥स्कंधकलक्षमध्यमेभागेप्रथमेगणेयदिगीतेश्चेत्।निगदितमेतदहीहस्कंधकमपरंबुधैस्तसंकीर्णमिति॥८३॥॥
अमार्याभेदजातीफलादिछंदांमिलक्षयतिसुकुमारत्वमितिअनिष्ठुराबलादुत्पद्यमानावर्णायस्मिन्नतदनिष्ठुरवर्णेतस्यभावस्तत्वंसुकुमा
रत्वंसौकुमार्यंगुणःस्यात्।तदुक्तंतत्रैव।अनिष्ठुरार्थत्वंमनसोसुकुमार्यामिदंयथेति।ललितेःसुंदरैःकमलैःकलितायुक्तामालक्ष्मीरवनु।अत्रा
ल्पप्राणलकारादिवर्णाद्युत्पत्तेःसौकुमार्यं।आद्येप्रथमेआर्याधेअंत्यगुमिनिगणयोरंत्यगुरुसनगणयोर्मध्येयाश्चतस्रःकलाश्चेतर्हिजातीफलंछंदस्यात्।अनोत्तरार्धलक्षणमनुक्तमप्यार्यावद्ज्ञेयं।अस्यप्रकरणस्यार्यालक्षणावलंबात्।तदुक्तंकुमणौ।गाआर्याःपूर्वार्धेनिर्णयगुणैःपू

र्थमेवरूपोवगणस्यजातीफलंतद्रीतिमितरद्वाथांकभागार्धमितिा गाथायाआर्यायागवगणश्चतुमात्रात्मकः॥ इतिरुद्राकाव्यगुणाः॥८४॥

अथध्वनिकाव्यस्योत्तमत्वाद्गुणनिरूपणानंतरंसमर्पकत्वंतन्निरूपयतिा द्विविधइतिा वाच्यार्थोहतिशयिनिव्यंग्येऽर्थेसतितत्काव्यंध्वनिसंज्ञकं ।ध्वन्यतेस्मिन्नर्थइतिव्युत्पत्तेः।इदमुत्तमंकाव्यं।तदुक्तंसाहित्यदर्पणेावाच्यातिशयिनिव्यंग्येध्वनिस्तत्काव्यमुत्तममितिा सध्वनिर्द्विविधोस्तिा तत्रघः प्रथमोध्वनिर्लक्षणाभवोलक्षणामूलः। सएवाविवक्षितावाच्यसंज्ञकः।अविवक्षितोबाधितस्वरूपोर्थोवाच्योयस्मिन्निितिव्युत्पत्तेः।अत्रलक्षणामूलादेववाच्यमविवक्षितं।अन्योद्वितीयोध्वनिः।अभिधायाः शक्तेर्भवतीत्यभिधाभूअभिधामूलः। एसएवविवक्षितमन्यपरंव्यंग्यपरंवाच्यंयस्मिन्नसविवक्षितान्यपरवाच्यः।अत्राभिधामूलादेववाच्यंविवक्षितं।अत्रवाच्योर्थोत्मानंमकाशयन्नेवव्यंग्यार्थस्यमकाशकःदीपवत्। तदुक्तंसाहित्यदर्पणे। मेदोध्वनेरपिद्वानुशीरितौलक्षणाभिधोमूलौ। अविवक्षितवाच्यो

अथध्वनिविचारः॥ द्विविधोध्वनिरोलक्षणाभावः सोविवक्षितार्थारयोन्यस्त्वभिधाभूः॥सविवक्षितान्यपरवाच्योति
गमारोजलागाथः॥८५॥आद्योर्थोतरसंक्रमितार्थश्चात्यंततिरस्कृतार्थश्चेतिद्वेधान्योलक्षणमूलकः॥लक्ष्यक्रमइतिो
भयथयोद्गाथो यद्रिजलागाथे॥ ८६॥

विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति। अथमार्धेतिमोयोगोगुरुः तस्यारोसप्तगणेभ्यः परतोजाअष्टौताः मात्राश्चेतर्हिगाथास्यात्। इतरदर्धमार्यावल्लेयं। तदुक्तंक्रमणो। गाथैवप्रथमार्धमंजीरारंसगात्प्रथममेवद्वितयवृत्तो। भवतिनाम्नागाथोद्गलमन्यत्पूर्ववन्नेयमितिा मंजीरोगुरुः॥८५॥

पुनरुभयोर्द्वैविध्यमाह। आद्यइतिा आद्योविवक्षितवाच्योध्वनिः।अर्थांतरेसंक्रमितोर्थोयस्मिन्नसोर्थांतरसंक्रमितोर्थः। गाउमसंतंतयजातथातिरस्कृतोर्थोवाच्योर्थोयस्मिन्नसतिरस्कृतार्थः।अत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेत्यर्थः। इतिद्वेधा। तदुक्तंसाहित्यदर्पणे।अर्थांतरेसंक्रमितेवाच्येत्यंततिरस्कृतोज

विवक्षितवाच्योहध्वनिर्द्विविध्यमृच्छतीति। तत्राद्योयथा। करलीकरलीकरभःकरभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितयेपिविभर्तितुलमिदमुरुयुगलंनचमूढधियः। अत्रद्वितीयकरत्यादिशब्दे षुबाधितलक्षणयमनुपयुज्यमानः सामान्यकरत्यादिरूपमुख्यार्थः स्वविशेषेब्राह्म्यादिगुणविशिष्टकरत्यादिरूपार्थांतरेसंक्रमितः। ब्राह्म्यादयतिशयश्चव्यंग्यइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्योध्वनिः। द्वितीयोयथा। निश्वासांधयौ हेदर्शंवं

इमानमकाशतेा अत्रहरौविशेषणांधराद्देमुख्यार्थस्यसर्वथानुपयोगेनात्यंततिरस्कारपूर्वकमकाशरूपार्थांतरेपरिणामः।अमकाशातिशयश्चव्यंग्यइत्यंततिरस्कृतवाच्योध्वनिः। नायमर्थांतरसंक्रमितवाच्यः।अंधत्वामकाशयोसामान्यविशेषभावात्। अन्योद्वितीयोविवक्षितान्यपरवाच्योध्वनिः।अतस्यःक्रमोयस्यसोलक्ष्यक्रमःलक्ष्यक्रमश्चेत्कथमयमाद्विधास्यात्। संख्यावाचकादुभशब्दात्संख्यायाविधार्थेइसनेनधामत्ययः। इतिविधयेउभादुरावृत्तेरत्ययचूरमत्ययश्चा तदुक्तं दर्पणे। विवक्षितामिधेयोपिद्विधेदः प्रथमंततः।असंलक्ष्यक्रमोयत्रव्यंग्येलक्ष्यक्रमस्तथेति। पूर्वोक्तेगाथेत्यगुरोः पूर्वमेवजाअष्टौताः मात्रामस्तिस्कंधायः स्यात्। एवंचोद्गाथेसप्तगणांत्यगुरुमध्येषोडशमात्राश्चेयाः। एवमुत्तरापिविगाथारोत्वपूर्वोपेक्षयाष्टमात्राभिरूनेयेा इतरच्छलंतार्थवस्सर्वेषांतदुक्तंक्रमणो। क्रमशश्चद्वयद्वयोच्चवस्वमुपात्स्यात्सरोनगयोथगपिनीचततोमात्रागयः। ईदृसिनचेःसेवेषामार्यासममुत्तरंशकलमिति॥ ॥८७॥ ॥ श्रीलक्ष्मीप्रसन्न॥ ॥

अनालक्ष्यक्रमकोरसादिविषयेध्वनौतुनैकएवलक्ष्यक्रमस्तद्वाच्यार्थोभयशक्तिभावः॥त्रिविधोतोगाथेत्यगुरुपूर्वंतकलाविगाथश्चेत्॥ ८७॥

अनालक्ष्यइति। अत्रपूर्वोक्तयोर्द्वयोर्मध्येलक्ष्यक्रमोध्वनिः रसाः शृंगारवीरादयः। आद्योयेषांतेरसादयः रसभावविभावैरनुभावाद्यलक्षेतेतेनुभेदाश्चतद्वान्। अतोनंतभेदवतामसंख्यानुमशक्यत्वादप्रशक्त्यैकएवगण्यतइतिशेषः। अत्रयेपिरसभावादिरूपालक्ष्यक्रमध्वनीव्यंग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिरेतुल्यात्क्रमोवश्यमस्तितथाप्युत्तमरसादिप्रभेदबलाद्यत्रसंलक्ष्यतइत्यसंलक्ष्यक्रमतंतस्यापरेकस्यैवशृंगारस्यैकोपिसंभोगरूपोभेदः परस्परालिंगनाधरचुंबनादिभेदात्। सत्येकंचविभावादिरेवेत्यात्संख्यानुमशक्यः कुतः सर्वेाअतोनंतत्वादेकएवगण्यतेा तदुक्तंदर्पणे। तत्राद्योरसभावादिरेकएवाग्रगण्यतेा एकोपिभेदोनंतत्वात्संख्येयस्तस्यनेवमितिा एतस्योदाहरणानि रसमकरणेद्रष्टव्यानि। लक्ष्यक्रमोत्रणनरूपोध्वनिरसद्वाच्यार्थोभयमानांशक्तिभ्योभवतीतिरुद्राद्वाच्यार्थोभयशक्तिभावोस्तिा अतः कारणात्।

शब्दशक्तिभावः।अर्थशक्तिभावः।उभयशक्तिभवइतित्रिविधः। तदुक्तंदर्पणे। द्वाद्वाच्यार्थोभयशक्त्यैसंज्ञेतुस्यात्संचिभेा ध्वनिर्लक्ष्यक्रमश्चेत्यस्मिन्विधः कस्मितोबुधैरितिा गाथेत्यगुरोः पूर्वनाः षोडशकलाः मात्राश्चेत्तर्हिगाथास्यात्। अत्रप्रमाणमनंतरमुक्तं॥८७॥ श्रीगजाननप्रसन्न॥

त्रिविधेष्वित्यादि। त्रिविधेष्वेतेषु वस्तुरूपालंकारभेदेषु यथासंख्यं शब्दशक्त्युद्भवोध्वनिः सतुवस्तुरूपालंकारभेदतः वस्तुध्वनिरूपोध्वनिरलंकारध्वनिरिति भेदेन द्वेधास्यात्। अत्रालंकारस्य प्रथमगुणीभूतत्वान्नालंकारध्वनित्वं वस्तुमात्रं दृश्यते। तदुक्तं दर्पणे। वस्त्वलंकारस्तथा शब्दशक्त्युद्भवो द्विधेति। तत्रायोयथा। कान्तारवासंतप्तास्संश्रयणुध्वं हिनादिनः। कुरुध्वं मधुनाराजपरसेनाश्चरेश्वराः। अत्रराजपरसेनाइतिशब्दशक्त्याप्रकृतस्य प्रतापरुद्रस्यप्रतीतिः प्रकरणाज्ज्ञायते। तयाच प्रतापरुद्रस्यसेनाकर्तव्याकिमरण्यावासेनसंतप्ताइतिवस्तुव्यज्यते। द्वितीयोयथा॥ ॥

त्रिविधेष्वेतेषुशब्दशक्त्युद्भवः सतुद्विधावस्त्वलंकृतिभेदतःस्याद्ध्वनिः
यःशक्तिभवःसतुत्रेधा॥अवगाध्योगाद्यःसगूर्वंचेज्जिनकलास्तर्हि॥८८॥

एसो सच्चराआसामारयुतुंसमाअसोहोण्णं॥ किंपुणनपओसकहाहीसेइएरंसुअच्चिरंतं। छाया॥ एषसत्संराजाश्यामारतुलंसमागमोहूयोः किंपुनर्नप्रहोषकथाहृदयतएतन्नूखल्वाश्चर्यं। अत्रप्रकरणेनृपतिरमणीवाचकाभ्यांराजश्यामाशब्दाभ्यांचंद्रनिशयोःप्रतीतेरूपमाव्यज्यते। अन्योयोर्थशक्तिभवोध्वनिः सतुत्रेधात्रिविधः। गाथेत्यगुरोःपूर्वंनिजाश्चतुर्विंशतिकलाः मात्राश्चेत्तर्हिगाथाप्रकारः स्यात्। अत्रप्रकरणंनूनमेव॥८८॥ ॥ ॥ ॥ श्रीमहालक्ष्मीवरप्रसादात्॥ ॥

त्रैविध्यमेवाहकविकल्पितेतिकविनाकल्पितोयोवक्तातस्यप्रौढवचनेनसिद्धस्यार्थस्यशक्तेर्जन्यःस्वतोभवन्नूस्वतःसंभवीयोर्थस्तस्यशक्तेरुद्भवउत्पत्तिर्यस्यसः। अथचकवेःप्रौढवचसासिद्धोयोवाच्योर्थस्तस्यशक्तेर्भवतीतितथाद्वितिभिन्नाभेदेनभिन्नेतिपूर्वेणान्वयः। स्वतःस्वभवीत्यौचित्याद्बहिरपिसंभाव्यमानः। प्रौढोक्तिसिद्धेनत्वौचित्येनं। तत्रैवगाथएवांत्यगुरोःपूर्वंदंताद्यत्रिंशत्कलाश्चेत्तर्हिसंगाथस्यात्। अत्रप्रमाणंनूनमेव॥८९॥ ॥पूर्वोक्तत्रयाणांपुनःप्रत्येकंचातुर्विध्यंमाह। वस्त्वपीति। त्रिष्वेतेषुपूर्वोक्तेषुप्रत्येकमलंकृत्यालंकारेणवस्त्वपिव्यंग्यंवस्तुनाप्यलंकारोव्यंग्यः अलंकृत्याप्यलंकाकविकल्पितवक्तृप्रौढवचनसिद्धार्थशक्तिजन्यंस्वतोभवदर्थशक्त्युद्भवोपिचकविप्रौढवचःसिद्धवाच्यशक्तिभवइतिभिन्ना। संगाथस्तत्रैवांत्यगपूर्वंचेत्कलादंताः॥८९॥यस्त्वपिचालंकारोलंकृत्यावस्तुनापिचालंकारोवस्त्वपिचव्यंग्यंत्रिष्वेतेषुप्रत्येकंद्वादशधैवमयंनार्तीयिकस्तेकः। उपगाथस्तत्रयश्चत्वारिंशत्कलागाथे॥९०॥ इतिगाथप्रकरणं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रोव्यंग्यःवस्तुनावस्त्वपिव्यंग्यं। एवंप्रत्येकंचातुर्विध्यादयमर्थशक्त्युद्भवोध्वनिर्द्वादशधास्यात्। तदुक्तं दर्पणे। वस्तुबालंकृतिपिदृिधार्थःसंभवीस्वतः। कवेःप्रौढोक्तिसिद्धोवातन्निबंधस्यवेतिषट्। षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तुवस्त्वलंकारूपकः। आर्थशास्युद्भवोव्यंग्योयानिद्वादशभेदतामिति। उक्तउक्तक्रमेणोदाहरामि॥ मल्लिकामुकुलेमंजुगुंजन्मत्तमधुव्रतः॥ प्रयाणेपंचबाणस्यशंखमापूरयन्निव। अत्रकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षालंकारेणमदनस्यायमुन्मथकालस्तत्कुर्वमानंनमुचसीतिवस्तुव्यज्यते। स्फुटमेकोटिसत्यत्वमुपेतमदनाभुगैवसंतैर्दैवयोगेनपंचतासादितो

गिनां। अत्रकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेनशरणांकोटिसंरक्षत्वमाप्तासर्ववियोगिमरणेनवस्तुनाशरणांपंचाताश्रानिमुच्यन्तेवियोगिनःप्रियतमेवेत्यलंकारेणव्यज्यते। उवहहलावोवहुएतहभारूढोविनिर्भरोमाणो। णिवइसमाअमसंवेदेअव्वोमेनभमसंजाअभिएओसरहिछाया। उत्पश्यहलावध्वास्तभारूढोविनिर्भरोमानः॥ नृपतिसमागमसंभ्रमसंजातभियेवापसरति। अत्रकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धयालेक्षयाप्रियमार्थनांविनेयमानिद्रामनःप्रसभमितिविभावनालंकारोव्यज्यते॥ शिरवरिणिकृतुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः॥ तरुणियेनतवाधरपाटलद्युतिबिंबफलंशुकशावकः॥ अत्रकविनिबद्धस्यकस्यचित्कामिनःप्रौढोक्तिरूपेणवस्तुनातवाधरःपुण्यातिशयलभ्यइतिवस्तुप्रतीयते। आपतंतमसंदूरादूरीकृतपराक्रमः॥ बलोबलोपयामासमतंगमिवकेसरी॥ अत्रोपमालंकारेणस्वतःसंभवीनार्थेनबलद्वेषःक्षणेनवेगाद्रिपोःक्षयंचकरेतिवस्तुव्यज्यते। दिशिमंदायतेतेजोदक्षिणस्यांरवेरपि। तस्यामेवरघोर्याच्ञांप्रतापनंविषेहिरे॥ अत्रानेनस्वतःसंभविनावस्तुनारवितेजसोरविप्रतापोधिक्कृतित्यतिरेकालंकारोव्यज्यते॥ काकतीयविभोःकीर्तिपुंडरीकेविजृंभिते॥ धत्तेमधुकरक्रीडांतमालश्यामलंनभः अत्रस्वतःसंभविनाकीर्तिपुंडरीकेनभोभ्रमरक्रीडांधत्तेइतिनिदर्शनालंकारेणाश्वयाश्वयिणोरानुगुण्यरूपोधिकालंकारोव्यज्यते। अद्यानृतुन्निनामासान्शुक्लपक्षान्निनातिथीन्। रात्रिर्विनाचकोक्षंतेकाकतीयरीपुस्त्रियः। अतऋतुप्रभृतीनांमन्मथोद्दीपकत्वान्नद्भावोरिपुस्त्रीभिःकांक्ष्यतइतिवस्तुस्वतःप्रतीयते। तेनतासांप्रियवियोगरूपंवस्तुव्यज्यते। तेनराज्ञःशत्रवोनिहतादृतिव्यज्यते। दृशाननकिरीटेभ्यस्तक्षणंरक्षसश्रियःमणिव्याजेनपर्यस्ताःपृथिव्यामश्रुबिंदवः॥ इहकविप्रौढोक्तिसिद्धेनव्याजोक्त्यलंकारेणभविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपंवस्तुव्यज्यते। रजनीषुव्यज्यतेविमलभानोःकरजालेनप्रकाशितंवीर। धवलयति

भुवनमंडलमखिलंतवकीर्तिसंततिःसततं॥ अत्रकविप्रौढोक्तिसिद्धेनवस्तुनाकीर्तिसंततेश्चंद्रकरजालाधिक्यकाळप्रकाशकत्वेनव्यतिरेकालंकारोव्यज्यते। अभयंयाचमानानांकाकतीयेंद्रविद्विषां॥ रक्षांनागीकरोतिस्मनसंशास्याग्रकंपनैः। अत्रकविप्रौढोक्तिसिद्धयोत्प्रेक्षायाप्रतापरुद्रशुलक्षणंकर्तुवचनमपिविभेतिवेत्यत्रोत्प्रेक्षाव्यज्यते। भार्गवश्चापरामर्शीरणेहरकीर्तिकेषुजातछिद्रेछलग्रहणपटवीचारिणांचारणोऽधिः॥ शश्वद्गीतांभुवनमहितांकाकतीयस्यकीर्तिंकोवेत्तास्माद्भवतिमहतोविस्मयाधिश्चलांगः॥ अत्रकविप्रौढोक्तिसिद्धेनवस्तुनाप्रतापरुद्रस्यकीर्तेःस्थावराणामपिविस्मयकारणतिवस्तुव्यज्यते। तातृतीयिकस्तृतीयःशब्दार्थोभयशक्तिमूलोध्वनिरेकः॥ तीयादिकक्स्वार्थेइतीकक्प्रत्ययः॥ तदुक्तंदर्पणे॥ एकःशब्दार्थशक्त्युद्भवइति। सयथा। हिममुक्तंचंद्रुचिरःसमकोमद्यनूजनितमिनकेतनः। अनवत्सादितरुरोमहोत्सवःप्रमदाजनस्यसचिरायमाधवः। अत्रमाधवःकृष्णःमाधवोवसंतइत्येतुल्येप्रकरणेसतिवसंतेनकृष्णस्यसंबंधेनोत्कर्षप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालंकारोव्यज्यः। एवंचव्यंग्यमहाद्योजकत्वव्यापारभेदः। गाथेतिभाषायुरोःपूर्वंयदाचत्वारिंशत्कलास्तदोपगाथःस्यात्॥ अनवमाणंतूक्तमेव॥९॥ इहशब्देति। इहध्वनिप्रभेदेनरसंक्रमितवाच्याद्यारभ्यशब्दशक्तिजालंकारध्वन्यंताःपंचभवनयःपद्गत्वात्पद्गत्वाद्वाक्यगतत्वाच्चदशधास्युः। तदुक्तंदर्पणे। तदन्यौपदवाक्ययोरिति। गाथा

अयरामप्रकरणं॥ ॥ इहशब्दशक्तिजालंकारध्वन्यंतपंचपद्गत्वाद्वाक्यगत्वाच्चदशधा॥ उद्दामादौजातापलेर्धआद्येत्यगाज्जकलाः॥९॥

पूर्वमुक्तेजातीफलेआद्येर्धेत्यगादित्यगुरोराजाअष्टौकलाश्चेतर्हिदामस्यात्। तदुक्तंयुमणौ। जातीफलस्यभागेमथमेत्यगतादुरोस्तूपूर्वक्रमेणचगणद्वयवृध्या। दामाद्योत्रगाथादिवद्भूत्वापूर्ववच्छेषमिति। दामाद्यइत्यादिशब्दात्उद्दामविद्दामाद्योज्ञेयाःचगणश्चतुर्मात्राः॥९॥

येत्यिति। स्पष्टं। तदुक्तं दर्पणे। प्रबंधेपिमतोधीरैरर्थशक्त्युद्भवोध्वनिरितिप्रबंधेमहावाक्ये। अपिशब्दात्पदवाक्ययोः। दामन्यं तगुरोः प्राग्जाअष्टौकलाश्चेत्तर्हीदामस्यात्। अत्रप्रमाणंत्वनुपदमेवोक्तं॥९२॥ षट्त्रिंशद्वेत्योप्यर्थशक्त्युद्भवोध्व निःप्रत्येकंव्यंग्यलक्ष्यवाच्यार्थेस्तद्गतत्वेनाष्टोत्तरशतधात्स्यात्। उभयशक्तिजन्यस्त्वेकधैव। पूर्वोक्तेउदामन्यंतगुरोः पूर्वेजाअष्टौ कलाश्चेत्तर्हिविदामस्यात्। अत्रप्रमाणंतूक्तमेव॥९३॥ भेदाइहेति। इहशब्देोत्तरशतमर्थशक्तिजन्यध्वनयः उभयशक्तिज

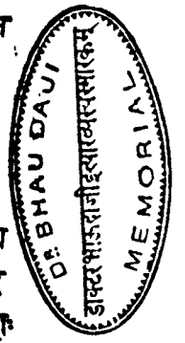

न्येवर्थशक्तिजाद्वादशतेप्रत्येकमत्रपदवाक्यप्रबंधगतत्वेनषट्त्रिंशद्भास्युः॥ उदामन्यंतगुरोःपूर्वेजक लाविदामस्यात्॥९२॥ षट्त्रिंशद्वेतीपिप्रत्येकंव्यंग्यलक्ष्यवाच्यार्थगतत्वेनाष्टोत्तरशतधोभयशक्तिजन्यस्त्वे कधा॥ तत्रैवविदामनिचेन्नावसवोवदामतदा॥९३॥ भेदाइहोनविंशत्यधिकशतमुदीरिताहिमुख्यध्वने रेवमन्येनेकेभेदाःसंतिनेविस्तरभियाभोदितामया। संदामस्यावदामनितत्रैवाष्टमात्राश्चेत्॥९४॥

न्यस्त्वेकधैव। पूर्वोक्तउदामन्यंतगुरोःपूर्वेजाअष्टौकलाश्चेत्तर्हिविदामस्यात्। अत्रप्रमाणंतूक्तमेव॥९३॥ भेदाइहेति। इहशा ब्देोत्तरशतमर्थशक्तिजन्यध्वनयःउभयशक्तिजन्यस्त्वेकःशब्दशक्तिजालंकारध्वन्यंतपंचध्वनयःपदवाक्यगतत्वाद्दश। ए वंचसंकलन्चयासुख्यध्वनेःशुद्धध्वनेरूनविंशत्यधिकशतंभेदाउदीरिताः। बुधैरितिशेषः। एवंमिश्रध्वनेरनेकेबहवोभेदाः संतिनेभेदामयाविस्तरभियाभोदिताः। तदुक्तंदर्पणे। संकरेणत्रिरूपेणसंसृष्ट्याचाप्यनेकधेति। तत्रालंकारध्वनिसंकरोयथा। अ स्फुटनत्तनयुगांतरलक्षितासीद्दारिस्थितात्दुपयानमहोत्सवाय। सापूर्णकुंभनवनीरजतोरणस्त्रक्संभारमंगलमयत्वमु तंविधत्ते॥ अत्रस्तनावेवपूर्णकुंभौदृष्टयएवनीरजतोरणस्त्रजइतिरूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशःसंकरः॥ एवं संसृष्ट्यादयोप्यन्यउदाहार्याः। पूर्वोक्तेविदामनितत्रैवांत्यगुरोः पूर्वत्रैवबसवोष्टौमात्राश्चेत्तदातर्ह्यबंदामस्यात्। प्रमाणंतूक्त मेव॥९४॥

एवमुत्तमसंज्ञकंध्वनिकाव्यंनिरूप्यमध्यमसंज्ञकंगुणीभूतव्यंग्यंनिरूपयति। गौणव्यंग्यमिति। गौणंगुणीभूतव्यंग्यंयस्मिन्तत् काव्यंतुअसुंदरादिभिर्व्यंग्यकैरष्टविधंस्यात्। इदमनुत्तममितिमध्यममितिचव्यवह्रियते। तदुक्तंदर्पणे। अपरंतुगुणीभूतव्यंग्य काव्यमुत्तमंव्यंग्ये। तत्रस्यादितरांगंकाकाक्षिसंदेचवाच्यसिध्यंगं। संदिग्धप्राधान्यंतुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं। व्यंग्यमस्फुटमे वंभेदास्तस्योदिताअष्टाविति। तत्रासुंदरव्यंग्ययथा। एअसिलामहिलाणंसोऊणनरेंदद्दंसणामोदं। गुरुजननियंबिताया वध्याः श्यामलंवदनं॥ अत्रगुरुजननियंबिताहंनरेंद्रदृष्टुंनगतास्मीतिव्यंग्यार्थापेक्षयानरेंद्रदर्शनेहर्षमुत्सृज्यंत्यावध्वाःवदनं श्यामलमितिवाच्यार्थस्यैवसुंदरत्वं। अपरांगंव्यंग्ययथा। अयंसरसनोत्कर्षश्चीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शनीवि

गौणव्यंग्यस्त्वध्वनिरष्टविधोसुंदरापरांगागूढास्फुटसमप्राधान्यसंदिग्धप्राधान्यवाच्यसिध्यंगका
काक्षिभाव्यभेदैः॥ संदामनितत्रैवाष्टौमात्रास्तूपदामस्यात्॥९५॥ इतिजातिफलादिप्रकरणं॥

निवसंसनःकरः॥ अत्रशृंगारोव्यंग्यःसचकरुणस्यांगंअगूढव्यंग्ययथा। औनत्यंपदिवर्ण्यतेशिरवरिणःक्रुध्यंतिनिचैःकृतागो भीर्येयादिवर्ण्यतेजलधयःक्षुभ्यंतिगाधीकृताः। तत्रोत्पर्णयितुंविभेमियदिवाजातोस्म्यगस्त्यस्थितस्तत्पार्श्वेगुणरत्नरोहण गिरेश्चीरारुद्रप्रभो॥ अत्रयदिवाजातोस्म्यगस्त्यःस्थितस्तत्पार्श्वेइत्यनेनजलनिधिपर्वतेभ्योनबिभेमीतिव्यंग्यमगूढं। अस्फु टव्यंग्ययथा॥ वीररुद्रक्षुपाणस्यमहिमाकोप्यनंकुशः। यस्यतेकीर्तिगंगायःपातालादिपदस्पृङ्नरान्॥ अत्रक्षुपाणस्यजन्मोत्पाद्यत्व प्रतिपादनाद्व्यतिरेकालंकारोव्यंग्यःसभानामपिझटित्स्फुटं। समप्राधान्यव्यंग्ययथा॥ ब्राह्मणातिक्रमत्यागोभवतामेवभूपते। जामदग्न्यश्चयोमित्रमन्यथादुर्मनायते। अत्रपरशुरामोराक्षसकुलक्षयंकरिष्य। तानिव्यंग्यस्यवाच्यार्थस्यचसमप्राधान्यं। संदिग्धप्राधान्यव्यंग्ययथा॥ काकतीस्मापतेर्दृष्टिरनुरागतरंगिता॥ लग्नाकल्हारमालेववरूथास्तुंगेकुचद्वये॥ अत्रयाचार्थस्यो लिंगनेछायांविश्रांतिः। अथवास्तनमंडलएवेतिव्यंग्ययावाच्ययोःप्राधान्येसंदेहः। वाच्यसिध्यंगव्यंग्ययथा। दीपयन्नरोत्सारंप्रमे

षज्वलतिसर्वतः।मतापस्तवराजेंद्रवैरिवंशदवानलः॥अभान्नयस्यवेणुत्वारोपरूपोर्भोव्यंग्यःप्रतापस्यदावानलत्वारोपसिद्धेरंगं।काक्वाक्षिप्तव्यंग्यंयथा।मध्नामिकौरवशतंस्मरेनकोपादुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः॥संचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरूसंधिंकरोतुभवतांनृपतिःगणेन अत्रकाकामध्नामेवेत्यादिव्यंग्यंवाच्यस्यनिषेधस्यसहभावेनैवोस्थितमितिगुणीभूतव्यंग्यमेव। अवद्यमनितत्रैवात्यगुरोःपूर्वमेवाष्टमाभाष्येनहिसंदामस्यात्॥प्रमाणंतूक्तमेव।९५॥ इतिगाथाप्रकरणं॥ ॥ ॥

अथकाव्यदोषानिरूपयति।काव्यस्यनाशकाःरसास्वादप्रतिबंधकत्वेनापकर्षहेतवोदोषास्युः।तदुक्तंप्रतापरुद्रे।दोषःकाव्यापकर्षहेतुरिति।इहामुजिविषिमेपादेषट्कलाःमात्रास्युश्चेत्।समेपादेगागुरुणाव्यवहितैर्व्यवधानंयासांताःव्यवहितयःनैरंतर्याभावनत्यइत्यर्थः।अष्टताःकलाःस्युश्चेत्।समोलघुर्मात्रेत्यर्थः।अयेणव्यायमात्रयायुक्तयुक्तोनोस्याच्चेत्।अंत

अथवैतालीयप्रकरणं॥दोषाःकाव्यस्यनाशकाः॥अमुजिकलाःषट्कःसमेष्टताःव्यवहितयोर्नोत्सम
लावैतालीयमिहांतर्गैर्लगं॥९६॥तेपदवाक्यार्थगास्त्रिधैष्वाद्यास्त्वसमर्थेयोगमात्रगम्यं॥अबंधुरंमारु
तिस्तनारौपछंदसिकंतुकलांततोर्यौ॥९७॥

गंपादांतगतर्लगंरगणलघुगुरवश्चेन्हिवैतालीयनामकंछंदःस्यात्।तदुक्तंरत्नाकरे।षड्विषमेष्टौसमेकलास्ताश्चसमेस्युर्नोनिरंतराःनसमात्रपराश्रिताकलावैतालीयंतेरलौगुरुरिति।अत्रैवप्रथमेतृतीयेचपादेआदौषट्कलाःसंति।द्वितीयेचतुर्थाष्टौ।तत्रद्वितीयचतुर्थपादगताःकलाभिन्नानसंति।द्वितीयाचतुर्थःषष्ठीचमात्रातृतीयादिभिर्मात्राभिर्युक्तानसंति। सर्वपादांतेरगणलघुगुरवश्चसंतीतिसर्वमनवद्यं॥९६॥तेपदेति।तेदोषाःपदवाक्यार्थगताःसंत्यतस्त्रिधा।एषुत्रिविधेषुदोषेष्वाद्याःपदगास्तुकथ्यंतइतिशेषः॥सप्तदशपददोषेष्वसमर्थंलक्षयति।असमर्थमिति।योगमात्रयुक्तंयोगेनैवयुक्तंयत्पदंसमर्थंस्यात्॥तदुक्तंप्रतापरुद्रे॥योगमात्रयुक्तंयत्पदंसमर्थंतदुच्यतइति।उदाहरति।अबंधुरमिति।मारुतिर्हनुमान्

अंबुनिधरतित्यंबुधःसमुद्रस्तंनतारतरतिस्म।अत्रांबुधरपदस्ययोगरूढिमंपेक्षितद्योगेनैवसमुद्रेमयुक्तमित्यसमर्थं।तासांपूर्वोक्तानांविषमेपादेषण्णांसमेष्टनामंततोनैर्यौरगणयगणौस्तश्चेन्नौपछंदसिकस्यात्।तदुक्तंरत्नाकरे।पर्यंतेर्यौनर्यौचशषमौपछंदसिकंसुधीभिरुक्तमिति॥९७॥नेयार्थमिति।निजस्यस्वस्यसंकेतेनज्ञेयंज्ञेयार्थंयत्तन्नेयार्थंस्यात्॥तदुक्तंप्रतापरुद्रे।स्वसंकेतंप्रसिद्धार्थंनेयार्थंपरिकीर्त्यतइति।उदाहरणं।विपरीतेति।तेतुभ्यंविपरीतंमनोरुक्।अत्रमनःपदस्याक्षरवैपरीत्येनानमइत्यर्थः। स्वसंकेतेनैवगम्यः॥महेलिकायामस्यदोषाभावः।अहेःशेषावतारस्यपतंजलैःशास्त्रंव्याकरणंतस्यामान्यंविरुध्यंयत्तच्युतसंस्कारमुच्यते।तदुक्तं॥शब्दशास्त्रविरुध्यंहिच्युतसंस्कारमुच्यतइति॥उदाहरणं॥इतेइति॥अत्रेतेइत्यात्मनेपदंव्याकरण

अत्रांबुधरपदंमेघेयोगरूढंसमुद्रेयोगेनैवेत्यसमर्थं॥नेयार्थंयन्निजसंकेतज्ञेयंविपरीतमनस्ते॥
च्युतसंस्कारंत्वहिशास्त्रामान्यमितोभापातलिकांतेगुं॥९८॥

विरुद्धं।इणगतावित्यस्यविगतीत्यत्रश्लिष्टस्यवापरस्मैपदित्वात्॥यथावा॥मानीनिमानदलनोयथेंदुर्विजयत्यसौ। अत्रविजयतितिपरस्मैपदंव्याकरणविरुध्यं।विपराभ्यांजेरित्यात्मनेपदविधानात्॥अंतेपूर्वोक्तकलांतभ्यांगणगुरुगुच्चेन्नौपातळिकास्यात्।तदुक्तंरत्नाकरे॥आपातलिकाकथितेयंभाहुरुकावथपूर्ववद्भयदिति॥९८॥निरर्थकमिति।पादस्यछंदःपादस्यपूरणायपूरणार्थंयत्पदंतन्निरर्थकमुच्यते।तदुक्तं।पादपूरणमात्रंयन्निरर्थकमुच्यतेइति।उदाहरणं।ह्रीति।अत्रैवदक्षिणांतिकापादपूरणार्थंपदद्वयंप्रयुक्तंनतुकिंचित्प्रयोजनमस्ति।यथावा।सरवेविनायकंवंदेलंबोदरमहंहितु॥अत्रलंबोदरमितिनामांतरंहितुइतिचप्रकृतानुपयुक्तत्वादनर्थकं।अस्ययमकादौदोषाभावः।यस्यपदस्यार्थस्यवित्।ज्ञानंविलंबिनोविलंबेनभवतितत्पदंक्लिष्टंस्यात्।तदुक्तं।क्लिष्टंयदर्थावगतिर्दूरद्वारायतोभवेदितिउदा०॥शौलेति॥

शैलजाताशैलजापार्वतीतांपातीतिशैलजापः शिवस्तस्माज्जातः शैलजापजोगजाननोवस्तिनिशेषः। अत्रशैलजापजप
दाद्गजाननस्योपस्थितिर्विलंबेनजायतइतिक्लिष्टं। अंघ्रिषुसर्वपादेषु द्वितीयोग्गुरुश्चेतर्हि दक्षिणांतिकास्यात्। तदुक्तंतत्रैव।
तृतीयमुक्तदक्षिणांतिकासमस्तपादेषुद्वितीयलइति॥९॥यद्भयुक्तमिति। सतासत्कविनायद्भयुक्तंतद्भयुक्तमुच्यते॥तदु
क्तं। यद्भयुक्तंकविभिरभयुक्तंतदुच्यतइति॥ उदा०॥आकाशोस्थिति। अत्राकाशशब्दस्यपुंस्त्वंयातु पुंस्याकाशविहायसा
तिकोशेनोक्तमपिकविभिरभयुक्तं। यथावा॥ राजेंद्रभवतःकीर्तिश्चतुरोहंतिवारिधीन्॥ अत्रहनहिंसागत्योरित्यनेनसि

अत्रविपरीतंचतन्मनश्चइत्यनेननमस्तेइत्यर्थःस्वसंकेतेनबुध्यतेइतिनेयार्थः। इतेइत्यात्मने
पदंव्याकरणविरुद्धमितिच्युतसंस्कारं॥ निरर्थककिलष्टेयया॥ निरर्थकंपादपूरणायच्चहि
क्लिष्टंविलंबितः॥यदर्थविच्छैलजापजोंघ्रिषुद्वितीयोग्दक्षिणांतिका॥९॥अत्रचहिइतिनिरर्थ
कं॥गजाननइतिवक्तव्येशैलजापार्वतीत्यतःशिवस्तज्ज्ञास्तुत्रइत्यर्थस्यविलंबितत्वात्क्लिष्टं॥अ
भयुक्ताभयोजकेयथा॥यद्भयुक्तंसताभयुक्तंत्वाकाशोस्त्यभयोजकं॥यंतोविशेषोनसद्धरिः। पू
र्ववद्समउदीच्यवृत्तिका॥३००॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्योपिगमनार्थोहंतिःकविभिरभयुक्तः। यतोयत्सदात्विशेषःप्रकृतोपयोग्यर्थविशेषोनास्तितद्भयोजकंस्यात्। त
दुक्तं। तद्भयोजकंयत्स्याद्विशेषविधायकमितिउदा०॥ सद्धरिरिति। पाद्धिनिशेषः। अत्रहरेःसादितिविशेषणंप्रकृता
र्थेविशेषायकंनभवतीत्यभयोजकं। असमेविषमेपादेपूर्ववत्द्वितोगुरुश्चेतर्ह्युदीच्यवृत्तिः स्यात्। तदुक्तं। उदीच्य
वृत्तिद्वितीयलःसकोमेषभवेद्युग्मयोरिति॥३००॥ ॥ ॥

व्रीडेति। अत्रयत्पदंव्रीडजुगुप्सेकरोतियद्यामंगल्यधीरूढंतत्तदुक्तंवैधिर्येनत्रेधास्त्रीलंपदंस्यात्। तदुक्तं। अश्लीलं
तद्भंगल्यजुगुप्साव्रीडधीकरमिति। अनोजपादयोःसमपदयोःअत्रेणाद्योमात्रयाऽद्योशक्तस्तूर्यलक्ष्यतुर्थीमात्रयेन
हिप्राच्यवृत्तिस्यात्। तदुक्तं। पूर्वेणयुतोथपंचमःप्राच्यवृत्तिरुदितेतियुग्मयोरिति। अत्रप्रथमतृतीयपादांतेयतिभंगोलक्ष्य
लक्षणानुरोधेन॥१॥ क्रमेणोदाहरति। सुसाधनइति। अत्रसुसाधनपदंक्रमेहनार्थमतीतेव्रीडाकरं। वायुपदाद्धोवायुभ
तीतेर्जुगुप्साकरं। पितृवेपदात्स्मशानार्थमतीतेरमंगलकरं। यथावा। अभिप्रेतपदावासःकदानःसंभविष्यति। नीचंसा

अत्राकाशशब्दस्यकोशेपुंस्त्वेपिकविभिस्त्रीत्वमभयुक्तइत्यभयुक्तं। अत्रहरिःपातुइतिवक्तव्येह
रेःसादितिविशेषणंविशेषाधयकंनइत्यभयोजकं॥ अश्लीलंयथा॥व्रीडजुगुप्सेकरोत्यमंगल्य
धीरूढश्लीलमभयत्॥त्रेधार्थेप्राच्यवृत्तिरद्योद्यतुर्यलोनोजपादयोः॥१॥सुसाधनोवायुसेवितःस
पितृवेश्मगःक्रूरवर्णयुक्॥भवेत्पुरुषंप्रकुर्वीरिःपूर्वयोःसमंस्यात्प्रहरनकं॥२॥ ॥ ॥ ॥

भनमेतेषांपरोत्सर्गेकजाषिनां। अत्रप्रेतपदंपदसाधनपदोत्सर्गपदेभ्यःप्रेतलोकमेहनाभोवायूनांप्रतीतेरमंगलव्रीडा
जुगुप्साकरत्वंतेषां। कविसंगृहीतेषूपस्थानभगवत्प्रसिनीप्रभृतिषुनदोषः॥ क्रूरवर्णयुक्परुषाक्षरयुक्तंयत्कलरुषंभ
वेत्। तदुक्तं। परुषंनामतद्यत्स्याद्विहितंपरुषाक्षरमिति। उदाह०॥ प्रकुर्विति। प्रकुरोरुरोर्मृगविशेषस्यारिःप्रकुर्वरिःसिंह॥
अत्रक्रूरश्चनिरेफबाहुल्यात्पारुष्यंरीद्रसेस्यगुणत्वं। पूर्वयोरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योःसमंतुल्यंप्रहरनकंस्यात्। एवंचउदी
च्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योरेकस्मिन्वैतालीयेलक्षणसमन्वयश्चेतर्हिप्रहरनकंभवतीत्यर्थः। तदुक्तं। यदासमानौजयुग्मकौपूर्व
पूर्वयोर्भवतिप्रहरनकमिति॥२॥ ॥ ॥

अमतीतिकमिति। यत्पदंशास्त्रमात्रप्रसिद्धि। तदमतीतिकंस्यात्। तदुक्तं। शास्त्रमात्रप्रतीतंतदुच्यतेइति। यथाबालकोवृद्धो
स्ति। अत्रवृद्धशब्दोबालकवाचकश्चेनव्याकरणशास्त्रएवप्रसिद्धः। यथावा। बभारपारिमांडल्यमिवपाणौहरिर्गिरिं॥ अत्रपा
रिमांडल्यशब्दःपरमाणुवाचकश्चेन्न्यायशास्त्रएवप्रसिद्धः। अस्यशास्त्रविदसभायांदोषाभावः। रूढिहानिमद्रूढंयत
त्अन्यवाचकमन्यार्थकंस्यात्। तदुक्तं। यद्रूढिमन्युतंनामतदन्यार्थमुदाहृतमिति। यथाकाननंअनेषदानमित्यर्थे
प्रयुक्तमपिकाननपदंतत्यभावादारण्यार्थमतीतेरन्यार्थकं। असमर्थेतिव्याप्तिश्चिंत्या। अस्यप्रयुक्तकस्ययुज्यास
पादेनाभ्यरसिलक्षणाद्येनसर्वपादेःपुयुक्ताःपरांतिकास्यात्। तदुक्तं। अस्ययुग्मरचितापरांतिकेति॥३॥ ॥

अत्रस्कधनशब्देनस्कमेहनमतीतेर्ब्रीडाकरं॥ वायुशब्देनगुदवायुमतीतेर्जुगुप्साकरं। पितृवेरमश
ब्देनस्मशानमतीतेरमंगल्यधीकरं॥ इतित्रिविधामश्लिलं। अनमरुर्वारिःइतिपरुषं। अमतीतिकन्या
र्थकेइयथा। अमतीतिकंयत्तुशास्त्रमात्रप्रसिद्धिरत्रोक्तिबालकः। रूढिहानिमत्तन्यवाच्यकं॥ काननं
युज्यास्यापरांतिका॥३॥ अथबालकोवृद्ध इत्यत्रबालकशब्दस्यादिरूढिमत्वाद्बालकशब्दोवृद्धसंज्ञः॥ सा
चसंज्ञारूढिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितिपाणिशास्त्रएवप्रसिद्धा॥ काननशब्दःईषदानमीत्यर्थेरूढिहि
नत्वादन्यार्थकः। अपुष्टार्थविरुध्यमतिरुक्तायथा॥ विरुध्यधियतत्करंहिगुह्यकेशतदपुष्टवाच्यकं॥
तुनोपयुक्तार्थकंदृशा॥ धर्कोसमैश्वारुहासिनी॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विरुद्धधीति। तद्विरुध्यधियत्पदंतत्करंविरुध्यधीकरं। तदुक्तं। विपरीतार्थधीर्यस्माद्विरुद्धमतिरुक्तमिति। उदा०।
गुह्यकेशेतिकुबेरेप्रयुक्तादपिगुह्यकेशशब्दात्प्रथमंगुह्यलोमप्रतीतेविरुध्यमतिरुत्। यथावा। द्विजैस्तवयहेहय

मद्यमस्यंविधीयतेःकुबेरेप्रयुक्तादपिगुह्यकेशशब्दात्प्रथमंगुह्यलोमप्रतीतेर्विरुद्धमतिरुत्। यथावा। अत्रहृद्यमद्येत्यपद
मंगात्पूर्वंविरुद्धार्थमतीतिः। अस्यश्लेषालंकारेदोषाभावः। यत्पदंउपयुक्तःप्रकृतोपयोगी। अर्थोयस्यतदुपयुक्तार्थकंनभवति
तदपुष्टवाच्यकंअपुष्टार्थकंस्यात्। तदुक्तं। प्रकृतानुपयुक्तार्थमपुष्टार्थंतदुच्यतइति। उदा०॥ दृशेतिदृशार्थेपंचकानिमस्तका
नियस्तस्यसदृशार्थकोवाक्तिशेषः। अत्रशिवोवक्तिवक्ष्येदेशार्थकइत्येतावत्वचनंप्रकृतानुपयोगादपुष्टार्थकं। क्लिष्टेति
व्याप्तिश्चिंत्या। अस्यखंडोनुरेधेदोषाभावः। यथा। दृशापूर्वमुखोहनः। प्रकृतकस्यासमौर्विषमैःपापादैरचितावारुहासिनीस्यात्।
तदुक्तं। अयुग्मयुक्चारुहासिनीति॥४॥ अविमृष्टेति। गौणममधानंविधेयंयस्यतदविमृष्टविधेयभागकं। अविमृष्टविधेयां
शंगुणीभूतविधेयकमिति। उदा०। कुर्विति। महतीचासौतनुश्चमहात्नुस्तांकुरुइतिरुक्ष्णंप्रतिराधावचनं। अत्रमहत्वंविधे
अत्रगुह्यकेशइतिकुबेरनामगुह्यसंबंधिकेशप्रतीतिकरत्वाद्विरुध्यमतिरुत्। तथापंचमस्तकइतिवक्ष्येद
शार्थकइतिप्रकृतानुपयुक्तत्वादपुष्टार्थं॥ अविमृष्टविधेयांशसंदिग्धेयथा॥ अविमृष्टविधेयभागकंगौण
विधेयंभजमहापतिं॥ संदिग्धंविशयेत्कृभृत्। नृपमनुत्तमुत्यत्कजिभागधी॥५॥ ॥ ॥ ॥

यंतश्चसमासेतनौगुणीभूतत्वात्प्रधानं। यद्विशयेत्। अर्थसंदेहकृततत्संदिग्धंस्यात्। तदुक्तं। संदिग्धंतन्मतंयत्स्यात्संदिग्धा
र्थप्रतीतिकृदिति। यथाकुभृदस्तीति। अत्रराजापर्वतोवाग्राह्यइतिसंदेहात्संदिग्धं। अत्रप्रकरणेनिश्चायकेदोषाभावः। यु
ज्जिसमपादेःपुज्जिविचक्रमेणनृपमनुमितायोउशाचतुर्दशमिताःलाःमात्राश्चेन्नहिभागधीस्यात्। तदुक्तंयुमणी०। ओजे
चावथससेमभेषचौलदलदनिधनौभागधीतिमेति। चतुर्मोत्रभ्यगणषण्मात्रकषः। द्विमात्रेद०॥५॥ ॥ ॥

अप्रसिद्धेति।अप्रसिद्धेवाच्येर्थेप्रयुक्तंयत्तद्गूढार्थंस्यात्॥तदुक्तं।प्रयुक्तमप्रसिद्धार्थेगूढार्थंपरिकीर्त्यतेइति।यथा।शोणितंमुखंअत्रशोणितशब्दस्यरुधिरेप्रसिद्धस्यलोहितवर्णपरत्वेनप्रयोगात्।गूढार्थत्वं।यथावा।हरिरुत्प्लुत्यगच्छति।अत्रवाचकोपिहरिशब्दोमंडूकेप्रसिद्धः।अस्यापिप्रकरणप्राप्तौबंधकाद्येदोषाभावः।नीचेषुनीचव्यवहारेषुप्रसिद्धमत्प्रसिद्धं।यद्ग्राम्यंस्यात्।तदुक्तं।ग्राम्यंव्यवहारेचप्रसिद्धंग्राम्यमुच्यतइति।यथागुल्फोविराजतेइतिरोषः।अत्रगुल्फशब्दःकपोलपरत्वेननीचव्यवहारेषुप्रसिद्धः।यथावा।छादयित्वाशरान्पुष्पैःपुरोधान्यंक्षिपाम्यहं।अत्रपुष्पैःपूजयित्वाधान्यंनिवेदयामीतियुक्तं।अ

अत्रमहांतंपतिंभजेतिरूक्षनंदावाक्येमहत्त्वंविधेयंतच्चसमासेगौणभूतत्वाद्विसृष्टविधेयांशः॥अत्रकुभृच्छब्देनराजाग्राह्यपर्वतोवेतिसंशयात्संदिग्धं॥गूढार्थंग्राम्येयथा।अप्रसिद्धवाच्येप्रयुक्तमेतद्गूढार्थः।शोणितंमुखं॥यत्ग्राम्यंनीचप्रसिद्धमत्॥गल्फोश्चिषुनृपलउपहासिनी॥६॥अत्रशोणितशब्दस्यरुधिरेप्रसिद्धस्यपाटलवर्णवाचकत्वाद्गूढार्थत्वंअत्रगल्फशब्दःकपोलपरत्वेननीचेप्रसिद्ध इतिग्राम्यः॥इतिसमदोषाःपददोषाः।अत्रचतुविंशतिवाक्यदोषाः।वाक्यमवध्यंतुशब्दहीनंनरव्याघ्रोतिशौर्यवान्।अशरीरंक्रियापदं।टलचरणापश्चिमांतिका॥७॥

श्चिषुचतुर्षुपादेषुनृपलःषोडशमात्राश्चेन्तर्युपहासिनिस्यात्।तदुक्तंमुमणौ।युक्तपादविरचितोपहासिनीति।मागध्या युक्तपादरचितेत्यर्थः॥६॥इतिसमदोषाःपददोषाः॥अथशब्दहीनप्रभृतिचतुर्विंशतिवाक्यदोषान्निरूपयति।वाक्यमिति।अबद्धमपशब्दहतंयद्वाक्यंतच्छब्दहीनमुच्यते।तदुक्तं।अपशब्दहतंवाक्यंशब्दहीनंप्रकीर्त्यतइति।उदाहरति॥नृव्याघ्रइति।अतिशौर्यवान्नापुरुषःव्याघ्रइवचव्याघ्रोयमस्तिउपमितंव्याघ्रादिभिरित्यनेनसामान्यधर्मवाचकस्यप्रयोगेएवोपमितसमासविधानादत्रचातिशौर्यवानितिपदप्रयोगाभ्यांव्याघ्रेत्युपमितसमासस्यदुष्टत्वांतदप्रयोगेतुनदोषइतिवाक्यदोषः॥नविद्यते

क्रियापदंयस्मिन्तद्वाक्यमशरीरमुच्यते।तदुक्तं।क्रियापदेनरहितमशरीरंतदुच्यतइति।क्रियतेकर्तृकर्मादेरित्युपलक्षणं।उदाहरति।टलेति।टाभ्यांतुदंशलामात्रायेषुतेटलाः।चरणायस्याःसाटलचरणापश्चिमांतिकालक्षणंक्रमप्रोअत्रभवेदितिक्रियापदमपेक्षितंतन्नास्तीत्यशरीरं।स्फुटमतीयमानायांक्रियायांनदोषःयथा।हृदयंतवयिराघवे।अत्रास्तीतिक्रियास्फुटंप्रतीयते।उक्तंचपश्चिमांतिकालक्षणंप्रमाणे।ओजभवापश्चिमांतिकेति।मागध्याइतिशेषः॥७॥इतिवैतालीयं॥क्रमभ्रष्टमितिशब्देभ्यांवाक्रमोनुरूपक्रमोनचेत्तर्हिक्रमभ्रष्टंस्यात्।तदुक्तं।क्रमभ्रष्टंभवेदर्थःशब्दोवायत्रनक्रमइति।उदा॰।उष्णेति।उष्णशीतावंशुकिरणोयस्तायुष्णशीतांशूल्लोभ्यंद्रःसूर्यश्चपातुमामितिशेषः।अत्रचंद्रस्योष्णांशुत्वाभावात्सूर्यस्यशीतांशुत्वाभा

अत्रव्याघ्रशौर्यवत्पदयोर्योगेएवदुष्टत्वं।उपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगइतिसूत्रेणसामान्यधर्मस्याप्रयोगेएवउपमितस्यव्याघ्रादिभिःसमासविधानात्।शौर्यशब्दस्याप्रयोगेतुनदोषः।अतोवाक्यदोषः।अत्रचतुर्थचरणेभवेदितिक्रियापदानुकरशरीरत्वं।इतिवैतालीयं॥ ॥अथवक्रमकरणं।क्रमभ्रष्टंनशब्देर्थे।क्रमश्चेदुष्णशीतांशौ।ग्लोःसूर्यःपातुनुष्टुभ्याद्यात्स्त्रीनाश्चेत्कथोवक्रं॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाच्यशब्दक्रमभंगः।सूर्यस्यपूज्यत्वादादौतत्प्रार्थनंयोग्यंतन्नास्तीत्यर्थक्रमभंगः।अस्यविरोन्मादादावदोषःअनुष्टुभि अष्टाक्षरपादजातौअद्याद्यप्रथमाद्वर्णास्त्रीसगणनगणोनस्यातांअन्येष्वतुर्थाद्वर्णात्परोयोगणश्चेन्नहिवक्रंनामछंदस्यात्। तदुक्तंरत्नाकरे।यक्रंनाद्यान्नसौस्यातामन्येर्योनुष्टुभिरत्नातमिति॥८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विगतइति।यत्रवाक्येसंधिर्विगतोस्ति।संध्याभावोस्तीत्यर्थः।अथवाविरूपःसंधिः विरूपयो।रचोःसंधिरस्तितद्वाक्यंसंधुच्यते।तदुक्तं विसंहितोविरूपोवायत्रसंधिर्विसंधितहिति।उदा०॥केति॥इक्षवशानइक्षुभक्षकोहंतीगजःक्वास्ति।अत्रास्तिइक्षुइत्यत्रसंध्याभावः। इक्षवशानइत्यत्रविरूपयोरुकारशकारयोःसंधि०प्रथमस्यप्रयत्नाद्दोषाभावः।यथा।चंद्राकौकंकुभःकेलिस्सलिनेकुंडलेइव। द्वितीयस्यदोषेनदोषः।वक्रएवसमयादेःश्लिष्टश्चतुर्थाइक्षराज्जगणश्चेन्नहिपथ्यावक्रंस्यात्। तदुक्तंतत्रैव।सुजोर्जेनसरिद्भुंःपथ्यावक्रंमकीर्तितमिति॥९॥पुनरुक्तिति।अर्थशब्दयोःपौनरुक्त्येनयुक्तंयत्तद्वाक्यंपुनरुक्तिमदुच्यते।तदुक्तं।शब्दार्थ

अत्रक्षइक्षुअत्रसंध्यभावः।इक्षुअशनइत्यत्रविरूपसंधिः।पुरुरुक्तिमद्यथा।पुनरुक्तिमदर्थशब्द पौनरुक्त्ययुक्तंयत्।पुरेपुरनिवासिनो।ओजश्चेर्ज्विपरीतातत्॥१०॥अत्रपुरेपुरेनिवासिनइतिपु नरुक्तिमत्यथा।वाक्यगर्भितं।यन्मध्येवाक्यमपरं।तद्वाक्यगर्भितंयोमां।नौभ्यहंतंवहतिहृदौजेश्चे नूर्चेत्पत्रावक्रं॥११॥अत्रोष्णशीताभौग्लोःसूर्यश्चपात्यित्यत्रचंद्रस्योष्णत्वाभावात्सूर्यस्यशीतत्वाभा वात्।शब्दक्रमभंशःश्लोःसूर्यःचेत्यत्रापिसूर्यस्याभ्रहितत्वादौप्रार्थनेयोगंयत्रास्तीत्यर्थक्रमभंशः।द्विविधविसंधियया।विगतोवाविरूपोवा।संधिर्यत्रविसंधितत्।सक्रईक्षशनोहंती।पथ्यावक्रं

पौनरुक्त्येतुतद्वाक्यंपुनरुक्तिमदितियथा।पुरेपुरनिवासिनः।अत्रपुरशब्दस्यतदर्थस्यपुनरुक्तिः।लाटानुप्रासेगुणःयथा। चंद्रंचंद्राननेपश्य।ओजेविषमेपादेश्चेचतुर्थाद्गणाज्जगणश्चेन्नहिविपरीतशब्दात्तत्पथ्यावक्रंस्यात्। विपरीतपथ्यावक्रं स्यादित्यर्थः।तदुक्तं।ओजयोर्जेनवारिधेस्तदेवविपरीतादिति॥१०॥यन्मध्यइति।यस्यवाक्यस्यमध्येपरंवाक्यमस्तितद्वाक्य गर्भितंस्यात्।तदुक्तं॥तद्वाक्यगर्भितंयस्यमध्येवाक्यांतरंभवेदिति।उदाहरति।यइति।योमांपरमेश्वरंहृदावहति।तमहंनौ

मिस्तोमि।अत्रयोमामितिवाक्यमध्येऽहंतंनौमिति।वाक्यं।प्रभोनरेनदोषः।ओजेविषमेपादेश्चतुर्थान्नगणश्चेन्नहिचपला वक्रंस्यात्।तदुक्तंचपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत्ययोराशोरिति॥११॥मिथइति।मिथःपरस्परंविभक्तीनांसंबंधेव्याकीर्णमिश्रि तेसतिव्याकीर्णमुच्यते।तदुक्तं।व्याकीर्णंतद्विभक्तीनांव्याकीर्णंतुमिथोन्वयइति।उदा०।कुर्विति।अत्रास्यभूपस्याज्ञांमूर्ध्नि अंघ्र्योश्चरणयोर्नतिंकुर्विनिविभक्तिसंबंधःसतुमिश्रितइतिव्याकीर्णं।शीघ्रबोधाविरोधिपरांतरितेनदोषः।युग्मेसमपा दैंगाल्पश्चारक्षराल्लघुश्चेन्नहियुग्मविपुलास्यात्।तदुक्तं।यस्यांलःसप्तमोयुग्मेसायुग्मविपुलामतेति॥१२॥वाक्यांतरेति।

अत्रयोमांहृदावहतीतिवाक्यमध्येतमहंनौमितिवाक्यमस्तीतोवाक्यगर्भितं।व्याकीर्णं॥मिथोविभक्ति संबंधेव्याकीर्णेव्याकीर्णकुरु॥अंघ्योराज्ञांननिंमूर्ध्नियुग्मेगाद्युग्मविपुलाल्॥१२॥अत्राज्ञांमूर्ध्निकु रुअंघ्योर्ननिंकुरुइतिसंबंधः॥सतुव्याकीर्णइतिव्याकीर्णं।वाक्यसंकीर्णंयथा॥वाक्यांतरपदैर्युतं।वाक्यं संकीर्णंजान्हवींतंधत्तेनौमिमूर्ध्नियो।सर्वेषुगांतांसैतवोल्॥१३॥अत्रयःजान्हवींमूर्ध्निधत्तेइत्येकं वाक्यंतंनौमितिद्वितीयं।तयोःपादानिपरस्परंमिश्रितानिइतिवाक्यसंकीर्णं।अपूर्णंयथा॥अपूर्ण क्रियान्वयपूर्णतायावेहंसजडोदीनःपश्यन्हर्षतिसः।मविपुलाभेर्भगणे॥१४॥

वाक्यांतरपदैर्युक्तंयत्तद्वाक्यसंकीर्णंस्यात्।तदुक्तं।वाक्यांतरपदैःकीर्णंसंकीर्णमुच्यतइति।उदाहरणं।जान्हवीमिति।अत्रयो जान्हवींमूर्ध्निधत्तेतंनौमितिद्वेवाक्येतयोःपदानिमिथोमिश्रितानीतिवाक्यसंकीर्णं।सैतवस्यरूपिःसर्वेषुपादेषुगांतश्चारक्षराल्लघुश्चेन्नहितद्विपुलामाहेतिशेषः।तदुक्तंसैतवस्यास्त्रिलेघ्वपिति॥१३॥अपूर्णमिति।क्रियान्वयस्यक्रियासंबंधस्यपूर्णतायाअ भावेसत्यपूर्णमुच्यते।तदुक्तं।अपूर्णंतद्भवेद्यत्रनसंपूर्णःक्रियान्वयइति।उदा०।सजडइति।अत्रस्फजडोदीनश्चाहमस्मि।एता

दृशंमांपश्यन्हर्षतीतिसंबंधोपेक्षितःसनपूर्णःसर्वपादेषुअब्धेश्चतुर्थाद्गणेसतिभादिपुलास्यात्।तदुक्तं।भेनाब्धितोभादिपुलेति॥१४॥पृथागिति।उपमापृथक्भिन्नेउपमानोपमेययोर्वाचोलिंगेवचनलिंगेयस्यांसापृथग्वचोलिंगकास्याचेन्नहितदाक्यंक्रमात्पृथग्वचोभिन्नवचनंभिन्नलिंगंचोच्यते।तदुक्तं।यत्रोपमायेद्भिन्नवचनाभिन्नलिंगका।तद्भिन्नवचनंभिन्नलिंगंचादुर्मनीषिणइति।उदाहरति।मनइति।तेमनःसमुद्राइवभाति।अत्रोपमेयोपमानयोर्मनःसमुद्रयोर्भिन्नवचनत्वंभिन्नलिंगत्वंचेत्यतोदोषद्वयंयथावा।समुद्राइवकोसल्यारत्नानीवरघूद्वहः।अब्धेश्चतुर्थाद्गणेसतिरपूर्वारविपुलास्यात्।तदुक्तं।इत्थमन्यार

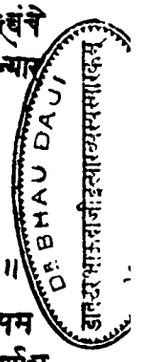

अत्रस्फुजडदीनंमांपश्यन्सःहर्षतिइतिसंबंधोपेक्षितःसनुनपूर्णःइत्यतोनपूर्णं।पृथग्वचनभिन्नलिंगेयथा।पृथग्वचोलिंगकाचेत्।उपमानःसमुद्राइवतेभ्येरेरपूर्वा॥१५॥अत्रतेमनःसमुद्राइवेत्युपमायांवचनभेदोलिंगभेदश्चेतिपृथग्वचनंभिन्नलिंगंचदोषद्वयं।अधिकन्यूनोपमेयथा।विशेषणैरधिकमूनंवोपमानमिहचेत्।अधिकोपममथवोनो।नोपमंवान्यविपुलात्॥१६॥प्रसन्नास्योनाकुल्लिताब्जोत्पलःकासारोयथा॥हारकुंडलाढ्योझराढ्योद्रिस्तपूर्वातेथितः॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्धेश्चतुर्थादिति॥१५॥विशेषणैरिति।इहवाक्येउपमानंविशेषणैरधिकंऊनंन्यूनंवाभवेच्चेन्नहितत्क्रमेणाधिकोपममथोनोपमन्यूनोपमंचोच्यतेतदुक्तं।यत्रोपमानमधिकंन्यूनंवास्याद्विशेषणैः।अत्राधिकोपमंपूर्वेन्यूनोपममतःपरमिति।चाब्धेश्चतुर्थाद्गणश्चेन्नहिनविपुलास्यात्।तदुक्तं।नोब्धेर्भेभविपुलेति॥१६॥क्रमेणोदाहरति।प्रसन्नेति।फुल्लिताब्जोत्पलःकासारोयथाभातितथाप्रसन्नास्यःप्रसन्नमुखोनापुरुषोभाति।यथाचझरैर्निर्झरैराढ्यःसंपन्नोद्रिर्भातितथाहारकुंडलाढ्योनभातीतिसंबंधः।अत्रपूर्ववाक्येउपमानीभूतकासारेसोत्पलइतिविशेषणमधिकमनोधिकोपमं।उत्तरवाक्येउपमानीभूताद्रौहारस्थानेझरा

उक्ताः।कुंउलस्थानेकिमपिनोक्तमितिन्यूनोपमं।प्रसिद्धोनदोषः।यथाम्रनाभिर्विंदुस्तंदरमाननमिदूपमंतस्याः।अत्रचंद्रेकलंकत्वंप्रसिद्धत्वान्नोक्तं।अब्धितश्चतुर्थानेतगणेसतिनपूर्वानविपुलास्यात्।तदुक्तं।तोब्धेस्तपूर्वान्याभावेदिति॥१७॥मनेरिति।यतेर्भंगेछंदोभंगेचकमाद्यतिभ्रष्टंछंदोभग्नंचस्यात्।तदुक्तं।छंदोभग्नंचयोयत्रतद्भग्नछंदउच्यते॥यत्रस्थानेयतिर्भंगस्तद्यतिभ्रष्टमुच्यतइति।श्रीमान्गणेशोमांपातु।इदंछंदःपूरणार्थं।अब्धेश्चतुर्थान्मेमगणेसतिमविपुलास्यात्इयंरुत्तरलाकरेतोब्धेस्तपूर्वान्याभावेदित्यन्यपदेनप्राचीनमतज्ञापितास्मन्मयसगणैर्मेविपुलायविपुलासविपुलास्मध्यमा।अत्राष्टाक्षर

अत्रोपमानेकासारेउत्पलाढ्यत्वविशेषणमधिकमितिअधिकोपमं॥उपमानेद्रौतुहारस्थानेझराउक्तः।
कुंउलस्थानेकिमपिनोक्तमितिन्यूनोपमं।यतिभ्रष्टछंदोभ्रष्टेयथा॥मनेर्भंगेछंदोभंगे।यतिर्भ्रष्टंछं
दोभग्नं।चस्यान्मांपातुश्रीमान्गणेशोध्येर्मेमविपुला॥१८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पादस्थेश्रीमान्गणेशइत्यत्रगकारांतेपदच्छेदात्मकयत्याभाव्यं।यतिः।सर्वत्रपादांतइत्यत्रतेः।सानास्तीतियतिभंगः।यस्यामविपुलायांचतुर्थचरणेचतुर्थीक्षरान्मगणेनभाव्यं।सनास्तीतिछंदोभंगश्चेतिदोषद्वयं॥१८॥रसानुगुणेति।यत्रवाक्येरसानांशृंगारादीनांमननुगुणारीतिकमुच्यते।तदुक्तं।रसाननुगुणारीतिर्यारीतिकमुच्यतइति।उदाहसइति।सर्वेषामरीणामस्त्रर्वोमहान्योगर्वस्तंहंतीतिसर्वार्यस्त्रर्वगर्वघ्नः।मूलविभुजादित्वात्कः।सहतः।हाद्गतिवेदे।अत्रकरुणरसेगौड्यारीतेर्वर्णपारुष्यस्यचाननुगुणत्वं।तस्यकोमलत्वात्।अब्धेश्चतुर्थाद्यगणश्चेन्नहिपूर्वायविपु।अत्रभ्रमाणंत्वनुपदमेवोक्तं॥॥१९॥ओत्वलोपाविति।यत्रविसर्गेविसर्गस्थानेओत्वलोपावसरुत्वंबहुधारंभवत्यत्रेन्नहिलुप्तविसर्गमुच्यते।तदुक्तं।ओर्वलोपोविसर्गस्यासरुलुप्तविसर्गकमिति।उदा०।त्यागइति।त्यागोदानंवरःश्रेष्ठः।गृहाःगृहाणिराःधनंरामाःस्त्रियश्च

नवराःगृहाःपुंसिचभूम्न्येव।अर्थैर्विभवाअपित्यमराःरायोहरीतिरैशद्स्यारैतिलक्षः।यथामंद्र्यंद्रःशरःक्रूरःकामःक्षामः+ कोरोंतादेशः।अत्रत्यागोवरोनेत्यादिषुविसर्गस्थानेनैरंतर्यंणोत्वलोपयोराकृतिः।विसर्गेनैरंतर्यमपिदोषइत्यलंका+ शरःसलःकतिपयपदांतरितेनदोषः।यथाबालोल्यालोलनिलोत्पलदलनयनोगोपवेषाद्यदृष्टः।द्याच्चतुर्थवर्णात्सगणेसतिसविपुलास्यात्।प्रमाणंतूक्तमेव॥२०॥अपदस्थितेति।अनिष्टस्थानगेसमासेसतिअपदस्थितसमासंअ

अत्रतृतीयचरणेगणेशशब्दावयेवगणद्यात्वयवगकारेयतिः।साचधातुमध्येइतियतिभंशः।चतुर्थ

चरणेचतुर्थाक्षरान्मगणेनमविपुलायांभाव्यंसनास्तितीछंदोभगः।अरीतिकंयथा।रसानानुगुणारिति र्यंद्यारीतिकमेतत्सः।सर्वार्थरवर्वगर्वघ्नः।हाहतोधैर्यपूर्वासाय्॥१९॥अत्रपंचाधिकपदत्वात्गौ डारीतिः।साकरुणरसेनंयोग्येत्यनेरीतिकं।लुप्तविसर्गेयथा।ओत्वलोपावकृत्वेत्।विसर्गेलुप्तविस र्गौत्यागोवरोनगृहारा।रामाद्यात्सविपुलासे॥२०॥अत्रविसर्गःतृतीयचतुर्थचरणयोःद्वारंओःसंभा न्नद्वारंलोपंचेत्यनेनलुप्तविसर्गकं।अपदस्थसमासंयथा॥त्वपदस्थितसमासं।समासेनिष्टस्था नगेद्याज्जान्यैकोसमयोश्या।समेत्साजातिपक्षगा॥२१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्थानसमासंस्यात्।तदुक्तं।अपदस्थसमासंतत्समासोयत्रनोचनइति।यस्याःविपुलायाअसमयोर्विषमपादयोर्घा तूचतुर्थर्णाज्जाभ्यांजगणयगणाभ्यामन्योमगणादिरेकश्चेत्।मगणादिपुषट्कअन्यतमश्चेदित्यर्थः।समेपादेत्वा ष्टवर्णालघुश्चेन्नहिसाविपुलाजातिपक्षगाविपुलाजातिनाम्नीस्यात्।तदुक्तंरत्नमणौ।तुर्यादेकेनैवजयोरन्येनविष मौयुतौ।समसम्युक्तौतुसमौविपुलाजातिपक्षगेति॥२१॥ ॥ ॥

उदाहरति।ध्रुवमिति।दिदृक्षतुःकास्तिध्रुवन्राजारक्तेःक्षिणायस्यरक्तास्योभूत्।बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोरित्यक्षिशब्दास मासांतःषच्।अत्रराजनाकोर्वीररसानुगुणत्वात्समासदृष्टःसनास्ति।किंतुरक्तास्योभूदितिकविनाकोस्तीत्यस्यानस्थितसमा सं।अयुजोर्विषमपादयोर्मध्येएकःपादोद्यात्तुर्थवर्णात्सयःयगणसहितःअन्योज्याभ्यांजगणयगणाभ्यांभिन्नेनमग णादिनाद्योयुक्तश्चेत्समौपादौपूर्ववत्विपुलाचेन्नहिसाविपुलाव्यक्तिपक्षगा।विपुलाव्यक्तिनाम्नीस्यादित्यर्थः।तदुक्तंतत्रै व।ओजयोर्द्याद्विसुतस्त्रेकोन्योंघ्रिसमःसमौ।विपुलालक्ष्मगौतदृक्विपुलाव्यक्तिपक्षगाइति॥२२॥मारभेति।मारभ्यकमस्य

ध्रुवन्दिदृक्षेतिरक्तास्योभूतद्यादेकोयुजोःसत्यः।जभिभाद्योन्यःपूर्ववत्समौसाव्यक्तिपक्षगा॥२२॥अ त्रारिपुवाक्येसमासदृष्टःसनास्तिकिंतुरक्तास्योभूदितिवक्तृवाक्येसमासोनेष्टःसोस्तिइतिअपदस्थित समासं।भग्नक्रमंयथा।मारभ्यक्रमत्यागेतु।भग्नक्रममयुजोः।द्यात्भिभौज्यान्यौपूर्ववत्समौसासं कराद्वया॥२३॥पितेशोमतेमागणेदृभ्रातामेबह्वोविपुलाः।जातिव्यक्तिसंकीर्णाभिः।द्विरात्तप्रायो

धिर्गुरुः॥२४॥अत्रपिचादिशब्दमुच्चार्यदृशादिशब्दोच्चारणक्रमेआरभ्येगणेदृभ्रातेत्यत्रक्रमभं गाद्भग्नक्रमं॥इतिविपुलाप्रकरणं॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यागेसतिभग्नक्रमंस्यात्।तदुक्तं।क्रमंतंनियमत्यागेभग्नक्रममिष्यतइति।अयुजोर्विषमपादयोर्घात्तूचतुर्थवर्णा तूज्याभ्यामन्यावपरौभिन्नौपृथक्गणौस्तश्चेत्समपादौपूर्ववत्विपुलाचेन्नहिसाविपुलासंकराद्वयासंकराभिधास्यात्। तदुक्तंतत्रैव।अन्येरुभाभ्यांभिन्नाभ्यांज्यान्याभ्यामसमौयुतौ।समसम्युक्तौसमौस्युर्विपुलाःसंकराभिधाइति॥२५॥ उदा हरति।पितेति।मेममपिताईशःशिवःमाताउमाभ्रातागणेदृगणपतिरस्ति।अत्रपिचादिशब्दानांतरंविधेयार्थकेशादि

शब्दोच्चारणक्रमानुरोधेनभातागणेडियुजार्यंतत्रानास्तीतिशब्दाक्रमभंगः। एवंप्रकृतिप्रत्ययपर्यायसर्वनामोपसर्गक्रम
भेदेपितत्रप्रकृतिक्रमभंगोयथा॥ स्मृतोहैभवतीनाथोलक्ष्मीनाथोपिचिंतितः। अत्रपुनःस्मृतइतियोग्यंप्रत्ययक्रमभंगोय
थागच्छनूकछंप्रियांप्रेक्ष्यरोमांचनूनवर्ततेहरिः अत्रपश्यन्नितियोग्यं। एवंपर्यायक्रमभंगादिषु। यस्तुतस्तृतीयस्थानेक्रम
भेदोनदोषाय। प्रथमएवक्रमोनभवति। किंतुप्रथमसदृशोद्वितीयःस्तत्श्चेन्नहिक्रमःतनस्तृतीयस्थानेपूर्वसदृशोनस्तत्श्चे
त्क्रमभंगः। जातिव्यक्तिसंकीर्णानांभिन्नभेदैश्चतुर्भिर्विपुलाःस्युः। आस्कविपुलास्कमायोबाहुल्येनाचिभ्यनुर्योवर्णोगुरुमत

• अथांतरसमचतुष्पादीछंदसामाह। वाच्यवर्जितंयथा। वाच्यवर्जितंनश्लोकंचेद्दुष्कव्यंज्ञःईद्द
कूसोयुजि। लोजा८युजिता १६ पुष्यामलकं ॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिशेषः। तदुक्तंत्रत्र। स्कर्जातिर्यक्तिसंकीर्णभेदाद्विपुलाइह। बह्व्यःसर्वासांतुरियोवर्णःप्रायोगुरुर्मतइति॥२४॥
इतिवक्त्रविपुलाप्रकरणं॥ ॥अथांतरचतुष्पादीछंदांस्याह। वाच्यवर्जितमिति। तत्रवाक्येवक्त्व्यंनोक्तंचेन्नहितद्वाच्यव
र्जितंस्यात्। तदुक्तं। नोक्तंस्याद्यत्रवक्त्व्यंतदाहुर्वाच्यवर्जितमिति। उदा०। सज्ञोबुधःईदृक्एतादृशोस्ति। अत्रप्रकरणात्संज्ञो
पिईदृक्दुष्कर्मादित्यर्थः। अत्रापिशब्देवक्त्व्येनोक्तःअयुजिविषमेजाअष्टौलामात्राःयुजिसमेताःषोडशमात्राश्चेन्नहिपुष्पा
मलकंस्यात्। तदुक्तंक्षमणौ। विषमेवसुलामायुजिनृपमात्राःपुष्यामलकमिति॥२५॥ ॥ ॥ ॥

समाप्तेति। अन्यथेकर्तृकर्मक्रियाणांसंबंधेसमाप्तेसत्यपिपुनरादानंचेन्नहिसमाप्तपुनरादानमुच्यते। तदुक्तं। समाप्तपुन
रादानेसमाप्तपुनरात्तकमिति। उदा०मामिति। अत्ररामोमांपायादितिवाक्येसमाप्तेपिधननीलइतिविशेषस्यपुनरुपादानं
अस्याकांक्षारहित्याद्दोषत्वं। आकांक्षावतितात्पर्यहेतुविशेषणेवानदोषः॥ तात्पर्ययथा॥ नमस्तस्मैमहेशायभवसंताप
शांतये। हेतुविशेषणंयथा। अद्यापिसखिनायातःकृष्णःकुलिशमानसः। अयुजिताःषोडशमात्राःअनोजासमेथाःसप्त
दशमात्राश्चेन्नहिरत्नमालास्यात्। तदुक्तंतत्रैव। अयुजोःसमयोतास्तामात्रायत्रत्नमालासानिगदितेति॥२६॥

अत्रप्रकरणवशाज्ज्ञोपिसईदृक्पापीतिवक्त्व्येअपिशब्दोनोक्तइतिवाच्यवर्जितं। समाप्तपुन
रातंयथा। समाप्तपुनरात्तंत्वन्नयेसमाप्तेपिपुनरादानंचेन्मां॥ रामःपायाद्धननीलोयुजि। ता॥१६॥
लोनोजेथा १७ रत्नमाला॥२६॥ अत्ररामोमांपायादित्यन्नयेसमाप्तेघननीलइतिविशेषणस्यपु
नरादानात्समाप्तपुनरात्तं। अधिकपदंयथा। अधिकपदंतद्यत्राधिकपदंभवेन्नदूनानितु। चं
द्रमंडलशुभ्राणियुजयुजोत् १६ लाठः। कांचनमाला॥२७॥ ॥ ॥ ॥

अधिकेति। यत्राधिकंपदंभवेन्नधिकपदमुच्यते। तदुक्तं। यत्राधिकपदोक्तिःस्यात्तत्राधिकपदंमिति। उदा०॥ तासांना
यिकानांवदनानिचंद्रमंडलवछुभ्राणिज्ञातानि। विरहादितिशेषः। अत्रचंद्रशुभ्राणीत्येतावतैवपरिपूर्णेर्थेमंडलपदस्या
धिक्यं। प्रकर्षादोषप्रतिपाद्येनदोषः। यथा। अभिनवविसकांडछेदगौरःसुधांशुः। अत्रकांतिप्रकर्षःप्रतिपाद्यःयुगयुजोः
समविषमयोःक्रमात्षोडशद्वादशचलामात्राश्चेन्नहिकांचनमाला। तदुक्तं। ओजेद्वादशमात्रायुजिनृपमितलाकांचन
मालेति॥२७॥

संबंधवर्जितमिति। यत्रवाक्येइष्टेनपदेनसहान्वयोनास्तितत्संबंधवर्जितंस्यात्। तदुक्तं। संबंधवर्जितंतत्स्याद्यत्रेष्टेनान्वयोहतइति। उदा०। शराइति। शराः कुशाः दर्भाः वर्मकवचंवल्कंवल्कलंचास्यतच्छौर्यमेवविभक्तेनयगतोस्मि। अत्रशौर्यविभक्तेशराः कुशाः वर्मवल्कमितिसंबंधइष्टःसतुविभक्तस्यगुणीभूतत्वादुपहतइतिसंबंधवर्जितं। युजिताःषोडशालोमात्राः अयुजिणाः पंचदशमात्राश्चेत्तर्हिमुखपंक्तिस्यात्। तदुक्तंतत्र। लाविषमेणास्यायुजियदिभोक्तामलधीभिर्मुखपंक्तिरिति॥२८॥ पतत्प्रकर्षमिति। अत्रवाक्येप्रकर्षःवाच्यार्थानुगुणबंधमाद्दुर्भावोहतोनष्टस्तत्तत्प्र

अत्रचंद्रक्षुभ्राणित्यनेनैवपरिपूर्णमंडलपदमधिकमतोधिकपदं। संबंधवर्जितंयथा।
संबंधवर्जितंयत्रनेष्टेनान्वयःशरान्कुशावर्मवल्कंशौर्यविभक्तगोस्मि। युजितालोयुजि
णामुखपंक्तिः॥२८॥ अशौर्यविभक्तेशराःकुशावर्मवल्कंइतिसंबंधोपेक्षितःसुतनोक्तइति
संबंधवर्जितं। पतत्प्रकर्षंयथा। पतत्प्रकर्षंतत्प्रकर्षोयत्रहतोगगजानपिदोहयान्। रूपान
र्थिभ्योयुजिणालाः। आजेतुथाःकुरुमलतागृहं॥२९॥ ॥ ॥ ॥

कर्षःस्यात्। तदुक्तं। तत्प्रकर्षंतत्प्राहुःप्रकर्षोयत्रविश्लथइति। प्रकर्षःस्फुटशब्दनिष्टइत्यलंकारतिलकः। उदाहृत्याजहिति। जाग्रतःस्वव्यापारेसावधानाःव्याघ्रायस्मिन्स्थितावियमानहरयःसिंहायस्मिन्तस्मिन्वनेसवीरोगतः। अत्रजाग्रद्व्याघ्रइत्यर्थानुगुणविकटवर्णबंधआरब्धः॥ सस्थितहरिणीत्यत्रपतितइतिपतत्प्रकर्षंअयुजिविषमेणाः पंचदशालाःमात्राअनोजेसमेथाःसप्तदशमात्राश्चेत्तर्हिकुरुतत्र। अत्रजोर्णोलास्थाःखलुयुजोकुरुममात्रागृहमुदितंसूरिभिरिति॥२९॥

इतिचतुर्विंशतिर्वाक्यदोषाः। अथापार्थमसमुदायादर्थादोषानाह। समुदायेति। समुदायस्यवाक्यसमुदायस्ययोर्थस्तेनशून्यंरहितंयत्तदपार्थंस्यात्। तदुक्तं। समुदायार्थशून्यंतदपार्थंपरिकीर्त्यतइति। कोवायुरिति। अत्रकोवायुरस्तीत्यादिवाक्यत्रयस्यवाक्यैकवाक्यतयाकोप्यर्थोनास्तीत्यपार्थं। उन्मत्तायुक्तीनदोषः। अयुजिताःषोडशमात्रायुजिठाद्दशमात्राश्चेत्तर्हिस्कतालिंगनंस्यात्। तदुक्तंतत्रैव। अत्रस्कतालिंगनमेतत्स्यादोजयुजोस्ताठालाइति॥३०॥ प्रयोजनेति। यत्प्रयोजनेनहीनंतदर्थमुच्यते। तदुक्तं। यत्प्रयोजनशून्यंस्यात्तदर्थंपरिकीर्त्यतइति। यथा। अकुशलोयंसदसिकुतोनगतः

अत्रगजानपिदद्दौइत्यत्रकाव्यादिदानकथनेप्रकर्षोहतइतिपतत्प्रकर्षं। इतिवाक्यदोषाः। अथार्थदोषाअष्टादशअपार्थंयथा। समुदायार्थशून्यंतुतदपार्थंकोवायुर्दिरदः। मृतोद्रुमःफुल्लोयुजितालाःद्वायुजिस्कतालिंगनं॥३०॥ अत्रनकश्चित्वाक्यार्थःप्रतीयतइतिअपार्थं। व्यर्थंयथा। प्रयोजनहीनंयत्तु। व्यर्थंसदस्यकुशलः॥ अयंकुतोनगतोयुजिठाः॥ लाःसमेठाद्दोहकः॥३१॥ अत्राकुशलत्वंसदोगमनप्रश्नेनोपयुज्यतेइतिव्यर्थं। एकार्थकंयथा। अभिभार्थकंत्वेकार्थकं। रामंपश्यविलोकय। दाशरथिमोजेणालाद्वा। दशयुजि

अत्रसभागमनप्रश्नेअकुशलइतिविशेषणंनोपयुज्यते। यथावा। आगतंमेश्वरावं। अनागतस्यदर्शनाभावादागतमितिविशेषणंनोपयुज्यते। कामिनीहीर्घसंतापोकीनदोषः। यथा। उद्दिंपश्यशीतांशुं। अयुजिठाश्चतुर्दशालाःसमेठाद्दशालाश्चेत्तर्हिद्दोहकस्यात्। तदुक्तंतत्र। विषमेठालायुजिठमितिद्दोहकइतिविज्ञेयइति। अत्रसमपादांतेगुरुद्वयमित्याम्नायः॥३१॥ अभिभेति। अभिभार्थकंउक्तसमार्थकंत्वेकार्थकमुच्यते। तदुक्तं। उक्ताभिभार्थकंयत्स्यादेकार्थंतन्निगद्यतइति। उदा०। राममिति। अत्रप्रकरणेनरामपदस्यरामचंद्रार्थोसिद्धेसतिवाक्यद्वयस्यैकार्थता। ओजोवि

षमेणाःपंचदशलाःयुजिद्वादशलाश्चेन्तर्हिचंद्रलेखिकास्यात्।तदुक्तं।तत्र।चंद्रलेखिकोजेणाःकलाद्वादशसमचरण
गताइति॥३२॥यत्रेतियत्रवाक्यार्थस्यसंशयस्तत्संशयंस्यात्।वाक्यार्थसंशयोयत्रतत्संशयंवक्ष्यतइति।उदा०।दे
हिनइति।अत्रदेहिनःकरिणोभ्रंतिअथवाकरिणोदेहिनाभ्रंतीतिविभक्तेःसारूप्यात्कर्तृकर्मणोःसंशयः।अथवा।
बुधोमित्रगृहंगतः।अत्रबुधमित्रपदयोःपंडितसुहृदोःसौम्यसूर्ययोश्चवाचकत्वेनसंशयः।मद्यादनोकौनदोषः।
यथा।देहिवासत्यलंभूरिपद्यरसदुर्दिनं।विषमेथाःसप्तदशकलाःयुजिणाःपंचदशकलाश्चेन्तर्हिकिलकिंचितं

अत्रसंपश्यदाशरथिंविलोकयेतियेकार्थं।ससंशयंयथा॥यत्रवाक्यार्थसंशयःस्यात्त
त्संशयंदेहिनःकरिणःभ्रंतिवनेस्मिन्नोजेथाःकलाःयुजिणाश्चेत्कीलकिंचितं॥३३॥अ
त्रकरिणांदेहिनांचकर्तृकर्मत्वयोःसंदेहात्संशयं।अपक्वमंयथा।चत्वारोवापर्वभंगोस्तिस्त
दा।पक्वमंस्यात्सभुक्तादेवान्पूजयित्वात्मत्युजिसप्तदशकलाःसमेनृपाःशशिविंबितं॥३४॥

स्यात्।तदुक्तं।सप्तदशौजेपंचदशयुजिचेच्चघटःपरिवेषितंकिलकिंचितमिति॥३३॥चत्वारोवेति।पौर्वापर्यस्यभंगोस्तिचे
त्तर्ह्यपक्वमुच्यते।तदुक्तं।यत्रपूर्वापरिभावनिहतिस्तदपक्वमिति।उदा०।सभुक्तेति।अत्रदौरात्म्यानंतरंदेवपू
जानंतरंभोजनमिति।क्रमःयस्यभंगःस्पष्टं।विशेषकथनंदोषःयथानाभिकुंडेस्मरोहोतावोमाग्निंस्थापयिष्य
ति।रोमालिछद्मनापूर्वंमुत्थिताधूमधोरणिअयुजिसप्तदशकलाःसमेनृपाःषोडशकलाश्चेन्तर्हिशशिविंबि
तंस्यात्।तदुक्तंसप्तदशःसुःषोडशयदिकलाओजयुजोःशशिविंबितमुक्तमिति॥३४॥ ॥ ॥

भिन्नमिति।संबंधेनहीनंयत्तद्भिन्नमुच्यते।तदुक्तं।सबंधवर्जितंयत्स्यात्तद्भिन्नंपरिकीर्त्यतइति।तस्यभालेलला
टेविद्याबेदाध्ययनादीनांस्ति।धात्वानलिखितेत्यर्थः।तद्यस्मान्ममागंगायांपूर्वःकृतःगंगास्नानंकृतं।यत्रपूर्वोनरथा
क्यार्थयोःसंबंधाभावः।असमेविषमेयुजिसमेचतृणाःषोडशपंचदशचलाश्चेन्तर्हिकज्जललेखास्यात्।तदुक्तंतत्र।षो
डशपंचदशौजेसमेमात्राःकज्जललेखाभिधेति॥३५॥अत्यक्तिरिति।अत्यक्तिःअसंभावितोक्तिस्त्वतिमात्रमुच्यते
यत्तत्सर्वलोकातिगंतदतिमात्रंभकीर्त्यतइति।उदाह०।रोदनादिति।हतस्यरावणस्यस्त्रियोरोदनान्नूरोदनेनब्रह्मांडभंगं

अत्रस्नानोत्तरकालिकापूजानंतरंकालिकंभोजनंतेषांपौर्वापर्यभंगाद्रपक्वमंभिन्नंयथा॥भिन्नं
तुसंबंधहीनंयत्तन्मालेविद्यानास्तियत्॥ममागंगापूर्वःकृतोसमे॥युजितृणाःषोडशकज्जलले
खा॥३५॥अत्रतन्मालेविद्याभावस्यस्वकृतगंगास्नानस्यनचसंबंधइतिभिन्नं॥अथातिमात्रं॥
अत्यक्तिस्त्वतिमात्ररोदनात्।ब्रह्मांडभंगंभवेत्।हतरावणस्त्रियोर्युग्मुनोलास्त्रादाओहुल्लण
कंस्यात्॥३६॥अत्ररोदनेनब्रह्मांडभंगंकथनमत्यक्तिरतोतिमात्रं॥परुषंयथा॥परुषमिति
क्रूरार्थंतेरंडेवशिरछिनग्निपुनर्भवा॥यदिमस्यांवस्थंस्यिपुन्मयुजियतुलास्युमन्मथविलसितं॥३७॥

भवेत्कुः।अमरोदनेनब्रह्मांडभंगोत्यंतासंभवी।अत्यक्तकलंकारेयंनदोषः।यथा।मेरुःसर्षपवद्यस्यखुरकोडेनिली
यते।अयुग्मुनोःविषमसमयोःक्रमत्वात्सप्तदशाष्टादशचतुर्दशलाश्चेन्तर्हिओहुल्लणकंस्यात्।तदुक्तं।ओहुल्लणकं
विषमेत्वोजेसप्तदशचतुर्दशलाश्चेति॥३६॥परुषमिति।अतिक्रूरार्थेअत्यनुचितकठोरार्थेपरुषमुच्यते।तदुक्तं।
अतिक्रूरार्थसहितंपरुषंपरिकीर्त्यतइति।उदाह०।नइति।हेरंडेवमातःयदिपुनर्मस्यांवस्थस्यिसियत्किंचिद्दिष्य

संबंधवर्जितमिति। यत्रवाक्येइष्टेनपदेनसहान्वयोनास्तितत्संबंधवर्जितंस्यात्। तदुक्तं। संबंधवर्जितंतत्स्याद्यत्रेष्टेनान्वयोहतइति। उदा०। शरानिति। शराः कुशाः दृर्भाः वर्मकवचंयत्कंवल्कलंचास्यतच्छौर्यमेवविभक्तंतत्रगतोस्मि। अत्रशौर्यविभक्तेशराःकुशाःवर्मवल्कमितिसंबंधइष्टःसतुविभक्तस्यगुणीभूतत्वादुपहतइतिसंबंधवर्जितं। युजिताःपोडशलोमात्राःअयुजिनाःपंचदशमात्राश्चेतर्हिसुखपंक्तिस्यात्। तदुक्तंतत्र। लाविषमेणास्तायुजियदिभोक्तामलधीभिर्सुखपंक्तिरिति॥२८॥ पतत्प्रकर्षमिति। अत्रवाक्येप्रकर्षःवाच्यार्थानुगुणबंधत्वादुभौगौहतौनष्टस्तत्तत्प्र

अत्रचंद्रमुभाणित्यनेनैवपरिपूर्णमंडलपदमधिकमतोधिकपदं। संबंधवर्जितंयथा। संबंधवर्जितंयत्रनेष्टेनान्वयःशरान्कुशावर्मवल्कंशौर्यविभक्तगोस्मि। युजितालोयुजिणासुखपंक्तिः॥२८॥ अशौर्यविभक्तेशराःकुशावर्मवल्कंइतिसंबंधोपेक्षितःसतुनोक्तइति संबंधवर्जितं। पतत्प्रकर्षंयथा। पतत्प्रकर्षंतत्प्रकर्षोयत्रहतोगगजानविदोहयान्। रुषानर्थिभ्योयुजिणालाः। आजेतुषाःकुरुकमलतागृहं॥२९॥ ॥ ॥ ॥

कर्षंस्यात्। तदुक्तं। तत्प्रकर्षंतत्प्राहुःप्रकर्षोयत्रविश्लथइति। प्रकर्षःरूढशब्दनिष्टइत्यलंकारतिलकः। उदाहरन्याजहिति। जाग्रतःस्वव्यापारेसावधानाःव्याघ्रायस्मिन्स्थितावियमानहरयःसिंहायस्मिन्तस्मिन्वनेसवीरोगतः। अत्रजाग्रद्व्याघ्रेइत्यर्थानुगुणविकटवर्णबंधआरब्धः॥ सस्थितहरिणीत्यत्रपतितइतिपतत्प्रकर्षंअयुजिविषमेणाःपंचदशलाःमात्राअनोजेसमेथाःसप्तदशमात्राश्चेतर्हिकुरुकतत्र। अत्रकौर्णालास्थाःखलुयुजोकुरुकमालागृहमुदितंसूरिभिरिति॥२९॥

इतिचतुर्विंशतिर्वाक्यदोषाः। अथापार्थमुखाष्टादशार्थदोषानाह। समुदायेति। समुदायस्यवाक्यसमुदायस्ययोर्थस्तेनशून्यंरहितंयत्तदपार्थंस्यात्। तदुक्तं। समुदायार्थशून्यंतदपार्थंपरिकीर्त्यतइति। कोवायुरिति। अत्रकोवायुरस्तीत्यादिवाक्यत्रयस्यवाक्यैकवाक्यतयाकोप्यर्थोनास्तीत्यपार्थं। उन्मत्तायुक्तोनदोषः। अयुजिताःपोडशमात्राश्चयुजिठाद्दशमात्राश्चेतर्हिरुतालिंगनंस्यात्। तदुक्तंतत्रैव। अत्ररुतालिंगनमेतत्स्याद्योजयुजोस्ताठालाइति॥३०॥ प्रयोजनेति। यत्प्रयोजनेनहीनंतद्व्यर्थमुच्यते। तदुक्तं। यत्प्रयोजनशून्यंस्यात्तद्व्यर्थंपरिकीर्त्यतइति। यथा। अकुशलोयंसदृसिकुतोनगतः

अत्रगजानविददीहत्कक्षाहयादिदानकथनेप्रकर्षोहतइतिपतत्प्रकर्षं। इतिवाक्यदोषाः। अथार्थदोषाअष्टादशअपार्थंयथा। समुदायार्थशून्यंतुतदपार्थंकोवायुर्द्विरदः। मृतोद्रुमःफुल्लोयुजितालाःठायुजिरुतालिंगनं॥३०॥ अत्रनकश्चित्वाक्यार्थःप्रतीयतइतिअपार्थं। व्यर्थंयथा। प्रयोजनहीनंयत्तु। व्यर्थंसदृस्यकुशलः॥ अयंकुतोनगतोयुजिटाः॥ लाःसमेठादोहकः॥३१॥ अत्राकुशलत्वंसदोगमनप्रश्नेनोपयुज्यतेइतिव्यर्थंएकार्थकंयथा॥ अभिभार्थकंत्वेकार्थकं। रामंपश्यविलोकय। दाशरथिमोजेणालाद्दा। दशयुजि

अत्रसभागमनप्रश्नेअकुशलइतिविशेषणं। नोपयुज्यते। यथा। आगतंप्रेक्ष्यरावं। अनागतस्यदर्शनाभावादागतमितिविशेषणंनोपयुज्यते। कामिनीदीर्घसंतापोकौनदोषःयथा। उदितंपश्यशीतांशुं। अयुजिठाश्चतुर्दशलाःसमेठादशलाश्चेतर्हिदोहकस्यात्। तदुक्तंतत्र। विषमेठालायुजिठमितादोहकइतिविज्ञेयइति। अत्रसमपादांतेगुरुहयमित्याम्नायः॥३१॥ अभिभेति। अभिभार्थकंउक्तसमार्थकंत्वेकार्थकमुच्यते। तदुक्तं। उक्ताभिभार्थकंयत्स्यादेकार्थंतन्निगद्यतइति। उदा०। राममिति। अत्रप्रकरणेनरामपदस्यरामचंद्रार्थोसिद्धेसतिवाक्यद्वयस्यैकार्थता। ओजेवि

षमेणाःपंचदशालाःयुजिद्वादशलाश्चेन्नहिचंद्रलेखिकास्यात्।तदुक्तं।तत्र।चंद्रलेखिकोजेणाःकलाद्वादशसमचरण
गताइति॥३२॥यत्रेतियत्रवाक्यार्थस्यसंशयस्तत्संशयंस्यात्।यावयार्थसंशयोयत्रतत्संशयवदिष्यतइति।उदा०।दे
हिनइति।अत्रदेहिनःकरिणोभ्रंतिअथवाकरिणोदेहिनाभ्रंतीतिविभक्तीःसारूप्यात्कर्तृकर्मणोःसंशयः।अथवा।
बुधोमित्रगृहंगतः।अत्रबुधमित्रपदयोःपंडितसुहृदोःसौम्यसूर्ययोश्चवाचकत्वेनसंशयः।पक्षादनौचित्यंनदोषः।
यथा।देहिणासत्यलंभूरिपरद्यरसदुर्दिनं।विषमेथाःसप्तदशकलाःयुजिणाःपंचदशकलाश्चेन्नहिकिलकिंचितं

अत्रसंपश्यदाशरथिंविलोकयेतियेकार्थं।ससंशयंयथा॥यत्रवाक्यार्थसंशयःस्यात्त
त्संशयंदेहिनःकरिणःभ्रंतिवनेस्मिन्नोजेथाःकलाःयुजिणाश्चेन्नकीलकिंचितं॥३३॥अ
त्रकरिणांदेहिनांचकर्तृकर्मत्वयोःसंदेहात्संशयं।अपक्षमंयथा।चतुर्थीपर्यभंगोस्तिस्त
दा।पक्षमंस्यात्सभुक्त्वादेवान्पूजयित्वास्मात्ययुजिसप्तदशकलाःसमेनृपाःशशिबिंबितं॥३४॥

स्यात्।तदुक्तं।सप्तदशौजेपंचदशयुजिचेल्लघवःप्रथितंकिलकिंचितमिति॥३३॥चतुर्थीवेति।पौर्वापर्यस्यभंगोस्तिचे
न्तर्थपक्षमसुच्यते।तदुक्तं।यत्रपूर्वापरिभावनिहतिस्तद्पक्षममिति।उदा०।सभुक्तेति।अत्रहोत्रानंततोदेवपू
जानतोभोजनमिति।क्रमःयस्यभंगःस्पष्टं।चिरोत्कावयंनदोषःयथानाभिकुंडेस्मरोहोताहोमाग्निस्त्वापधिष्य
ति।रोमालिछद्मनापूर्वंमुत्थिताधूमधोरणिअयुजिसप्तदशकलाःसमेनृपाःषोडशकलाश्चेन्नहिशशिबिंबि
तंस्यात्।तदुक्तंसप्तदशःसुःषोडशयदिकलाओजयुजोःशशिबिंबितमुक्तमिति॥३४॥ ॥ ॥

भिन्नमिति।संबंधेनहीनंयत्तद्भिन्नमुच्यते।तदुक्तं।संबंधवर्जितंयत्स्यात्तद्भिन्नंपरिकीर्त्यतइति।तत्यभालेलला
टेविद्याबेदाध्ययनादीनास्ति।धात्रानलिखितेत्यर्थः।तद्यस्मान्ममागंगायांपूर्वःकृतःगंगास्नानंकृतं।यत्रपूर्वोत्तरया
क्यार्थयोःसंबंधाभावः।असमेविषमेयुजिसमेचतणाःषोडशपंचदशकलाश्चेन्नहिकज्जलरेखास्यात्।तदुक्तंत्र।षो
डशपंचदशौजेसमेमात्राःकज्जलरेखाभिधेति॥३५॥अत्यक्किरिति।अत्यक्किःअसंभावितोक्तिस्तुतिमात्रमुच्यते
यत्तत्सर्वलोकातितंतदतिमात्रंमकीर्त्यतइति।उदाह०।रोदनादिति।हतस्यरावणस्यस्त्रियोरोदनात्तूरोदनेनब्रह्मांडभंगं

अत्रस्नानोत्तरकालिकापूजानंतरकालिकंभोजनंतेषांपौर्वापर्यभंगादपक्षमंभिन्नंयथा॥भिन्नं
तुसंबंधहीनंयत्तन्मालेविद्यानास्तियत्।ममागंगापूर्वःकृतोसमे॥युजितुतणाःकज्जलले
खा॥३५॥अत्रतन्मालेविद्याभावस्यस्नानस्यनचसंबंधइतिभिन्नं।अथातिमात्रं॥
अत्यक्किस्तुतिमात्रंरोदनात्।ब्रह्मांडभंगंमचक्रुःहतरावणस्त्रियोयुग्युजोलास्काढाओहुल्लण
कंस्यात्॥३६॥अत्ररोदनेनब्रह्मांडभंगकथनमत्यक्किरनोतिमात्रं॥परुषंयथा॥परुषमिति
क्रूरार्थतेरंडेवशिरछिनाभिपुनर्भव।यदिमत्प्रियांवस्थंसियुज्यजियतुलास्युमन्मथविलसितं॥३७॥

मचक्रुः।अत्ररोदनेनब्रह्मांडभंगोत्यंतासंभवी।अत्यक्कलंकारेयंनदोषः।यथा।मेरुःसर्षपवद्यस्यखुरकोडेनिली
यते।अयुग्युजोःविषमसमयोःक्रमत्थासप्तदशाश्चतुर्दशलाश्चेन्नहिओहुल्लणकंस्यात्।तदुक्तं।ओहुल्लणकं
विषमेत्वनोजेसप्तदशचतुर्दशलाश्चेति॥३६॥परुषमिति।अतिक्रूरार्थेअत्यनुचितकठोरार्थेपरुषमुच्यते।तदुक्तं।
अतिक्रूरार्थसहितंपरुषंपरिकीर्त्यतइति।उदाह०।तइति।हेरंडेवमातःयदिपुनर्मत्प्रियांवस्थसियत्किंचिद्दिष्य

प्यसितर्हितेशिरश्चिनमि।अतमातरंमनीत्यमुक्तिरनुचितक्रूरा॥रौद्ररसेयनदोषः।यथा।दुष्टश्चेंकौरवः क्रूरोगुरुः
रयगुरुर्नमे।युजिअयुजिचक्रमेणतटाषोडशचतुर्दशचलाःमात्राश्चेन्तर्हिमन्मथविलासितंस्यात्।तदुक्तं।ओजयुजो
षोडशटामात्रामन्मथविलसितमुदितंनदिति॥३७॥विरसमिति।अमस्कृतःअवर्णनीयोरसःशृंगारादिर्यस्मिन्तद्म
स्कृतरसं।यन्हिरसमुच्यते।तदुक्तं।अमस्कृतरसंयन्हिरसंपरिकीर्त्यतइति।उदा०।प्रियेति।अरयःशत्रवःप्रियाणोप
तीनांवियोगेनरिक्ष्माःअतएवरुदतीःस्त्रियःस्रोः चुचुंबुः।अत्रकरुणशृंगारावेकत्रौचित्यादवर्णनीयौ।अंगांगि

अत्रमातरंमनिइत्थमुक्तिरतःक्रूरं॥अथविरसं।विरसंह्यमस्कृतरसंयत्स्त्रियवियोगखिन्नारुद्
ताः॥स्त्रियोरयश्चुचुंबुर्योयुजि।णोयुजिटोअनंगललिता॥३८॥अत्रभयागखिन्नानांस्त्रीणां
चुंबनंविरसं॥हिनोपमंयथा॥हीनोपमंतद्यत्रहीनोपमानमारवून्विडालइव॥सोहन्नहियोयुजि
युजियाल्लाडाःअशोकपल्लवछायाः॥३९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावापन्नयोस्त्वदोषःयथा।अयंसरंसनोत्कंपश्रोनस्तनविमर्दनः।नाभ्यूरुजघनस्पर्शनीवीविस्रंसनःकरः।अत्रक
रुणरसस्यशृंगारोंगं।अयुजिणाःपंचदशयुजिदाश्चतुर्दशचलोमात्राश्चेन्तर्ह्यनंगललितास्यात्।तदुक्तं।अयुजोः
समयोर्णादाःकलास्त्यनंगललिताकथितासेति॥३९॥हीनोपमेति।यत्रहिनंनीचमुपमानंतद्धीनोपममुच्यते।तदुक्तं
हीनंयत्रोपमानंस्यात्।नास्तिनोपमंमतमिति।उदा०।आरवूनिति।सराजःहिपशून्विडालोमार्जारःआरवून्मूषका
निवाहन्अवधीत्।अत्रोपमेयस्यराज्ञोविडालोपमंहीनं।महतोनिंदायामयनदोषः।यथा।भार्गवस्यमताग्नेर्भास्वा
नूरवद्योतपोतवत्।अत्रभास्वनःस्वद्योतपोतोपोतोपमा॥अयुजिथाःसमदशयुजिथयोदशचलाश्चेन्तर्ह्यशोक
पल्लवछायास्यात्।तदुक्तं।छायात्वशोकपल्लवपूर्विकाविषमयुजोस्छाडाःकलाइति॥३९॥ ॥ ॥

अधिकेति।उपमेयापेक्षयाधिकमुपमानंभवतिचेन्तर्हिधिकोपमानउच्यते।तदुक्तं।यत्रोपमानमधिकंतद्धवेदधिकोपममि
ति।उदाहरति॥असिनेति।असिनेनत्वन्मनालिप्तोयंश्यामसिवदृश्यतेशोभते।अत्रोपमेयस्यभुनःशिवोपमानमधिकं।हो
नस्तावयनदोषःयथा।काककोकिलवत्कोडेकिंउसित्वंमहीरुहः।अत्रकाकस्यकोकिलोपमा।असमेताःषोडशभनोजेसमे
डाब्धयोदशलाश्चेन्तर्हिराजहंसस्यात्।तदुक्तं।विषमेसमकेनाडामात्राराजहंसःस्मृतोबुधैरिति॥४०॥असदृशेति।यत्आ
तुल्यापमानंतदसदृशोपममुच्यते।तदुक्तं।यदतुल्योपमानंस्यात्भवेदसदृशोपममिति।उदा०।स्फुरदृइति।स्फुरदो

अत्रविडालवृत्ति।उपमानंहीनंसमेतोहीनोपमं॥अधिकोपमंयथाअधिकोपमंतूपमानंचेदधिकंभासि
लिप्तोयं॥श्यामसिवदृश्यतेत्यसमेतालो।नोजेडाराजहंसः॥४०॥अत्रशिवइतिउपमानमधिकं॥असदृशो
पमानंयथा॥असदृशोपमानमतुल्योपमानंयत्करहोगजः॥फुल्लोदुरिवास्तिकलास्तयोः॥णाडाःकुंज
रविलसितं॥४१॥अत्रस्करगजस्यफुल्लवृक्षस्यसादृश्येनेति।असदृशोपमं॥अमसिलोपमंयथा॥यद्म
सिलोपमानंतद्मसिलोपमंमुखं॥कुमुदमिवतेतयोर्दडलाः।कुस्मितकेतकीहस्तः॥४२॥ ॥

दंतौयस्यसगजःफुल्लोविकसितोदुरिवृक्षइवस्ति।अत्रोपमेयस्यस्करगजस्यसादृशाभावाद्विकसितवृक्षोतुल्यमुपमानं।
तयोर्विषमसमपद्योःणाःपंचदशाडाश्चयोदशचकलाश्चेन्तर्हि।कुंजरविलसितंस्यात्।तदुक्तंपंचदशस्फुर्डालास्तयोःकुंज
रविलसितमीरितमिति॥४१॥यद्मसिलोपमानंयद्मसिलोपमंमतमिति।उदाहरति।
मुखमिति।हेकांतेतेमुखंकुमुदमिवकैरवमिवशोभते।अत्रमुखस्यकुमुदमुपमानंकविलोकेनमसिलोपं।तयोर्विषम
समयोःटडाश्चतुर्दशयोदशचलाश्चेन्तर्हिकुस्मितकेतकीहस्तःस्यात्।तदुक्तं।टाडालाःकुस्मितपूर्वःकेतकीहस्तइ
तियोरिति॥४२॥

हेतुमिति। हेतुंविनार्थकथनंकस्यचिदर्थस्यकथनंभवेच्चेन्नहिंहेतुशून्यंस्यात्। तदुक्तं। हेतोर्विनार्थकथनंहेतुशून्यंतदुच्यतइति।यथा।हेसखेत्वयात्रनोस्थेयं।अत्रास्थितौहेतुनोक्तः।प्रसिद्धौअयंनदोषः।यथा।त्यक्तारामेणमैथिली।अत्रलोकापवादेहेतुःप्रसिद्धः।अयुजियुजिचक्रमातथाःसप्तदशठाःद्वादशचलाश्चेन्नहिंकंकेलिलताभवनंस्यात्। तदुक्तं।कंकेलिलताभवनंयाःकलाद्वादशचेदोजयुजोरिति।४३॥ निरलंकृतीति।अलंकारेणालंकारमात्रेणरहितंनिरलंकारमुच्यते। तदुक्तं।अलंकारेणरहितंनिरलंकारमुच्यतइति।यथा॥ अयंस्वगःपक्षीद्रुमादुद्डीयमुत्पत्यएतिगच्छति।अत्रश्रार्थ

अत्रमुखस्यकुमुदमुपमानं। तत्रविसंमदायाप्रसिद्धं॥ हेतुंविनार्थकथनंचेद्धेतुशून्यंस्यात्तथात्र नोस्थेयमयुजियुजिहियाटालाश्चेत्कंकेलिलताभवनं॥४३॥अत्रास्थितौहेतुर्नोक्तइतिहेतुशून्यं॥अथनिरलंकृति॥निरलंकृतिस्त्वलंकार।रहितंद्रुमादुड्डीय॥स्वगोयमेत्ययुजिद्वाला।सुजितुदाउपरोहकः॥४४॥अत्रकश्चिदलंकारः॥अश्लीलंयथा॥अश्लीलार्थकथनेदश्लीलं।स्याद्दीर्घमेढ्रोयांलंबमुष्कोस्तियोस्ताष्टाः॥कुरुक्षमायुधशेखरः॥४५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लंकारयोरन्यतरदपिनास्ति।रसपुष्टावदोषः।यथा।अयंस्वगःपक्षीद्रुमादुड्डीयमुत्पत्यएतिगच्छति॥मदग्रेकःपुरंदरः।अत्रौद्रस्यपोषः।इतिहासेचादोषः।अयुजिद्वाल्यायोदशालायुजिगद्वादशलाश्चेत्तर्ह्युपरोहकस्यात्॥तदुक्तं॥ओजयुजोर्डाःश्चकलाश्चेदुपरोहकउक्तइति॥४४॥अश्लीलेति।अश्लीलार्थस्यग्राम्यार्थस्यकथनेअश्लीलंदोषःस्यात्। तदुक्तं।अश्लीलार्थस्यकथनमश्लीलंपरिकीर्त्यतइति।उदाहरणेदीर्घेति।दीर्घंमेढ्रंशिश्नंयस्यलंबोमुष्कोरुषणोयस्यसोयंरुषणोस्ति।अत्राश्लीलार्थत्वंस्पष्टमेव।यथावा।अनंगायतनंपश्यत्यजस्वर्गस्करस्पृहां।तयोर्विषमसमचरणयोःक्रमात्याःसप्तदशटाएकादशचल

श्चेन्नहिंकुरुक्षमायुधशेखरःस्यात्। तदुक्तं।अयुजोःसमयोस्याष्टाःकलाश्चेत्कुरुक्षमायुधशेखरइति॥४५॥अतुल्यानामिति।अतुल्यानांन्यूनाधिकानांकथनेसाहचर्यंणोक्तौसत्यांसहचरभ्रष्टंस्यात्। तदुक्तं।मतंसहचरभ्रष्टमतुल्यानांनिरोधनमिति।यथा।शिवउमयादुर्वंसभ्रूलतयाभाति।अत्रोत्कृष्टस्यशिवस्यापकृष्टस्यचसाहचर्येणोक्तिरयुक्ता।अमधानाभूतेसह्यर्थंयंदोषोनास्ति।यथा।रामोजगामसंग्रामप्रांगणेकपिभिःसह।अत्रतयोर्विषमसमयोःक्रमात्तदाःषोडशैकादशचश्चेन्नहिंविद्याधरहासस्यात्। तदुक्तं।विद्याधरहासःषोडशाल्पाविषमेयुजिटास्तथेति॥४६॥यद्यत्येति।द्रव्यदेशकालागमावस्थादी

अत्रहीर्घशिश्नादिकथनमश्लीलं॥अथसहचरभ्रष्टं॥अतुल्यानांकथनेसहचर।।भ्रष्टंस्कमयाशिवः॥लतयादुर्भानितयोस्तटलोभाविद्याधरहासः॥४६॥अत्रशिवस्योत्कृष्टत्वात्तत्समकक्षविष्णादिकथनंयोग्यंतदकथयित्वाअपकृष्टस्यहरःकथनात्सहचरभ्रष्टं॥विरुध्यया।द्रव्यदेशकालागमावस्थादिविरोधितत्॥विरुध्यंस्यात्तयोस्कणाटालोभमदनविलासः॥४७॥हिमवत्पीडयत्यर्कोस्ति।यमदिशिमेरुर्लसति।शरन्निलघनैस्तयोर्लाः।टटाभ्रमरविलासः॥४८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नांविरोधिविरुध्यंयन्नद्विरुध्यंस्यात्। आदिपदेनलोकप्रसिद्धिसंप्रदायादीनांग्रहणं। तदुक्तं।विरुध्यंदेशकालादिविरुध्यंबहुधोच्यतइति।अत्रतयोर्विषमसमयोःणाःपंचदशटाएकादशचलोमात्राश्चेन्नहिंमर्दनविलासःस्यात्। तदुक्तं।ओजयुजोर्णाष्टाश्चेत्कलामर्दनविलासोभवेदिति॥४७॥क्रमेणोदाहरति।हिमवदिति॥अर्कःसूर्योहिमवत्प्रतिनंधस्तत्पीडयतिायमदिशिदक्षिणस्यांदिशिमेरुरस्ति।शरत्क्रतुर्निलघनैर्लसति।अत्रमयमद्रव्यविरुध्यंहिमवद्वस्तुनोर्कबाधायोगात्। द्वितीयंदिग्विरुध्यं।मेरोरुत्तरदिक्स्थत्वात्। इदंदिग्देशयोरभेदंमत्वोदाहरणं।पार्थक्येनदेशविरुध्यंयथा।कालिंद्याःपुलिनंतुंगैर्द्विग्मातंगैर्निषेव्य

ते। पौरुषवर्णनेयंदोषोनास्ति। यथा। सोयंलंकेश्वरोयस्यचंद्रार्कौसहचारिणौ। चंद्रार्कयोराकाशदेशः। तृतीयंकालविरुद्धं। शरत्का
लिकघनानांनैत्याभावात्। चित्रोक्तायंनदोषः। यथा। अहोविकसनिंद्यकंनक्तंसुंदरिसारसं। सारसंकमलं। तयोर्विषमसयोः कर्म
त्। दृष्टाः चतुर्दशैकादशचलाश्चेन्नहिभ्रमरविलासः स्यात्। तदुक्तं। ओजेडायुजिदामानाभ्रमरविलासोमतइति॥४८॥ भूछायेति। र
वौसूर्येभूछायायाछन्नेसतिसूर्यग्रहणेसतीत्यर्थः। उच्चौतुंगौकठिनौकशौर्कुचौयस्याःसेयंरत्नावली। ति। अत्रसूर्यग्रहणेभूछा
यायाछन्नत्वंरवेर्ज्योतिःशास्त्रविरुद्धं। तत्रहिचंद्रबिंबछन्नतायाःप्रतिपादनात्। रत्नावल्याउच्चकठिनकुचत्वमवस्थाविरुद्धं। रत्नावस्थायां
कुचयोरुच्चत्वकठिनत्वयोरभावात्। आपदिपदृगृहीतेषुलोः। कविरुद्धंयथा। वाजिवहतिवृंहितं। वृंहितंनामकरिगर्जितंतस्यलो
क्तत्वात्लोकविरुद्धं। प्रसिद्धिविरुद्धयथा। चक्रेचक्रायुधंस्मरः। विष्णोःस्मरजन्यत्वस्यप्रसिध्यभावात्प्रसिद्धिविरुद्धं। उन्मेषाया

अत्रप्रथमचरणेद्रव्यविरुद्धं॥ द्वितियेदेशविरुद्धं। तृतीयेकालविरुद्धं॥ भूछायाछन्नेरवौ॥ स्यात्युच्चकठि
णकुचा॥ वृत्थेयंतयोर्डंटलाः॥ कुरुमाकुलमधुकरः॥४९॥ ॥ ॥ ॥

मयंनदोषः। संप्रदायविरुद्धंयथा। पतिःपक्षापीनामथमंबुराशिमिंदुछविंबिंदुमिवाललंघे। आधिश्याम इतिकविसंप्रदायाद
ध्याविदुछविंबंसंप्रदायविरुद्धं। एवंयुक्तिविरुद्धायुदाहरणीयं। तयोर्विषमसमयोः कर्मात्दृष्टाः चयोदशैकादशचलाश्चेन्नहि
कुरुमाकुलमधुकरःस्यात्। तदुक्तं। ओजेडायुजिदाःकलाःकुरुमाकुलमधुकर इति॥४९॥ कोपीति। कोपिहेतुश्चेन्विरुद्धक
थनेकिमपिकारणंफलंवाचेत्तहिएतद्द्रव्यविरुद्धादिवर्ण्यंवक्तव्यं। यथा। शशशृंगजंशशशृंगभवंधनुर्यस्यसशशशृंगजध
न्वा। धनुषश्चेत्यनङ्समासांतः। वंध्यायाःसुतः अस्यराज्ञोयोद्वाप्रतिभटोभवेदितिशेषः। अत्रशशशृंगेत्यादिलोकविरुद्धक
थनंतुस्यराज्ञःप्रतियोद्वानास्तीत्यर्थप्रतीपादनफलकमित्यदोषः। रसभावादीनांस्वशब्दवाच्यतादोषएव। तयोर्विषमस

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट रिसर्च सोसायटी
M.

मयोःयत्राःसमदृशश्चलाश्चेन्नहिकिंनरलीलास्यात्। तदुक्तं। किंनरलीलासमदृशासमेसमकेदृशामाभाइति॥५०॥ इत्य
ष्टादशार्थदोषा॥ ॥ इतिसाहित्यमंजूषाटीकायांकुविकासमख्यायांमाभाछंदोनिरूपणंनामपंचमोध्यायः॥५॥ ॥
अथषष्ठाध्यायेमायुक्तोक्तादिज्ञातीनांभेदादिज्ञानायप्रत्ययानाह। यत्रेति। अत्रशास्त्रेयेरत्नानामनुष्टुबाद्यंतर्गतभेदानांम
त्ययकरणात्प्रतीतिकरणाद्धेतोः। प्रत्ययाभिदाःप्रत्ययनामकाःसंति। तेप्रस्तृताश्चनष्टंचोद्दिष्टंचैकद्यादिगलक्रियाचसं
ख्याचाध्याचेतिषड्वर्तंतेइत्यन्वयः। प्रस्तृतिरितिस्तृणोतेःक्तिन्प्रत्ययः। तदुक्तंरत्नाकरे। प्रस्तारोनष्टमुद्दिष्टमेकद्यादि

अत्रप्रथमे। ज्योतिःशास्त्रेभूछायाछन्नत्वंचंद्रस्यरवेस्तुचंद्रछन्नत्वमतआगमविरुद्धं। द्वितीयत
तीयेअवस्थाविरुद्धं। कोपिहेतुश्चेन्नेतद्वर्ण्यं। शशशृंगजधन्वा। वंध्यास्तस्ययोद्धातयोस्तन्वा
किंनरलीला॥ अत्रशास्त्रविरुद्धकथनंतस्यनिरूपस्यकोपियोद्धानास्तीतिसूचकंहेतुकं। इत्यष्टाद
शार्थदोषाः॥ इतिमाहित्यपंचमोध्यायः॥ अथप्रत्ययः॥ ॥येनप्रत्ययकरणाद्धेतानांप्रत्ययाभिधाःप
द्धते। प्रस्तृतीनष्टोद्दिष्टैकद्यादिगलक्रियाश्चसंख्याध्या॥५१॥ विषमार्धसमसमानांरत्नानांप्रस्तृतिश्च
नष्टंच। उद्दिष्टैकादिगलक्रियेचपद्यार्धपादैःस्युः॥ ५२॥ ॥ ॥ ॥

गलक्रिया। संख्यानमध्ययोगश्चषडेतेप्रत्ययाःस्मृताइति॥५१॥ विषमादिछंदसांप्रस्तारादिक्रियायांपद्यादिनियममाह। वि
षमेति। एवंचविषमरत्नस्यप्रस्तारादिक्रियाःपद्येनभवंति। अर्धसमरत्नस्यताःपद्यार्धेनभवंति। समरत्नस्यपादेनभवंतीत्य
र्थः॥५२॥

वर्णमात्रामेदेनछंदसोद्वैविध्यात्प्रस्तारादीनामपिद्वैविध्यं॥तत्रवर्णप्रस्तारंद्वाभ्यामाह।यथयदिति।यस्ययस्यछंदसःप्रस्तितिःप्रस्तारःस्थापनीयास्थापयितुमर्हीछापयितुमर्हास्थापयितुमिष्टेतियावत्।तस्यतस्यछंदसोभेदानांसंख्ययामितान्परिगणितान्अन्योन्येनैकेनांतहितान्व्यवहितान्ग्लानून्गुरुलघून्आदिपंक्तौप्रथमपंक्तौऊर्ध्वाधर्वात्ऊर्ध्वाधरक्रमेणलिखेत्।बुधइत्कत्तरपद्यस्यछंदःकर्तानुसंधेयः।तस्याआदिपंक्तेःपरास्मपंक्तिषुस्वस्वस्यादिपंक्तौगतायेगलाःगुरुलघवः।तद्विगुणैर्गलैर्गुरुलघुभिरंतर्हितान्व्यवहितान्ग्लान्गुरुलघून्परिलिखेत्।इदानींकतिपंक्तयोलेखनीयाइत्यपेक्षायामाह

अथवर्णप्रस्तारः॥ ॥यद्यछंदःप्रस्तृतीस्थापनीयातत्तछंदोभेदसंख्यामितान्ग्लान्॥अन्योन्यैकांतर्हितानादिपंक्तावोर्ध्वोर्ध्वमादालिखेत्तत्परास्रक्॥५३॥स्वस्वादिपंक्तिगगलद्विगुणैर्गलैर्ग्लानंतर्हितान्परिलिखेत्बुधआलयस्रक्॥स्रक्प्रस्तितीर्षितस्रक्तगर्वणंसंख्याअर्धंगयुक्लयुतमर्धंमिहांतिमायाः॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आलयइति।इहयस्यछंदसःप्रस्तारइष्टस्तस्यछंदसोर्णानांवर्णानांसंख्यैवसंख्यायासांताःतद्वर्णसंख्याःआलयःपंक्तयोलेखनीयाः।अयमर्थः।समवृत्तप्रस्तारेपादवर्णमितपंक्तयोलेख्याः।अर्धसमवृत्तप्रस्तारेपद्यार्धवर्णमितपंक्तयः।विषमवृत्तप्रस्तारेपद्यवर्णमितपंक्तयइति।इहांतिमायाःपंक्तेरर्धंगयुक्गुरुयुक्कंअर्धंलघुतंलघुसुक्कंभवति।तदुक्तंयुमणेगधरेलघोपितौतद्विगुणाःभवतिजातितयुरोभागे।गोर्धंलोर्धंयादिचेत्प्रस्तारःस्यादनेनविधिनापीति।प्रस्तारादिलेखनेगुरुर्वंक्रलेरवारूपोलघुःसरलेरेखारूपइतिसंज्ञाप्रकरणोक्तमनुसंधेयं।समवृत्तादिप्रस्तारस्थापनंमूलेएवोक्तं।तत्रसमवृत्तगद्यस्यरपादजातिमध्याप्रस्तारेप्रथमपंक्तावादौगुरुस्तदधोभागेलघुःतद्धोगुरुरित्यन्योन्यक्रमेणद्व्यक्षरपादजातेरष्टौभेदाभवंतीत्यतोष्टौगुरुलघवोलिखिताः।ततोद्वितीयपंक्तावादौप्रथमपंक्तिगैकगुरोरधस्तात्पंक्तिद्वयगुणोद्वौगुरूलिखितौ।तदधोद्वौलघूतदधोद्वौगुरुरितिक्रमेणद्वाभ्यांद्वाभ्यांव्यवहितागुरुलघवोलिखिताः।ततस्तृतीयपंक्तावादौद्वितीयपंक्तिगोर्ध्वगुरुद्वयापेक्षयाद्विगुणाश्चत्वारोगुरवस्तदधश्चत्वारोलघवोलिखिताः॥तृतीयपंक्तेरर्धंगुरवोर्धंलघवश्चजाताःअत्रप्रथमोभेदः।सर्वगुरुर्द्वितीयआदिलघुस्तृतीयोमध्यलघुरित्यादयःक्रमेणमयःरसतजभनगणसंज्ञकाअष्टौभेदाभवंति।एवंचतुरक्षरपादजात्यादीनांप्रस्तारोज्ञेयः।एवमर्धसमविषमवृत्तप्रस्तारोपि।ततैतावन्विशेषः।अर्धसमेपद्यार्धगतवर्णसंख्याकाःविषमेपद्यगतवर्णसंख्याकाश्चपंक्तयः।मूलेतर्धसमविषमवृत्तप्रस्तारस्थापनस्यादिकूटदर्शनंकृतं।तत्रार्धसमोदाहरणेप्रथमेचरणेगुरुत्रयंद्वितीयेगुरुचतुष्टयं।अस्याष्टाविंशत्यधिकशतंभेदाभवंति।तावंतआद्यपंक्तावूर्ध्वाधरक्रमेणाद्यौगुरुस्ततोलघुस्ततोगुरुरित्यादयस्थापनीयाः॥द्वितीयपंक्तौद्वौगुरुस्ततोद्वौलघूइत्यादयःस्थापनीयाः।तृतीयपंक्तौचत्वारोगुरवस्ततश्चत्वारोलघवइत्यादयःस्थापनीयाः॥एवंचतुर्थपंक्त्यादावष्टगुर्वादयोज्ञेयाः।विषमोदाहरणेप्रथमेचरणेगुरूणांत्रयंद्वितीयेचतुष्टयंतृतीयेपंचकंचतुर्थेषट्कं।अस्यद्वेलक्षेद्विषष्टिःसहस्राणिचतुश्चत्वारिंशत्यधिकैकशतंच॥२६२१४४॥भेदाभवंति।तावंताआद्यपंक्तावूर्ध्वाधरक्रमेणाद्यौगुरुस्ततोलघुस्ततोगुरुरित्यादयः॥स्थापनीयाः॥द्वितीयपंक्तावादौगुरुद्वयंततोलघुद्वयमित्यादिपूर्ववज्ज्ञेयं॥५३॥५४॥अथद्वितीयनष्टवृत्तस्वरूपज्ञानार्धंवर्णनष्टंद्वाभ्यामाह।एतत्संख्येति।एषासंख्यायस्यातस्मैतत्संख्याछंदसःप्रस्तारःगुरुलघ्वात्मकःसंस्थाविशेषःछंदस्तप्रस्तरितुमिष्टंस्वाभिमतंयस्यं।साकीदृशीस्यादित्येवंप्रश्नंप्रश्नविषयवृत्तंनष्टमाहुः।मध्यायाःपंचमोभेदःगौरगौरित्येतज्जातीयप्रश्नगतस्वरूपज्ञानसाधनंनष्टशब्दवाच्यमित्यर्थः।तत्नष्टं।तद्द्वितीयस्यद्वितीयपद्यांत्यस्यादित्यनेनसंबंधः।अस्मिन्नष्टेकेआजेविषमेसति।आदौगुरुंसंलिख्ययुग्मेसमेसतिलंलघुंलिख्यततस्तदनंतरम

वर्णमात्रामेदेनछंदसोद्वैविध्यात्प्रस्तारादीनामपिद्वैविध्यं॥तत्रवर्णप्रस्तारंद्वाभ्यामाह।यथादिति।यस्यस्यछंदसःप्रस्तारःस्थापनीयास्थापयितुमर्हीछापयितुमर्हास्थापयितुमिष्टेतियावत्।तस्यतस्यछंदसोभेदानांसंख्ययामितान्परिगणितान्अन्योन्येनैकेनांतरहितान्व्यवहितान्ग्लान्गुरुलघून्आदिपंक्तौप्रथमपंक्तौऊर्ध्वाधर्यात्ऊर्ध्वाधरक्रमेणलिखेत्।बुधइत्कर्तरिषष्ठ्यंतःकर्तानुसंधेयः।तस्याआदिपंक्तेःपरासुपंक्तिषुस्वस्वस्यादिपंक्तौगतायेगलाःगुरुलघवः।तद्विगुणैर्गलैर्गुरुलघुभिरंतरहितान्व्यवहितान्ग्लान्गुरुलघून्परिलिखेत्।इदानींकतिपंक्तयोलेखनीयाइत्यपेक्षायामाह

अथवर्णप्रस्तारः॥ ॥यथछंदःप्रस्तृतीस्थापनीयातच्छंदोभेदसंख्यामितान्ग्लान्॥अन्योन्यैकांतरहितानादिपंक्तावूर्ध्वोर्ध्वार्धादालिखेत्तत्परासु॥५३॥स्वस्वादिपंक्तिगगलद्विगुणैर्गलैर्ग्लानंतरहितान्परिलिखेत्सुधआलयस्तु॥स्यःप्रस्तितीर्षितस्तद्गतवर्णसंख्याअर्धेगयुक्गुरुयुतमर्धमिहांतिमायाः॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आलयइति।इहयस्यछंदसःप्रस्तारइष्टस्तस्यछंदसोर्णानांवर्णानांसंख्येवसंख्यायासांताःतद्वर्णसंख्याःआलयःपंक्तयोलेखनीयाः।अयमर्थः।समवृत्तप्रस्तारपादवर्णमितपंक्तयोलेख्याः।अर्धसमवृत्तप्रस्तारेपद्यार्धवर्णमितपंक्तयः।विषमवृत्तप्रस्तारेपद्यवर्णमितपंक्तयइति।इहांतिमायाःपंक्तेरर्धेगयुक्गुरुयुक्तंअर्धेलघुतंलघुयुक्तंभवति।तदुक्तंद्युमणेगधरेलघोपितौतद्विगुणाःप्रतिजातितत्पुरोभागे।गोर्धेलोर्धेयदि चेत्प्रस्तारःस्यादनेनविधिनापीति।प्रस्तारादिलेखनेगुरुर्वक्रलेरवारूपोलघुःसरलरेरवारूपइतिसंज्ञाप्रकरणोक्तमनुसंधेयं।समवृत्तादिप्रस्तारस्थापनंमूलेएवोक्तं।तत्रसमवृत्तगद्यस्यरपादजातिमध्याप्रस्तारेप्रथमपंक्तावादौगुरुस्तदधोभागेलघुःतद्धोगुरुरित्यन्योन्यव्यवधानक्रमेणगद्यस्यरपादजातेरष्टौभेदाभवंतीत्यतोष्टौगुरुलघवोलिखिताः।ततोद्वितीयपंक्तावादौप्रथमपंक्तिगैकगुरोरपेक्षयाद्विगुणौद्वौगुरूलिखितौ।तदधोद्वौलघूतदधोद्वौगुरुइतिक्रमेणद्वाभ्यांद्वाभ्यांव्यवहितागुरुलघवोलिखिताः।ततस्तृतीयपंक्तावादौद्वितीयपंक्तिगोर्ध्वगुरुद्वयापेक्षयाद्विगुणाश्चत्वारोगुरवस्तदधश्चत्वारोलघवोलिखिताः॥तृतीयपंक्तेरर्धेगुरवोर्धेलघवश्चजाताअत्रप्रथमोभेदः।सर्वेगुरुर्द्वितीयआदिर्लघुस्तृतीयोमध्यलघुरित्यादयःक्रमेणमयरसतजभनगणसंज्ञकाअष्टौभेदाभवंति।एवंचतुरक्षरपादजात्यादीनांप्रस्तारोज्ञेयः।एवमर्धसमविषमवृत्तप्रस्तारोपि।ततैतावन्विशेषः।अर्धसमेपद्यार्धगतवर्णसंख्याकाःविषमेपद्यगतवर्णसंख्याकाश्चपंक्तयः।मूलेतर्धसमविषमवृत्तप्रस्तारस्थापनस्यादिकूटदर्शनंकृतं।तत्रार्धसमोदाहरणेप्रथमेचरणेगुरुत्रयंद्वितीयेगुरुश्चतुष्टयं।अस्याष्टाविंशत्यधिकशतंभेदाभवंति।तावंतआद्यपंक्तावूर्ध्वाधरक्रमेणाद्यौगुरुस्ततोलघुस्ततोगुरुरित्यादयस्थापनीयाः॥द्वितीयपंक्तौद्वौगुरुततोद्वौलघूइत्यादयःस्थापनीयाः।तृतीयपंक्तौचत्वारोगुरवस्ततश्चत्वारोलघवइत्यादयःस्थापनीयाः॥एवंचतुर्थपंक्त्यादावष्टगुर्वादयोज्ञेयाः।विषमोदाहरणेप्रथमेचरणेगुरूणांत्रयंद्वितीयेचतुष्टयंतृतीयेपंचकंचतुर्थेषट्कं।अस्यद्वेलक्षेद्विषष्टिःसहस्राणिचतुश्चत्वारिंशत्यधिकैकशतंच॥२६२१४४॥भेदाभवंति।तावंतआद्यपंक्तावूर्ध्वाधरक्रमेणाद्यौगुरुस्ततोलघुस्ततोगुरुरित्यादयः॥स्थापनीयाः॥द्वितीयपंक्तावादौगुरुद्वयंततोलघुद्वयमित्यादिपूर्ववन्ज्ञेयं॥५३॥५४॥अथद्वितीयनष्टवृत्तस्वरूपज्ञानार्धवर्णनष्टंद्वाभ्यामाह।एतत्संख्येति।एषासंख्यायस्यातस्मैतत्संख्यछंदसःप्रस्तिःगुरुलघ्वात्मकःसंस्थाविशेषःछंदस्तप्रस्तरितुमिष्टंस्वाभिमतंयस्यासौ।साकीदृशीत्यादित्येवंप्रश्नंप्रश्नविषयवृत्तंनष्टमाहुः।मध्यायाःपंचमोभेदःगीदृगीत्येतज्ज्ञातीयप्रश्नगतस्वरूपज्ञानसाधनंनष्टशब्दवाच्यमित्यर्थः।तत्तन्नष्टं।तद्द्वितीयपद्यांत्यस्यादित्यनेनसंबंधः।अस्मिन्नष्टेकेआद्येविषमेसति।आदौगुरुंसंलिख्ययुग्मेसमेसतिलंलघुंलिख्यतत्तदनंतरम्

स्यनष्टांतकस्यार्धकार्यं।नष्टोक्ताजोविषमश्चेत्तर्हितस्मिन्नेकमंकमंकमाधायमिश्रयित्वातत्।अर्धंस्यात्।कुर्यादित्यर्थः।अर्धंयं
केओजेविषमेसतिगंगुरुंलिखेत्समेसतिलंलघुंलिखेत्।इदानीमप्यर्धकेओजेसत्येकमंकंमिश्रयित्वाभूयःपुनरर्धंकुर्यात्।ए
तत्कतिवारंकुर्यादित्यपेक्षयाह।एतदिति।एतत्पुनःपुनरर्धकरणंगुरुलघुलेखनंचरत्नवर्णावधिरत्नवर्णपरिपूर्तिपर्यंतंकुर्यात्।स
मेरत्नेपाद्वर्णपरिपूर्तिपर्यंतंअर्धंसमेपद्मार्धवर्णपरिपूर्तिपर्यंतंविषमेपद्मवर्णपरिपूर्तिपर्यंतंकुर्यात्इत्यर्थः।तदुक्तंरत्ना
करे।नष्टस्ययोयोभवेदंकस्तस्यार्धंसमेचलं।विषमेचैकमाधायतदर्धंगुरुभंवेदिति।अत्रोद्दरणं।मध्यायाःपंचमोभेदः

अथवर्णनष्टं॥एतत्संख्याछंदसःभस्तुतिःस्यात्कीदृग्येवंप्रश्नमाहुर्नष्टं॥तत्रैजेंकेस्मिन्गुरुंलघुंतुयुग्मेसंलि
स्याद्दीकार्यमर्धंततोस्य॥५५॥आजोक्त्रेरेकमाधायतत्स्याद्धैंय्योजेगंसमेलंलिखेत्स्यात्॥अर्धंत्वोजेमि
श्रयित्वैकमर्धंमुयस्तेत्रत्नवर्णावधिस्यात्॥५६॥अथवर्णोद्दिष्टं॥प्रस्तारेरत्नमेतत्कतममितिपरिप्रश्नमुद्दि
ष्टमाहुस्तत्तुस्यात्॥पृष्टवृत्ताक्षरगणमखिलंतिर्यगालौविलिख्य॥तन्मूर्धस्थादिवर्णाद्द्विगुणितगणनानेक
मारभ्यचांकान्त्यैचस्फलींर्ध्वगांकारचयतुमितिमांस्तान्विमिश्राश्चसैकान्॥५७॥ ॥ ॥

कीदृगितिकेनचित्पृष्टेतस्यपंचमांकस्यविषमत्वात्॥ततःपंचत्वसंख्यायाविषमत्वात्।एकांमिश्रणेनषट्जाताः।तषःप
मर्धेत्रयः।तस्यत्रित्वसंख्यायाविषमत्वाद्गुरुंलिखेत्।ततस्त्रित्वसंख्यायाविषयत्वादेकयोजनेनचत्वारोजाताःतदर्धंदौ।द्वित्व
संख्यायाःसमत्वाल्लघुंलिखेत्।तत्रैवपादाक्षरपूर्तिर्जातेतिपुनरर्धादिनकर्तव्यं॥एवंचमध्यायाःपंचमोभेदौत्यलघुप्लग
णात्मकोजाताः।यथा।।।एवनष्टांतरमुदाहरणीयां॥५५॥५६॥अथनिर्णेतुस्वरूपस्यरत्नस्यस्थानविशेषज्ञानार्थंवर्णो
द्दिष्टंतृतीयप्रत्ययमाह।प्रस्तोरेरत्नमेतदिति।प्रस्तारेएतत्पृष्टंरत्नंकथितंकिंस्थानीयमितिपरिप्रश्नंप्रश्नोत्तरदान

साधनमद्दिष्टमाहुः।मध्यप्रस्तारेत्यगुरुरूपोभेदःकतिथइतिप्रश्नोत्तरदानसाधनमनुपदक्ष्यमाणमुद्दिष्टशब्दवा
च्यमित्यर्थः।उद्दिष्टशब्दार्थंनिरूपयेतद्दनमेतत्संख्याकमितिवक्तुंतद्दतसंख्याज्ञानायसाधनमाह।तत्तुस्यात्पृष्टरत्नेत्या
दिना।अखिलंपृष्टवृत्तस्याक्षराणांगणंसमुदायंतिर्यंगालौतिर्यक्पंक्तौविलिख्यतेषांलिखितवर्णानांमूर्धस्थउपरिभागेषु
एकमंकमारभ्यआद्यवर्णात्प्रथमवर्णात्सकाशात्द्विगुणितागणानायेषांतानंकान्एकद्वित्रचतुरादिन्विलिख्यअत्रयेलो
र्ध्वगांकाःलघुवर्णोर्ध्वभागगतांकाःस्युः।तानंकान्विमिश्रितान्संकलितान्सैकान्एकांकेनसहितांश्चरचयतुरचयेत्।ए
वंलतेएवंलतेतदुद्दिष्टमित्यन्वयः।कथितमित्यनेनपूरणार्थेउद्दिष्टगागमः॥अत्रोदाहरणं॥मूलेलि

अथवर्णसर्वैकाद्दिगलक्रिया॥रत्नप्रस्तारभेदेषुसर्वैकाद्दिगलास्तुये॥भेदज्ञातुंहितत्संख्यामेकाद्यादिगलक्रिया॥५८॥

खितंतत्रमध्यायाअत्रलघुभेदःकस्मिन्स्थानेस्तीतिप्रश्नेभेदाक्षराणितिर्यक्पंक्तौलिखितानि॥अथप्रथमाक्षरोपरिएकांक
कः।द्वितीयाक्षरोपरिप्रथमांकाद्दिगुणितौद्वावंकौतृतीयाक्षरोपरिद्वितीयांकाद्दिगुणिताश्चत्वारोंकाश्चलिखिताः।तत्रलघ्वक्ष
रस्याश्चत्वारः।तेचैकांकेनमिश्रिताश्चेत्पंचभवंति।तत्संख्याकोभेदः।एवंचमध्यायाःपंचमोभेदइतिकथनं॥मध्यायाअत्यगुरु
भेदःकथितइतिप्रश्नेपूर्ववद्भेदवर्णास्तपर्यंकाध्यस्थाप्याः।यथा।अत्रलघुस्त्रयेकद्व्यंकौ।तर्योमिश्रेणत्रयोभवंति।तेचैकांकेनमि
श्रिताश्चत्वारोभवंति॥तत्संख्याकंचतुर्थंरत्नमितिफलति॥५७॥ ॥अथचतुर्थप्रत्ययैकद्व्यादिगलक्रियामयोजनमाह।रत्नप्र
स्तारेति।रत्नप्रस्ताराणांभेदेषुयेसर्वैकाद्रयःसर्वैकद्व्यादयोगलाः।गुरुलघवोयेषुतेसर्वैकादिगलाः।भेदाःसंति।तेषामेकगु
र्वादिभेदानांसंख्यांज्ञातुंएकद्व्यादिगलक्रियाउच्यतइतिशेषः॥५८॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तामेवक्रियाद्वाभ्यामाह।सार्धोर्ध्वेति। बुधःअर्णसंख्याकान्समवृत्तेपादवर्णसंख्याकान्अर्धसमेषद्यार्धवर्णसंख्याकान्विषमे षद्यवर्णसंख्याकान्एकांकेनसहितान्एकांकान्एकसंज्ञकान्ऊर्ध्वाधरभावेनन्यस्यस्थापयित्वाप्रथमायामात्रौ अंतिममंकंऊर्ध्वेतदूर्ध्वंकेमिश्रयातुमिश्रयेत्। अथतंमिश्रितांकंतदूर्ध्वेमिश्रयेत्।इतिचरमावधिचरमांकावधिमिश्रयेत्। चरमेनमिश्रयेदितिभावः। अन्यास्तद्द्वितीयादिद्व्यादृत्तिषुतथैवअंत्यमंकंतदूर्ध्वांकेतमंकंतदूर्ध्वांकेमिश्रयेत्।परंतुद्वहस्त स्यस्वस्यापेक्षयाप्रथमादृत्तिरादारत्तिस्तस्यांप्रमिश्रितोयोंत्यांकस्तंविहायत्यस्कामिश्रयेत्।अत्रोदाहरणं।मध्यामस्तारेए

सार्धोर्ध्वाधर्येणैकांकान्न्यस्यार्णसंख्यकान्सैकान्॥प्रथमायामादृत्तावंतिममूर्ध्वेधतंतदूर्ध्वइति॥५९॥
चरमावधिमिश्रयेत्तुत्रयादृत्तिषुतथैवच।परंतुद्वहस्त स्यस्वस्यापेक्षयाप्रथमादृत्तिप्रमिश्रितोयोंत्यांकमिहविहायबुधः॥६०॥

कगुर्वादिभेदाःकतिसंतीतिप्रश्नेसाःसमवृत्तत्वात्सादवर्णसमानसंख्याकास्त्रयोंकाःतेचैकांकेनसहिश्लारोजातास्तावंतएकांकाऊर्ध्वाधरभावे नलिखितव्याः।यथा।२ तत्रप्रथमांकोद्वितीयांकेमिश्रितश्चेद्द्व्यंकोभवति।सचतृतीयांकेमिश्रितश्चेत्त्र्यंकोभवति।सच त्र्यंकश्चतुर्थांकेनमिश्रि २ तव्यःअंकमिश्रणस्यांत्यावधीत्यत्वात्।एवंचप्रथमादृत्तावेकोद्वौत्रयएकश्चांकाजाताःयथा ३ ततोद्वितीयादृत्तावधस्तनएकांकःसोर्ध्वेद्व्यंकेमिश्रितश्चेत्त्रयोभवंतिसचत्र्यंकःसोर्ध्वेत्र्यंकेनमिश्रितव्यःस्वस्व २ थमादृत्तिप्रमिश्रितांत्यांकंविहायमिश्रयेदित्युक्तं।एवंचद्वितीयादृत्तौएकांकस्त्र्यंकएकांकश्चजाताः।ततोयमंकन्यासफलितः ३ ॥५९॥६०॥ एतत्फलमाह। इत्यंकेति। इत्याकारिकायामंकपंक्तौनिष्टंहतिइत्यंकपंक्तिस्त्रीयोमुरवांत्यौमथमे चरमांकौतावेवसंख्यायत्रयोस्तोसर्वगलौसर्वगुरुसर्वलघुभेदौमतौ॥तथाद्यादधोधोभागेयेंकास्तैःसमानास्त्र्यायेषांतेएक

दयोगलाः।गुरुलघवोयेषुतेएकादिगलाःएकगुरुःएकलघुःद्विलघुःद्विगुरुःद्विलघुरित्यादयोभेदाःक्रमेणस्युः।एवंचप्रथ मांकसमानसंख्यःसर्वगुरुभेदःद्वितीयांकसमानसंख्याएकगुरुभेदाः।तृतीयांकसमानसंख्याद्विगुरुभेदाः।अत्यांकसमानसंख्यः सर्वलघुभेदः।एवंक्रमेणैवसर्वगुर्वेकलघुद्विलघुसर्वलघुभेदाःज्ञातव्याः।एवमेवचतुरस्रपादजातावेकद्व्यादिगलक्रिया ॥६१॥पंचमप्रत्ययसंख्यामाह।प्रस्ताराणामिति।इहमध्यादिजातेःप्रस्ताराणांयावद्भेदानांगणनंसंख्यास्यात्।अत्रोदाहरणं। उध्यायाउद्दिष्टांकाः ११ एतेषांमेलनेसप्तभवंति। तैश्चैकेनमुक्ताःकृताश्चेदष्टौभवंति।तत्संख्याकामध्यभेदाः।अथवातत्स्थाए

अथसंख्यामस्ताराणांयावद्भेदानांगणनमिहतुसंख्यासौ॥सैकोद्दिष्टांकैश्चेद्गलक्रियांकौचमिश्रणेयास्यात्॥६२॥अथवा॥प्रस्ताराणांभेदसंख्येरचनेयेतेषामंतस्थापिभेदेशभागाः॥द्विघ्नेइष्टेनैतत्संख्यामिता स्तेध्यायंस्यालेकांगुलोवायथेष्टं॥६३॥इत्यंकपंक्तिस्थमुरवांत्यसंख्योभेदौमतौसर्वगलौतथाद्यात्॥अंका दधोधोंकसमानसंख्याभेदास्करेकादिगलाःक्रमेण॥६१॥ ॥ ॥ ॥

वगलक्रियांकाः ५ एतेषांमेलनेष्टौभवंति।तत्संख्याकामध्यभेदाः।एवंजात्यंतरेपिज्ञेयं॥६२॥अथषष्ठप्रत्ययमध्यानमा ह॥प्रस्ताराणांभेदेति।प्रस्ताराणांभेदसंख्येरचनेयेदेशभागाः।तेषांलेरवनदेशभागानांअंतःमध्येपियेदेशभागास्तेद्विघ्नाद्वा भ्यांगुणिता।इष्टूना।एकेनरहितायाएतेषांप्रस्तारभेदानांसंख्यातयामिताःगणिताःस्विकार्याः।तएवाध्वपदवाच्याःयथा नेकग्रहाणांग्रामइतिसंज्ञातथानेकदेशानामध्येतिसंज्ञाज्ञेया।तेदेशभागाःएकांगुलाःअंगुलिपरिमिताःयथेष्टंवाअंगुलि परिमाणरहितावास्युः।एकांगुलाइत्यत्रप्रमाणेविहितस्यमात्रचःप्रमाणेलोद्विगोर्निंयमित्यनेनलुकितपुरुषस्यांगुलेरि त्यनेनसमासांतोचइत्यत्रप्रमाणेविहितस्यमात्रचःप्रमाणेलोद्विगोर्नियमित्यनेनलुकितपुरुषस्यांगुलेरित्यनेनसमासां

तोच्चमत्ययः।अत्रोद्दाहरणंमध्यायाःप्रस्ताराणामष्टकंभवति।तद्दाभ्यांगुणितमेकेनहीनंलक्षतंचेसंचदशभवंतीतिपंचदशां
गुलोमध्यमप्रस्तारलेखनाधारदेशःयथा।प्रथमप्रस्तारभेदमंगुलिपरिमितदेशेलिखित्वातदधएकांगुलदेशंत्यक्त्वाद्विती
यंप्रस्तारभेदंलिखेत्।ततस्तदधनेकांगुलदेशंत्यक्त्वातृतीयेप्रस्तारभेदंलिखेत्।एवंलिखितप्रस्तारभेदलेखनेष्टांगुलदेशा
तदंतरालेसप्तांगुलदेशोभवति।अत्रभेदलेखनेंगुलिप्रदेशकथनमुपलक्षणं॥यावन्मेलेखनेदेशस्तावंतंमेचतदधोदेशं
त्यक्त्वालिखेत्।इतिभावः।अतएवमूलेवायथेष्टमित्यक्तं॥अंतरालेंगुलित्यागस्तुमुन्यक्तानुसारात्॥६३॥ ॥इतिवर्णानां
प्रस्तारादित्यःषट्प्रत्ययाः॥ ॥अथभंग्यंतरेणगलक्रियांनिरूपयितुंवर्णमेरुमाह।द्वित्रेति। द्वित्र्याद्यानिजगराणिकोष्ठा
निभजंतीताःद्वित्र्याद्यागारभाजःअक्षरनिबहमिताःअस्याःजात्याःगलक्रियासंख्याचज्ञातुमिष्टातद्वर्णसमुदायपरिमि
ताःतिर्यक्कूष्मालीपंक्तिःअधोधोलिखेत्।दक्षेस्वदक्षिणभागेअंतगेअंत्येवामेस्वनामभागेआद्दिगेआद्येचउद्ववसितौघेकोष्ट
समुदायेएकंएकंलिखेत्।मेरोर्बाह्यत्वेदक्षिणेभागेसंख्याःमकटयितुंआलिषुपंक्तिषुस्थितानामंकानामैक्यंमेलनंलिखेत्।अंकान्
मेलयित्वाबहिर्लिखेदित्यर्थः।अथमेरोर्बाह्येवामभागेजातीःउक्ताद्याःमकटयितुंएकादीन्एकद्वित्र्यादीनंकान्लिखेत्।यस्य
कोष्ठस्यपूर्तिःअंकलेखनेनपूर्तिरिष्टाअस्मिन्तस्मिन्कोष्टेतदुपरिगंतःकोष्ठोपरिविद्यमानंयद्वृहद्दंकोष्ठद्वयंतद्गता
मंकानामैक्यंलिखेत्।अस्योदाहरणंमूलेलिखितं।तच्चगाय्यामेकगुरुभेदाःकतिद्विगुरुभेदाःकतीत्यादिप्रश्नेज्ञेयं॥तत्रप्र
थमाद्विकोष्ठाद्वितीयात्रिकोष्ठात्तृतीयाच्चतुःकोष्ठेत्याद्यस्तिर्यक्पंक्तयोगाय्याःषडक्षरपादजातित्वात्षट्लिखिताः।ततःस्व
स्वदक्षिणभागस्थांत्यकोष्ठेषुस्वस्वामभागस्थांकेष्वेकैकांकालिखिताः।तत्राद्यपंक्तिस्थकोष्ठद्वयेमेकांद्वयेनैवपूर्णं॥द्वितीय
पंक्तीमध्यस्तकोष्ठेकिमपिनास्तीतिनतत्पूरणमिष्टं।तत्रतत्कोष्ठोपरिगतप्रथमपंक्तिगतकोष्ठद्वयस्थांकयोर्मिश्रणेनत्रांकोज्ञा

ज्ञातःसएवलिखितः।ततस्तृतीयपंक्तौद्वितीयंतृतीयंचकोष्ठंपूरयितव्यं।तत्रद्वितीयेकोष्ठेतदुपरिगकोष्ठद्वयस्थोयोएकत्रांको
तावेवमिश्रयित्वात्रयंकोलिखितः।एवंचतुर्थादिपंक्तावपिशून्यगृहेषुपरिस्थितांकद्वयंमेलयित्वालिखितं।ततोमेरोर्बहिःस्वदक्षिण
भागेप्रथमपंक्तिस्थांकमेरेकेछतेत्रांकोज्ञातःसलिखितः।एवंचतुर्थादिपंक्तावपिशून्यगृहेषुपरिस्थितांकद्वयंमेलयित्वातदधोभा
गेद्वितीयपंक्तिस्थानामंकानामैक्येछतेचतुरंकोज्ञातःसलिखितः।एवंतृतीयादिपंक्तिस्थांकानांमेलनंतत्पंक्तिबहिर्भागेलि
खितं।मेरोबहिःस्वनामभागेपतितपंक्तिएकद्व्यर्थकालिखिताः॥६४॥अस्यवर्णमेरोरिमंसंज्ञांफलंचाह।गलक्रियाइति।अयंव
र्णमेरुरुक्तादिज्ञानांगलक्रियायाःसंख्यायाश्चबोधकइतिपिंगलनागाद्यैर्बुधैःकीर्तितःकथितः।आदृतोवा।एवंचगा

अथवर्णमेरुः॥ द्वित्र्याद्यागारभाजोक्षरनिबहमितास्तिर्यगालिस्वधोधोदक्षेवामेंतगेचाद्दिगउद्ववसि
तौघेलिखेदेकमेकं॥बाह्येसंख्याश्चजातीमकटयितुमथालिस्थितांकैक्यमेकादींश्चेष्टायत्रपूर्तिस्तदु
परिगगृहद्वंद्वगांकैक्यमस्मिन्॥६४॥गलक्रियासंख्यायाश्चापिबोधकइत्ययं॥वर्णमेरुःपिंगलाहीश्व
राद्यैःकीर्तितोबुधैः॥६५॥अथवर्णमर्कटी॥ ॥पिंगलनागप्रमुखाचार्यैःकथितोनुवर्णवृत्तानां॥जाति
विभेदकलार्णलगुरुपिशुनांबोधिकांमर्कटींवच्मि॥६६॥ ॥ ॥ ॥

यत्रीप्रस्तारेसर्वगुरुभेदएकःएवगुरुभेदाःषट्।द्विगुरुभेदाःपंचदश॥त्रिगुरुभेदाःविंशतिः।चतुर्गुरुभेदाःपंचदश।
पंचगुरुभेदाःषट्।सर्वलघुभेदएकः।एवंक्रमेणैकाद्यादिभेदाअपिज्ञातव्याःएतत्पंक्तेर्बहिर्दक्षिणभागेचतुःषष्टिरूपो
कवर्तते।तत्संख्याकाएतत्प्रस्तारभेदाः।एतत्पंक्तेर्बहिर्वामभागेषड्रूपोंकोवर्तते।तेनषष्ठीमायत्रीजातिरितिफलितं।
एवमुक्तादावपिज्ञेयं॥६५॥अथयोजनकथनपूर्वकंवर्णमर्कटींमतिजानीतेपिंगलनागेति।वर्णवृत्तानांजातयश्चविभे

द्वाभेदाश्चकलाःमात्राश्चवर्णाश्चलाःलघवश्चगुरवश्चेत्येतेषांपिंडनांबोधिकांमर्कटींवक्ष्ये॥६६॥ अथत्रिभिस्तत्कृतिमाह। यथेष्टेति।यथेष्टंसमसंख्यकाःयआलयाःकोष्ठानितैर्युताःयुक्ताःषट्अवलीःपंक्तिःतिर्यक्कृत्वातथालिखेत्। अथतासामावलीनांआदिमेषुउदग्वसितेषुगृहेषुजात्यादयश्चतेषट्श्चजात्यादिषट्तान्जातिभेदमात्रावर्णलघुगुरून्लिखेत्। प्रथमपंक्तौसंस्थितेषुगृहेषुकोष्ठेषुवैकादिकान्एकद्व्यादीनांकान्लिखेत्। तथैवतस्याःप्रथमपंक्तेरधस्तनावलेर्द्वितीयपंक्तेर्गृहेषुतुप्रथमगृहेद्वौलिखेत्। ततोद्वितीयादिगृहेष्वस्यस्यपूर्वोयोंकस्तद्गुणान्अंकान्लिखेत्। अथोअनंतरंआद्यद्वितीयथेष्टसमसंख्यकालयश्चतास्तुतिर्यक्षडावलीरधस्तनदादिमोदवसितेषुजात्यादिषट्॥लिखेत्प्रथमपंक्तिसंस्थितगृहेषुचैकादिकांतथैवतद्धस्तनावलिगृहेषुतुद्वौततः॥६७॥ अंकान्स्वपूर्वद्विगुणान्लिखेदथोतुरीयपंक्तिस्थगृहाणिपूरयेत्। आद्यद्वितीयाद्विगतस्वमूर्धगांकयुग्महत्यातद्धस्थलेरवयो॥६८॥ गृहेषुतुर्योलिगतस्वमूर्धगांकार्धंतृतीयालिगमंदिरेषुतु॥स्वाधस्थितालिद्वितयस्थितस्वाधःसंस्थितांकद्वितयैक्यमालिखेत्॥६९॥ इतिवर्णवृत्तमर्कटी॥ ॥ ॥ ॥ ॥

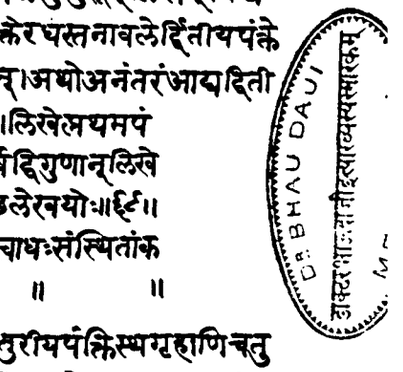

यालिगतायोःप्रथमद्वितीयपंक्तिस्थयोःस्वमूर्धगांकयोःस्वोपरिस्थांकयोर्युग्मस्यहत्यागुणनेनतुरीयपंक्तिस्थगृहाणिचतुर्थपंक्तिगतस्यस्वमूर्धगांकस्यस्वोपरिस्थांकस्यार्धंलिखेत्। ततःतृतीयालिगमंदिरेषुतृतीयपंक्तिगगृहेषुतुस्वस्याःतृतीयपंक्तेरधस्थितयोरात्योश्चतुर्थपंचमपंक्त्योर्द्वितीयेयुग्मेस्थितंयत्स्वस्वपूरणायकोष्ठस्याधःस्थितमंकद्वितीयंतस्यैक्यंमेलनंलिखेत्।अस्योदाहरणंतुमूलएवलिखितं। तत्रोक्तायनुष्टुबंतजातीनांमध्येकाजातिःकथिताकस्याःकतिभेदाःकस्याःकतिमात्राःकस्याःकतिवर्णाश्चेत्यादिप्रश्नेदृष्टव्यं।तत्रनवनवकोष्ठकाःषट्पंक्तयस्तिर्यक्कृताः।तासांपंक्तीनामाद्यगृहेषु

जातिभेदमात्रादयःषट्उर्ध्वाधरभावेनलिखिताःततःप्रथमपंक्तिस्थगृहेष्वेकाद्यष्टावंकालिखिताः।द्वितीयपंक्तिस्थगृहाणांमध्येप्रथमगृहेद्वौलिखितौ।ततोद्वितीयगृहेपूर्वद्विगुणाश्चत्वारस्तृतीयगृहेतद्द्विगुणाअष्टाद्यादिपूर्वपूर्वद्विगुणालिखिताः।ततश्चतुर्थपंक्तिगृहेषुपूरणायगृहोपरिगतयोःप्रथमद्वितीयपंक्तिस्थांकयोर्गुणनेनयोंकोलब्धःसलिखिताः।तत्रद्वाभ्यामेकोगुणितश्चेद्द्वौजातौतावेवप्रथमगृहेलिखितौ॥चतुर्भिर्द्वौगुणितौचेदष्टौभवंति।तएवद्वितीयगृहेलिखिताः।एवंतृतीयादिगृहांकेज्ञेयं।ततःपंचम्याःषष्ठ्यपंक्तेर्गृहेषुचतुर्थपंक्तिस्थांकार्धंलिखितं।तत्रद्वयोरर्धमेकः।सएवप्रथमगृहेलिखिताः।अष्टानामर्धेचतुरंकःसएवद्वितीयगृहेलिखितः।एवंतृतीयगृहादावपिज्ञेयं।ततस्तृतीयपंक्तिस्थगृहेषुचतुर्थपंक्तिपंचपंक्तिस्थांकयोर्मेलनंकृत्वालिखितं॥तत्रद्वेकयोर्मेलनेत्रयंकोजातःसएवप्रथमगृहेलिखितः।अष्टचतुरंकयोर्मेलनेद्वादशांकोजातःसएवद्वितीयगृहेलिखितः।एवंतृतीयादिगृहेषुज्ञेयं।एवंचप्रथमाद्यउक्तोजातेर्द्वौभेदातस्याएवयावद्भेदेषुमात्रास्तिस्रः।वर्णोद्वौ।लघुरेकः।गुरुरेकः।तथाद्वितीयायाअप्येकोजातेश्चत्वारोभेदाः॥तस्याएवयावद्भेदेषुमात्राद्वादश।वर्णाअष्टौ।लघवश्चत्वारः।गुरवश्चत्वारः।एवंमध्यादिजातेरपिभेदादिसंख्याज्ञेयाः॥६७॥६८॥६९॥ इतिवर्णमर्कटी॥अथमात्रास्तारंद्वाभ्यामाह।कलाछंदसामिति।ज्ञोबुधःकलाछंदसांमात्रावृत्तानांप्रस्तौनांछितायांसत्यांतस्यवृत्तस्यकलामात्राःसमाःस्फुटेनहिंतिरश्चामाद्यावल्यांप्रथमपंक्तौद्वयोर्मात्रयोरेकोगुरुरितिप्रकारेणकेवलान्गान्गुरून्लिखेत्। वृत्तस्यकलाअसमाश्चेन्नहिपूर्वान्गान्गुरूनलिखेत्।अथाधःसंस्थितासुद्वितीयाद्यालिषुआद्याद्वाद्वुरोरधोलंलघुलिखेत्। तस्यपुरतोयेचोपरिवत्उपरिस्थवत्आलिखेत्।यथोपरिगुरवलघवश्चसंतितथैवाधोलिखितव्याः।यद्यपिपूर्वोधरावाणामसिपुरश्चैषामित्यनेनासिप्रत्ययएवपुराद्देशविधानात्पुरइतिवक्तुंयुक्तंतथापिस्यात्पुरःपुरतोग्रतइत्यमरकोशात्।

आत्मीयंचरणंदृधातिपुरतइत्यादिकविभयोश्चपुरतइतिभयुक्तं। ऊर्ध्वप्रस्तारभेदापेक्षयाएकाकलान्यूनाचैनहिंअस्यअधो पंक्तौलिखितस्यपृष्ठतःपृष्ठभागेलंलघुंपरिलिखितु। यदाउभेदेतेकलेऊनेन्यूनेस्तस्तदागुंगुरुंलिखतु। बह्वोनुनास्ताकलाः समायदितर्हिज्ञोबुधःरत्नमात्राभरणपरिमितान्गुरूनलिखतु। ऊनाःबह्व्यःकलाअसमाःस्युश्चेनहिलादीन्लघुपूर्वान्गानगुरून्लिखतु। अत्रापिरत्नमात्राभरणपरिमितानितिविशेषणंज्ञेयं। इदंकिमवधिकर्तव्यमित्यपेक्षयामाह।सर्वेपि। यावत्सर्वलाली॰सर्वेलघुपंक्तिर्भवेत्।तावत्पर्यंतंलिखेदित्यर्थः॥समकलरत्नासमकलरत्नयोःप्रस्ता

अथमात्राप्रस्तारादि॥तत्रमात्राप्रस्तारः॥ ॥कलाछंदसांप्रस्तौवांछितायांकलाश्चेत्समास्तिर्यगाद्या
बलौगात्॥लिखेत्केवलान्ज्ञोसमाश्चेत्कलागान्लघूर्वानथालिख्यधः संस्थितास्तु॥७०॥लंगादाद्यादध
स्तात्पुरतउपरिबद्यालिखेत्पृष्ठतोस्यन्यूनैकाचेत्कलालंपरिलिखतुयदीनेउभेनेतदागं॥बह्वोन्यूनाः
समास्तायदिलिखतुगुरून्ज्ञोसमाश्चेत्स्युरूनागान्लादीन्रत्नमात्राभरणपरिमितान्सर्वलालीस्तुयाव

रोदाहरणेमूलएवहरणेलिखेत्।तत्रचतुष्कलानांसमत्वात्द्वौगुरूतिर्यक्लिखितौ।तत्राद्यगुरोरधोभागेलघुर्लिखितः।द्वितीयपुरोरधस्तगुरुरेवलिखितः॥तत्पुरतउपरिवद्दित्युक्तेः।एवंचद्वितीयपंक्तौतिस्रः।कलाजाताः।ऊर्ध्वपंक्त्यपेक्षया।एकाकलान्यूनेतिकृत्वाष्टमभागेलघुर्लिखितः॥तृतीयपंक्तौतुद्वितीयपंक्तिस्थगुरोरधोलघुर्लिखितः।तस्यपुरःउपरिकिमपिनास्तीत्यधोपिकिमपिनलिखितं।एवंचोर्ध्वपंक्त्यपेक्षयास्तिस्रोमात्रान्यूनाः।ताभ्यासमाइतिकृत्वालिखितलघोःपृष्ठतोलघुपूर्वोगुरुर्लिखिताः॥एवंचतुर्थपंक्त्यादौज्ञेयंविषमकलाप्रस्तारेतुपंचकलानांविषमत्वात्लघुपूर्वोगुरुलिखितौ।द्वितीयपंक्तावुपरिस्थगुरोरधोलघुर्लिखितः।तस्यपुरउपरिस्थवद्गुरुर्लिखितः।एवंचोर्ध्वपंक्त्यपेक्षयाद्वैकलेन्यूनेइतिपृष्ठतएकोगुरुर्लिखितः॥एवंहती

यपंक्त्याद्यापिज्ञेयं॥७०॥७१॥अथवर्णप्रस्तारकृतिमात्राप्रस्तारकृत्योःप्रायेणसाम्यात्प्रसंगाद्वर्णप्रस्तारकृतिंनिरूपयति। वर्णेतिए
वंमात्राप्रस्तारकृतिवत्वर्णप्रस्तारःवर्णप्रस्तारकृतिर्ज्ञेयोनिशेषःपरंतुअत्रऊनस्थानेनगानेवगुरूनेवआलिखेत्।नतुलघुपूर्वानपि।
अत्रोद्दाहरणं॥११॥अत्रात्युक्तायाःसर्वेगुरुपादःप्रथमंलिखितः।द्वितीयपंक्त्याद्यगुरोरधोलघुर्लिखितः।तत्पुरःउपरिवद्दित्यकेगु
रुलिखितः।तृतीयपंक्तौद्वितीयपंक्तिस्थगुरोरधोलघुर्लिखितः। चतुर्थपंक्त्याद्याद्गुरोरधोलघुर्लिखितः।तत्पुरउपरिस्थवल्ल
घुर्लिखितः।इयमेवपंक्तिःसर्वेलघुर्जातेतिपंचमपंक्तिर्नलिखिता।एवंव्यस्तादिप्रस्तारेज्ञेयं।येचैपरीत्यभेदैःप्रस्ताराणांदश

वर्णप्रस्तारोपिचैवंपरंतुनेगानेवात्रालिखेदेवदशस्कः॥प्रस्ताराणांचैपरीत्यादिभेदैर्न्यासास्तेषांद्वौमयोक्तौ
स्फुटाहौ॥७२॥अथमात्रानष्टं॥मात्रानष्टेदृष्टरत्नस्यमात्राएवलिख्याद्यद्विमात्रोर्ध्वमेकं॥द्वानन्यासांस्वस्व
पूर्वांकयुग्मेकंचालिख्योर्ध्वंततोत्रांकमध्ये॥७३॥विचारितांकंपरिलोप्यसंभवानुरोधतश्चांतिमपृष्ठगां
कं॥यद्भंगोसौपरमात्रयामात्रागुरुस्यादिसरायसास्थिताः॥७४॥ ॥ ॥ ॥

न्यासानरत्नस्यमध्यादावक्तास्तेषांमध्येमयास्फुटाहौस्फुलभौद्वौभेदौउक्तौ।एकोवर्णप्रस्तारावसरेउपगेमात्राप्रस्तारावसरेचो
क्तइतिज्ञेयं॥७२॥अथमात्रानष्टंद्वाभ्यामाह।मात्रानष्टइति। मात्रानष्टेकर्तव्येसति।अमुकसंख्याकंरसंकीदृशमितिदृष्ट
स्यरत्नस्यमात्राःकलाएवालिख्यालिखित्वा।तत्राद्ययोर्द्वयोर्मात्रयोःऊर्ध्वंएकंद्वौचकमात्आलिख्य। द्विमात्रोर्ध्वमित्यत्र
द्विमितेमात्रेद्विमात्रेइतिमध्यपदलोपीसमासः। दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमाधिकरणतत्पुरुषविनयमात्। अन्यासांमात्रा
णामूर्ध्वंस्वस्वाःस्वस्वाःमात्रायाःपूर्वेयेमात्रेतत्संबंधियदेकयुग्मंतस्यैक्यंचालिख्यतत्तांकमध्येविचारितांकेदृष्टांकं
परिलोप्यन्यूनिकृत्यशेषांकेसंभवानुरोधतांकंपरिलोपयेत्। असौशेषांकेलुप्यमानांकःमस्यामात्रायाऊर्ध्वगःऊर्ध्वे

भागे विद्यमानः सामात्रापरयामात्रयासाकं गुरुस्यात्। इतःयथासंभवंअंतिमस्यांकस्यपृष्टगांकंपृष्टगतराःशेषांकेअलुप्यमानांकाःमात्रास्तथायथावत्पूर्वरूपेणैवेतियावत्। स्थिताभवंति।अत्रोदाहरणं। चतुष्कलाप्रस्तारेतृतीयंरूपंकीदृशमितिप्रश्नेवृत्तस्यचतस्रोमात्रास्तिर्यक्स्थाप्याःयथा॥तत्रप्रथमद्वितीययोर्मात्रयोरुपरिकमादेकौद्वौचलेख्यौ।ततस्तृतीयमात्रोपरितत्पूर्वमात्राद्वयोपरिस्थयोर्द्वयोरंकयोरंकयोर्मेलनेनत्र्यंकोभवतिसलेख्यः। यथा॥ १२३ अत्रपृष्टांकस्त्र्यंकःतमंकंभंक्त्वेपंचांकेलोपयेत्॥एवंचपंचसूत्रयोगताभेदावशिष्टौ।तस्मिन्द्व्यंकेतत्पूर्वस्त्र्यंकोनलुप्यते। लोप्यस्त्र्यंकस्याधिकत्वात्। तत्पूर्वोद्वितीयमात्रास्थोद्व्यंकस्तुलुप्यतएवद्वयोरंकयोःसमत्वात्। अत्यांकस्थानेकिंकिमपिनावशिष्टमितिप्रथममात्रोपरिस्थएकांकःस्वरूपेणैवावस्थितः।एवंचद्वितीयमात्रोपरिस्थांकोत्यांकेलुप्तइतिद्वितीयतृतीयमात्रयोःस्थानेएकोगुरुर्लेख्यः॥यथा॥तथाचचतुष्कलाप्रस्तारस्यतृतीयोभेदोमध्यगुरुर्भवतीत्यवगंतव्यं॥एवंपंचकलादीनांद्वितीयादिभेदप्रश्नेपिद्रष्टव्यं॥७३॥७४॥ अथमात्रोद्दिष्टंद्वाभ्यामाह।मात्रोद्दिष्टमिति। मात्रोद्दिष्टंवदत्रेतिद्वितीयेनसंबंधः।इदंकतिथमितिपृष्टस्यवृत्तस्यवर्णान्विलिख्यतत्राद्ययोःप्रथमाद्वितीययोर्मात्रयोरूर्ध्वमेकंद्वौकमात्विलिखेत्। अन्यासांमात्राणांऊर्ध्वंतुस्वस्वस्यादिमंयदेकद्व्यंतंसैकंमेलनंलिखेत्।आस्कमात्रास्कगःगुरुःस्याच्चेत्तदातर्हितस्यगुरोर्मूर्ध्निउपरिभागेत्यन्यस्यायाःतद्गुरुगतायाःआदिकलायाःप्रथममात्रायाःसंबंधिनमंकंलिखेत्। तस्यगुरोरधोभागेतद्गतायाद्वितीयस्याःकलायाअंकंलिखेत्। चरमांकेगोर्ध्वांकान्गुरूपरिस्थांकान्विलोप्यन्यूनीकृत्यशेषांकेनमात्रोद्दिष्टंवदतु।अत्रोदाहरणं।चतुष्कलाप्रस्तारेमध्यगुरुभेदःकतिथइतिपृष्टेवृत्तवर्णान्विलिखेत्।यथा॥।ततःप्रथमाद्वितीययोर्मात्रयोरुपरिएकांकंद्व्यंकंचलिखेत्। तृतीयमात्रोपरितत्पूर्वयोरेकद्व्यंकयोर्मेलनेत्र्यंकोभवति। सलेख्येनैवप्राप्तःपरंतुद्वितीयत-

---

तीयमात्रयोःस्थानेगुरुरस्तीतिद्वितीयमात्रायाःद्व्यंकमुपरिलिखेत्। तृतीयमात्रायास्त्र्यंकंतुअधोलिखेत्।अधस्तद्गतेतरकलायाइत्यक्तत्वात्।ततश्चतुर्थमात्रोपरितत्पूर्वयोस्त्र्यंकद्व्यंकयोर्मेलनेपंचांकोभवतितंलिखेत्।यथा॥१२३ तत्रचरमेपंचांकेगुरोरूर्ध्वभागस्थंद्व्यंकंन्यूनीकृत्यावशिष्टस्त्र्यंकोभवति।एवंचचतुष्कलाप्रस्तारेमध्यगुरुभेदस्तृतीय॥ इतिफलति।एवंपंचकलादिनांभेदांतरेपिज्ञेयं॥७५॥७६॥ ॥अथमात्रामस्ताराणांलघुगुरुसंख्याज्ञापकंमेरुनवमिराह।यन्मात्रेति।बुधैर्यस्यमात्रावृत्तस्यगलक्रियागुरुलघुज्ञापिकाक्रियाइप्सिताद्दष्टातस्यवृत्तस्यकलाभ्यःसकाशात्एकयासंख्ययाऊनाअपिकावाअल्पःपंक्तयस्तिर्यक्प्रथातथाविलेखनीयः।आस्कपंक्तिषुकोष्ठयुगेनान्तिंयुक्तंपंक्तयोर्द्वयंविलेखनीयं।ततोबुधःतस्यपंक्तिद्वयस्याधःव्याधिभिःकोष्ठैराकलितंयुक्तं।पंक्त्योर्युगंयुगंनस्यःस्थापयित्वालिखेत्यर्थः।स्वस्यदक्षेदक्षिणभागेयानिअंतिमकोष्ठानितेषूर्ध्वाधरत्वेनऊर्ध्वाधरभावेनएकंएकंअंकंविलिख्यवामेवामभागेयानिआद्यानिप्रथमानिकोष्ठानितेषुप्रत्येकंएकांकयोर्बलग्नगान्मध्यगान्द्व्यादीनंकान्कमात्विलिख्यततोयस्यगृहस्यपूर्तिःअंकेनपूरणंईप्सितादृष्टातस्यगृहस्ययाआलिःपंक्तितस्याःगेहैःकोष्ठैःसहनसमानानिगेहानिकोष्ठानियस्याःसाऊर्ध्वपंक्तिरस्तिचेत्तर्हिपरिपूर्यमाणस्यगृहस्यशिरस्कंउपरिस्थंवामंवामभागस्थकोष्ठगतंतस्यशिरस्थवावामभागकोष्ठस्यऊर्ध्वेदक्षेदक्षिणभागेगतंचांकंविमिश्यएकीकृत्यात्रपूर्यमाणांककोष्ठेनिवेशयेत्लिखेदित्यर्थः।यदापूर्यमाणकोष्ठपंक्तिगृहैःसमानासंख्यायेषांतानिगृहाणियस्यांसाऊर्ध्वपंक्तिस्तदाआपूर्यमाणाद्गृहादुपरिस्थंतयैवतस्योपरिस्थांकस्यमूर्धगदक्षिणंउपरिविद्यमानदक्षिणभागस्थंचांकंसंमिश्यएकीकृत्यतत्रपूर्यमाणगृहेलिखतु।अधोऽंकन्यासस्यफलमाह।स्वदक्षादिति।स्वस्यदक्षात्।दक्षिणभागात्वामभागपर्यंतंसमास्कद्विचतुरादिषुपंक्तिषुआखिलगंविनासर्वगुरुभेदंविनाप्रतिवेश्मकोष्टेकोष्टेसर्वेलालघवोयस्मि

न्सर्वलघुःएकद्याद्योगुरवोयेषुतेषुएकद्यादिगुरवःसचतेचसर्वलैकद्यादिगुरवस्तान्भेदान्क्रमात्विद्यात्।विष
मासक्एकत्र्यादिषुपंक्तिषुनक्कान्आखिलगुरुभेदसुक्तान्सर्वलैकद्यादिगुरुभेदान्विद्यात्।स्वस्यवामात्।वामभागात्
दक्षिणभागपर्यंतंविषमासक्पंक्तिषुसर्वेगागुरवोयस्मिन्सर्वगःद्विमद्भृतयोद्यादयःसमाःद्विचतुराद्योलघवोयेषुतेद्वि-
भृतिलघवःसचतेसर्वगद्विमद्भृतिसमलघवस्तान्सर्वलःसर्वलघुभेदोंतिमोयेषांतान्भेदान्विद्यात्।अथमेरोर्बहिरंकन्या

गलक्रियासंख्ये॥यन्मानाद्यत्रगलक्रियेप्सितातत्कलाभ्यएकोनाः॥अधिवाऽन्यस्मिंयेन्विलेखनीयाबुधैरा
स्क॥७७॥पंक्योर्द्वयंकोष्ठयुगान्वितंततोधरूद्यादिकोष्ठाकलितंयुगंयुगं॥न्यस्यस्वदृक्संतिमकोष्ठकेषुतूर्ध्वा
धरत्वेनहिचैकमेकं॥७८॥वामाद्यकोष्ठेषुविलिख्यचांकान्प्रत्येकमेकांकवलग्नगान्क्रमात्॥द्याद्यास्ततो
यद्गृहपूर्तिरिष्टासितादृलिगहैरसमानगेहा॥७९॥चेदूर्ध्वपंक्तिःपरिपूर्यमाणशिरस्थवामंद्वदूर्ध्वदृक्संगं॥
अंकंविमिश्र्यानिवेशयेद्धःसमानसंख्याकगृहायतातदा॥८०॥आपूर्यमाणादुपरिस्थमंकंतथैवतन्मू
र्धगदक्षिणंच॥समिश्र्यतत्रालिखतुस्वदृक्साक्रमात्तुभेदान्प्रतिवेशमविद्यात्॥८१॥सर्वलैकद्यादिगुरू
न्समास्वखिलगंविना॥तद्युक्तान्विषमासक्स्ववामात्खिलल्लांतिमान्॥८२॥विषमासक्सर्वगद्विमद्भृति
समलघून्समासक्पंक्तिषुतु॥एकादिविषमलयुतान्निजवामेत्वालितोबहिर्मुखतः॥८३॥द्विकलादिम
स्तारज्ञानार्थंक्रमोत्तराधरत्वेन॥द्यादीन्लिखेत्स्वदृक्षेतुबहिःपंक्तिगृहस्थितांकैक्यं॥८४॥संख्याज्ञानार्थे
मतिपंक्तयथवोद्दिष्टवक्रमाद्यादीन्॥विलिखेद्विशेषकलामेरुस्त्वध्यातुपूर्ववज्ज्ञेयः॥८५॥ ॥

समकारमाह।निजवामेइति।निजवामेभागेआलितोपंक्तेर्बहिर्मुखतःमारंभेद्विकलादीनांमस्तारस्यज्ञानार्थेऊर्ध्वाधरत्वेन
द्यादीनंकान्लिखेत्।स्वदृक्षेतुपंक्तेर्बहिर्भागेसंख्यानांमस्तारसंख्यानांज्ञानार्थेमतिपंक्तिपंक्तीपंक्तिगानियानिगृहाणितत्र

स्थितायेंकास्तेषामैक्यंएकीकरणंलिखेत्।अथवासंख्याज्ञानार्थेमेरोर्बहिर्दक्षिणभागेष्टधकूवाउद्दिष्टवत्उद्दिष्टयथांकन्यासउक्त
स्तद्वत्क्रमात्द्यादीनंकान्विलिखेत्।उपसंहरति।इतीति।इतिउक्तप्रकारेणएषकलामेरुर्भवति।अभ्यानंनिरूपयति।अभ्येति।
अत्रकलामस्तारेअभ्यातुपूर्ववत्वर्णमस्तारवत्क्षेयः॥मेरोरुदाहरणंतुमूलएवलिखितं॥तत्रसप्तकलामस्तारेसर्वलघुभेदाः।
कतिएकगुरुभेदाःकतिद्विगुभेदाःकतीत्यादिप्रश्नेसप्तकलामस्तारस्यभेदाः।कतीतिप्रश्नेचसतिप्रश्नीयकलाद्दत्तावधितद्धिकावा
पंक्तयोलेख्याइत्युक्तत्वात्अत्रौपंक्तयोलिखिताः।तत्रप्रथमंपंक्तिद्वयंद्विकोष्ठकमस्ति।ततोधस्त्रिकोष्ठकंपंक्तिद्वयं।ततोधश्चतुःको
ष्ठकंपंक्तिद्वयं॥एवमुत्तरत्रपंक्तयोर्द्वयंद्वयंज्ञेयं।तत्रस्वदक्षिणभागंत्यकोष्ठेषुएकांकाऊर्ध्वाधरभावेनलिखिताः।स्ववामभागाद्य
कोष्ठेषुकएकःद्वौएकस्त्रयएकइत्यादयःएकांकमध्यगताःद्विआद्योंकालिखिताः।एवमंकन्यासेनप्रथमपंक्तिःद्वयकोष्ठानांपूर्ति
र्जातैव।अथकनायत्तीयपंक्तिस्त्रिमध्यगृहंपुरयितुमिष्टंतद्पेक्षयाऊर्ध्वंतद्पंक्तिर्द्विकोष्ठात्मकत्वात्समानगेहा।अतःपुरणाय
गृहौपरिगतवामभागस्थकोष्ठगतंद्व्यंकंतदुपरितनायांप्रथमपंक्तौदक्षिणभागस्थंएकांकंचमिश्रयित्वाज्ञातस्त्र्यंकःसपूरणा
यत्तृतीयपंक्तिमध्यगृहेलिखितः।ततःश्चतुर्थपंक्तिस्त्रिमध्यगृहंपूरयंतद्ऊर्ध्वोत्तृतीयापंक्तिःअनयासमानगेहास्तीतिपूरणीयगृहो
परिस्थंत्र्यंकंतदुपरितनायांद्वितीयपंक्तौदक्षिणभागस्थंएकांकंचमिश्रयित्वाज्ञातश्चतुरंकःसतस्मिन्पूरणीयेचतुर्थपं
क्तिस्थगृहमध्येलिखितः।एवंपंचमपंक्त्यादौपूरणीयगृहपूर्तिर्ज्ञेया।मेरोर्बहिर्दक्षिणभागेप्रतिपंक्तिपंक्तिस्थांकैक्यंलिखि
तं।यथाप्रथमपंक्तौएकांकद्वयंवर्ततेतयोर्मेलनेनजातोद्व्यंकःसलिखितः।द्वितीयपंक्तौद्वयेकयोरंकयोर्मेलनेनजातस्त्र्यंकः
सलिखितः।एवमुत्तरत्रज्ञेयं।वामभागेतुमेरोर्बहिःप्रतिपंक्तिद्वौत्रयश्चत्वारइत्यादयःक्रमाल्लिखिताः।एवमंकन्यासेफ
लितेयस्याःपङ्क्तेर्बहिर्वामभागेयोंकोल्लितसंख्याककलानांप्रस्ताराणांएकगुर्वादिभेदाज्ञेयाः।दक्षिणभागेपंक्तेर्बहिर्योंको

स्तितसंख्याकाप्रस्तारा भेदाज्ञेयाः। तथैदक्षिणभागाद्वामभागपर्यंतंक्रमात्सर्वलघ्वेकगुर्वादिभेदाज्ञेयाः। एवंचसप्तकला प्रस्तारेषुएकः सर्वलघुर्भेदः। एकगुरुश्चषट्। द्विगुरवोदश। त्रिगुरवश्चत्वारः। अस्याःपंक्तेःसमत्वात्सर्वगुरुभेदोत्रनास्ति॥ एतत्कलाप्रस्ताराणामेकविंशतिभेदाः। संतीतिज्ञेयं। तथाषट्कलाप्रस्तारेषु। एकःसर्वलघुभेदाः। षट्द्विगुरवोभेदाः षट्द्विगुरवोभेदाः। एकःसर्वगुरुभेदः। एतत्कलाप्रस्ताराणांत्रयोदशभेदाः। संतीतिज्ञेयं। एवंद्विकलादिप्रस्तारेपितथैवयामभागादक्षिणभागपर्यंतंक्रमात्विषमास्पंक्तिषुसर्वगुरुद्व्यादिसमांकमितलघुभेदाः। सर्वलघुभेदश्चज्ञेयाः। समास्पंक्तिषुक्रमात्। एकाद्विविषमांकमितलघुभेदाः। तथाचषट्कलाप्रस्तारेषुसर्वगुरुरेकोभेदः। द्विलघवःषट्। चतुर्लघवःपंचसर्वलघुरेकोभेदः। तथातत्रकलाप्रस्तारेषुएकलघवःश्चत्वारोभेदाः। त्रिलघवोदश। पंचलघवःषट्। सर्वलघुरेकः। एवंद्विकलाप्रस्ताराश्चापिज्ञेयं॥ अथवोद्दिष्टवदित्यादिनोक्तःसंख्याज्ञानप्रकारोयथा। प्रथममेकंद्वौचानुलिखेत्। ततोग्रेपूर्वपूर्वांकद्वयमेकीकृत्यालि

अथमात्रामर्कटी॥ ॥मात्रामर्कट्यामपिपंक्तिर्लिखवर्णमर्कटिवच्च॥ जातिमभेदलघुगुरुवर्णकला
आदिमंदिरेष्वासां॥९६॥एकादीन्प्रथमावलेर्गृहचयेलंकान्द्वितीयावलेर्मात्रोद्दिष्टवदालिखेत्तत
स्तृतीयावलेः॥स्वाद्यौस्वार्धंगवेश्मषष्टगृहगंचामिश्र्यतुर्यावलेस्तोर्ध्वौलौलिखितान्द्वितीय
गृहतःशून्यंमुखस्थेगृहे॥९७॥हित्वातत्तःपंचमपंक्तिवेश्मस्वस्वोर्ध्वांकद्वयमेलनंतः॥षष्ठालि
गेहेष्वपिचस्वमूर्ध्वांकद्वयैक्यंविलिखेद्विशारदः॥९९॥ ॥ ॥ ॥

खेत्॥१।२।३।५।९।१३।२१। इत्यादि। एवंचद्विकप्रस्तारस्यद्वौभेदौ। त्रिकलाप्रस्तारस्यत्रयः। चतुष्कलाप्रस्तारस्यपंच इत्यादिज्ञेयाः॥७७॥७९॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥ अथमात्राजातिभद्न्नापिकांमर्कटीत्रिभिराह्मात्रा

मर्कट्यामिति। हेसुभ्रुवंवर्णमर्कटीवत्मात्रामर्कट्यामपिपंक्तिर्लिखयथावर्णमर्कट्यांयथेष्टंसमकोष्ठकाषट्पंक्तयो लिखितास्तद्वन्मात्रापिलेखेत्यर्थः। जसांपंक्तीनामादिमंदिरेषुप्रथमकोष्ठेषुक्रमाज्ज्ञात्यादीनिषट्पदानिलिखेत्॥९६॥एकेति। ततःप्रथमावलेर्गृहचयेकोष्ठसमुदायेतुएकादीन्अंकान्लिखेत्। द्वितीयावलेर्गृहचयेमात्रोद्दिष्टवदंकान्लिखेत्। यथामात्रोद्दिष्टप्रथमंएकंद्वौचलिखित्वातत्तोग्रेपूर्वपूर्वांकद्वयमेलनंलिखितंतन्नतनापिलेखेदित्यर्थः। ततःस्तृतीयावलेर्गृहचयमध्ये प्रथमकोष्ठद्वयेएकंद्वौचलिखेत्। तृतीयादिगृहेषुतुस्वस्वपूरणीयगृहस्याद्यौपूर्वौअंकौस्वोर्धगवेश्मनःपूरणीयगृहोर्ध्वभागात्कोष्ठस्यषष्टगृहगंषष्टकोष्ठगतमंकंचामिश्र्यएकीकृत्यलिखेत्। तुर्यावलेःचतुर्थपंक्तेर्गृहचयेस्वस्याश्चतुर्थपंक्तेरूर्ध्वौलौतृतीयपंक्तौलिखितानंकान्अंतिममंकंहित्वात्सकाशाच्चतुर्थपंक्तेर्द्वितीयगृहतःसकाशात्लिखेत्। तस्याएवमुखस्थेप्रथमेगृहेशून्यंलिखेत्। पंचमपंक्तेर्वेश्मसकोष्ठेषुस्वस्यस्वस्यपूरणीयगृहस्ययदूर्ध्वगंउपरिभागस्थंअंकद्वयंतस्यमेलनमेकंलिखेत्। ततोविशारदःछंदःशास्त्रेनिपुणःषष्ठालेगृहेष्वपिचस्वस्यपूरणीयगृहस्ययत्मूर्ध्वगंऊर्ध्वभागस्थंअंकद्वयंतस्यैक्यंलिखेत्। अस्याउदाहरणंतुमूलएवलिखितं। तत्रपंचमकलाप्रस्ताराणांभेदाः। कतिलघवः कतिगुरवः कतीत्यादिप्रश्नेषट्कोष्ठकाःतदधिककोष्ठाभावाषट्पंक्तिर्लिखेदित्यत्रैकैकस्मिन्कोष्ठकाःषट्पंक्तयोलिखिताः। तत्रपंक्तीनां प्रथमकोष्ठेषुजातिभेदलघुगुरुवर्णकलापदानिलिखितानि। प्रथमपंक्तेर्गृहेषुएकद्व्यादयोंकालिखिताः। द्वितीयंक्तेर्गृहेषुप्रथमगृहद्वयेएकद्व्यंकौलिखितौ। ततस्तृतीयगृहेतत्पूर्वौकौएकद्व्यंकौतदुपरिगकोष्ठात्पूर्वंकोष्ठगोद्व्यंकश्चतेषांमेलनेनजातःपंचांकःसलिखितः। चतुर्थकोष्ठेतुतत्पूर्वांकौद्वितदुपरिगगृहात्पूर्वगृहस्थअंकःतेषांमेलनेनजातोदशांकःसलि

तः।एवंपंचमादिगृहेष्वंकलेखनंज्ञेयं।चतुर्थपंक्तेर्द्वितीयादिगृहेषुसोर्ध्वपंक्तिस्थाएकद्विपंचाद्यंकालिखिताः।तृतीय पंक्तिचरमांकएकसप्ततिरूपःसोधोभागेनलिखितः।पूरणीयकोष्ठाभावात्।तस्याएवप्रथमगृहेशून्यंलिखितं।पंचमपंक्तौ प्रथमगृहेचतुर्थीतृतीययोःपंक्त्योराद्यगृहयोरेकएवांकोवर्ततइतिकृत्वासएवलिखितः।ततोद्वितीयगृहेतदूर्ध्वयोरेकद्व्यंकयोर्मेल नेनजातस्त्र्यंकःसलिखितः।तृतीयगृहेतदूर्ध्वयोर्द्विपंचांकयोर्मेलनेनजातःसप्तांकःसलिखितः।एवमुत्तरत्रज्ञेयं।षष्ठपंक्तौप्रथम गृहेचतुर्थीतृतीयोःपंक्त्योराद्यगृहयोरेकएवांकोवर्ततइति।कृत्वासएवलिखितः।पंचमीपंक्त्योराद्यगृहयोरेकएवांकोवर्ततइति कृत्वासएवलिखितः।द्वितीयगृहेतुतदूर्ध्वयोरेकद्व्यंकयोर्मेलनेनजातश्चतुरंकःसलिखितः।एवंतृतीयगृहादावपिस्वोर्ध्वांक द्वयमेलनलेखनंज्ञेयं।एवमंकन्यासेफलितेपंचमकलाप्रस्तारार्णांअष्टौभेदाः।विंशतिर्लघवः।दशगुरवः।त्रिंशद्वर्णाःचत्वारिंशत्क लाइति।एवंककलाप्रस्तारादावपिभेदादिज्ञेयं॥८७॥८८॥मात्रावर्णेति।मात्रावर्णपताकेमात्रापताकाचादीयस्यवर्णयूथादेःयःप्र त्ययचयःमात्रावर्णगलक्रियादिप्रत्ययकसमुदायःसतुरत्नकर्णिप्रभृतिग्रंथेभ्यःसकाशात्ज्ञेयः।अत्रग्रंथेमयासविस्तृति

मात्रावर्णपताकादिर्योन्यःप्रत्ययचयःसेतुज्ञेयः॥रत्नचूडमणिप्रभृतेर्ग्रंथेभ्योनात्रविस्तृतिभियोक्तः॥८९॥अथ

कवेराश्रयकथनं॥ ॥श्रीमान्कौशिकगोत्रजभ्रमशाजित्वाभवान्याबराद्प्रालेयनगाद्भिसागरतटांतंचक वालंभुवः।तथ्येयोयवनाद्विपेषुहरितांराजन्यवंशाग्रणीरासीच्छत्रपतिःस्वयाचकचयस्वर्दुःशियाजिरूपाः॥९०॥

भियाविस्तारभयान्नोक्तः।एवंचाश्रयदुर्गतस्कगमंसंक्षेपतश्चोक्तमितिभावः॥८९॥ ॥इतिमस्तारादिषट्प्रत्ययः॥ अथकवि राश्रयभूतराजवंशंसप्तभिराह॥श्रीमानितिं।अत्रयत्पदानांसतुकोंकणेतितृतीयस्थतत्पदेनसंबंधः।योभवान्याबराद्प्रालेयेनगात्हिमाचलाद्आरभ्यभिसागराणांपूर्वपश्चिमदक्षिणसमुद्राणांतटाःतीराणिअंतोयस्यतन्भुवनश्चकवालंमंडलंजित्वा

यवनाद्विपेषुहरितांसिंहतांद्वेषेदधार।यश्चराजज्ञानांभूपालनरूपक्षत्रियकर्मकर्तृणांदेवेषुसमुदायेषुअग्रणीः श्रेष्ठःस्वया चकानांयेचयाःसमुदायाःस्तेषांस्वर्दुःकल्पवृक्षःशीवाजीनामानृपःछत्रपतिरासीत्॥९०॥यःस्वस्यति।यःषड्गोक्षपृथिवीमिते षण्णवत्यधिकपंचदशमितेस्वस्यउद्भवस्यजन्मनोयोराधशुक्लद्वितीयशुक्लःवैशाखशुक्लप्रतिपद्दिनंतस्मात्सकाशात्तुरं गबुधिसंख्येससप्तचत्वारिंशत्संख्येऽब्देवर्षेस्तिथौयःशालिवाहनशकतस्मिन्आनंदेसंवत्सरेशुक्लशुक्लमदनाहेआषाढशुक्ल नयोर्द्वयोंकाशीस्थितात्गागाभट्टगुरोर्नृपपदेसिंहासनेआप्तुवंराजाभिषेकंमाप्यस्वंशकंप्रावर्तयत्॥९१॥सचेति।स

यःस्वस्योद्भवराधशुक्लद्वितीयशुक्लःवैशाखशुक्लप्रतिपद्दिनंतस्मात्सकाशात्तुरंगांबुधिसंख्याकेस्थितशालिवाहनशकेषड्गोक्षपृथि वीमिते॥आनंदेपिचशुक्लशुक्लमदनाहेमाघ्यकाशीस्थितात्गागाभट्टतआप्तुवंनृपपदेप्रावर्तयत स्वंशकं॥९१॥सतुकोंकणगेरायरिनामनिदुर्गेवसत्स्तौतस्य॥संबाजिर्ज्येष्ठोन्योराजाराममाख्य आसतुःप्रबलौ॥९२॥संबाजेस्तनयोर्भूबलयशाःशाहुःसलक्ष्मानदीसीमानंपरिकल्प्यदक्षिणपयो ध्यंतेधगमंउले॥राजारामस्कृतंचकारनृपतिंकीवेरदिग्गानूत्स्वयंप्रालेयाद्यवधीन्शशासविषयान् सप्तर्षिदुर्गेवसन्॥९३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतुकोंकणदेशस्थरायरिनामनिदुर्गेवसत्।अन्यत्स्कगमं॥९२॥संबाजेरिति।संबाजेःशाहुःनामाननयोर्बभूव॥सशाहुःद क्षिणसमुद्रपर्यंतेधरामंउलेराजारामस्कृतंनृपतिंचकार॥स्वयंशाहुस्कृतसप्तर्षिदुर्गेवसन्॥प्रालेयाद्यवधीन्हिमाचलपर्यं तान्कीवेदिग्गान्उत्तरदिशास्थान्विषयान्देशान्शशास।सप्तर्षिदुर्गेसातारइतिभाषायां॥९३॥कोसौराजारामस्कृत्य पेक्षायामाह।राजारामेति।तयोर्मध्येकनिष्ठःसंबाजिःकरविरनामनिपतनेनगरेस्थितःसन्अवनितलंभूमंडलंपाति

स्मररसालदूस्मेहत्मनेनस्ममोगेभूतेलद्॥एतदुक्तंभवति।राजारामस्यद्वौस्फुतौदक्षिणदेशाधिपौतयोर्मध्येकनिष्ठस्फुकरवारे अवसदिति।तस्यात्मजइत्यन्वयि॥९४॥देवीभक्तेति।तस्यसंबाजेरात्मजःपुत्रःशिजिनामानृपआसीदिति।संबंधः।कथंभूतःगुरुपदांभोजयोर्द्वैरेकोभ्रमरःयस्यस्फुनगरेमूर्तिमतीलक्ष्मीःअनिशसदाआस्थितासःशौर्यादार्याभ्यांक्रमातीतरस्फुतौ॥ अर्जुनबलीयेनसःसंसारासक्तोपिपरेपुंसिशिवारूप्यआसक्तमनाअतएवनिदेहेनजकराजेनसदृशः॥९५॥संबाजाति।अ

राजारामस्फुतौशिवाजिरितिविख्यातोग्रजोन्योमहान्संबाजीत्यभिधानआसतुरितिद्वौसार्वभौमौत

र्योः।संबाजिःकरवीरनामविमहालक्ष्म्यालयेपतनेक्षेत्राणांमवरेस्थितोवनितलंपातिस्मतस्यात्मजः॥९४॥ देवीभक्तगणायणीर्गुरुपदांभोजद्वरेफोनिशंलक्ष्मीमूर्तिमतीस्थितास्फुनगरेयस्यद्विजातिप्रियः॥शौर्यादा र्यतिरस्फुतार्जुनबलिःसंसारसक्तःपरेपुंस्यासक्तमनाविदेहसदृशश्चासीछिवाजिर्नृपः॥९५॥संबाजिसं

ज्ञेप्रथमात्मजेस्यतुप्राप्तेद्युलोकंसहसाततोधिरे॥शाहाजिसंज्ञेधरणींप्रशासतिप्रथोयमोयंतुतदाश्रि

स्यशिवाजेःसंबाजिसंज्ञेप्रथमात्मजेजेष्टपुत्रेसहसाअकस्मात्स्फुलोकंस्वर्गंप्राप्तेसतिमृतेसतीत्यर्थः॥ततःतस्मात्अवरेक निष्ठेशहाजिसंज्ञेधरणींपृथ्विंशासतिसतितस्यशहाजेःकुलस्यवाआश्रितस्यकस्यसन्निर्दोषःअयंयंथोयमोयंथोयोग आसादितिशेषः॥९६॥इत्याश्रयवर्णन॥अथकविःस्वकुलंषड्भिराह।श्रीमान्नृसिंहेति।मद्वंशानांतस्यात्मजाइतिचतुर्थस्य तद्वंशेनसंबंधः।यःकाश्यांनगर्यांसंन्यासिनःसकाशात्लब्धायाःगणपतिमायाःगजाननमूर्तेःप्रसादात्हेतोःएतस्मिन्पूर्वो स्फुउर्वीपालान्वयेराजवंशेप्रवरात्श्रेष्ठात्शकस्फुतःशिवाजेःसकाशात्जाशिरायपदवींसमवाप॥९७॥यत्कोंकणेति।प्रथि तंप्रख्यातं।यत्तत्त्यानांसंगमेश्वरपुरवासिनांकर्तीतिकानांज्योतिर्विदांयोवंशःसएवसागरःसमुद्रस्तस्मात्वल्लालसंज्ञ

कोद्विजाधिपोग्रत्मणःश्रेष्ठःअजनिजातःजनेर्लुङः।दीपजनेतिचणप्रत्ययः।जनिवध्योरितिवृध्यिनिषेधः॥९९॥यद्वति। यस्यपुरदैवतंग्रामदैवतमपिजागरूकमातारख्यं।यःशांडिल्योन्वयजःशांडिल्यगोत्रःइभमुखाराध्यःराजाननोपास्य॥९९॥तस्ये ति।तस्यवल्लालस्यबहवआत्मजाःपुत्राबभूवुः।एषांपुत्राणांमध्येदशरथनामानृपमान्याआसीत्।तदीयस्फुतेषुमुख्यश्चिं

अथकवेःकुलवर्णनं॥ ॥श्रीमान्नृसिंहकुलदैवतएकदुर्वीपालान्वयप्रवरतःशकस्फुछिवाजेः॥याजो शिरायपदवींसमवापकाश्यांसन्यासिलब्धगणपप्रतीमात्मसात्॥९७॥त्यत्कोंकणेत्तिप्रथितंतुसंगमे श्वराख्यमत्यंतसमृध्यिमत्पुरं॥तत्रत्यकार्तीतिकवंशसागरात्वल्लालसंज्ञोजनियोद्विजाधिपाः॥९९॥ योदैवज्ञवरःपुरदैवतमपियस्यजागरूकमातारख्यं॥सवरागरोपनामाशांडिल्यान्वयजइभमुखाराध्यः॥ ॥९९॥तस्यात्मजास्फुबहवःप्रबभूवुरेषांमध्येस्फुधीर्दशरथोनृपमान्यआसीत्॥चिंतामणिःकिलतदी यस्फुतेषुमुख्यश्चिंतामणेरपचितिप्रवणोज्ञआसीत्॥४००॥वल्लालस्तस्यपुत्रोग्रजइतरस्फुतोवाजि संज्ञःस्तयोस्फुज्येष्ठोवल्लालनामानृपतिबहुमितोविद्वद्वालीषुमान्यः॥वल्लालार्चैकतानोनरहरिभ जकःकोलदैत्यापहंत्र्यालस्याभस्फुःस्फुकामवरमलयशास्तस्यपुत्रास्फुपंच॥१॥ ॥ ॥

दशरथपुत्रेषुमुख्यश्चिंतामणिनामाचिंतामणेगजाननस्यापचितौपूजायांप्रवणस्तत्परःज्ञोबुधश्चासीत्॥४००॥वल्लाल इति।तस्यचिंतामणेरग्रजोज्येष्ठःपुत्रोवल्लालःइतरस्फुतःकनिष्ठपुत्रोवाजिसंज्ञश्चास्तामितिशेषः।तयोर्मध्येज्येष्ठोवल्लो लनामानृपतिनाबहुयथातथामतःपूजितः।भूतेक्तांतेनसमासः।स्फुस्यचयर्तमानइतिवर्तमानार्थेक्तांतेनषष्ठीसमासनि षेधात्।हेरंबस्यगजाननस्ययाअर्चापतिमापूजावातदेकतानःतदेकनिष्ठःकोलदैत्यापहंत्र्याकोलासुरमथिन्याःकरवी

सा० मं० रवासिन्यासलक्ष्म्याःभक्तःअमलंनिर्दोषंयशोयस्यसोभवत्।तस्यचद्वात्रस्यपंचपुत्राभवन्॥१॥कीदृशाःकेचपुत्राइत्य
पेक्षयाआह।द्विदानिति।विद्वान्दातारामश्चोमान्योरामचंद्रः।अन्यस्तद्वरजोदक्षःकुशलोनारायणाख्यः।तद्वरजोज्योति
र्वित्तमवरःश्रेष्ठोजीवनामा।अन्यःकाणादन्यायशास्त्रंजानातीतिकाणादोराघवनामा।तथाएकःअन्यः।एकेमुख्यान्य
केवलाइत्यमरः॥सजिसंज्ञश्चेतिपंचपुत्राअभवन्नितिपूर्वेणसंबंधः॥२॥स्वकुलंनिरूप्यस्वस्वरूपंनिरूपयति।मस्तेषा
मिति।यच्छब्दस्योत्तरस्तेनसहाजिसंज्ञइत्यत्रतच्छब्देनसंबंधः।तेषांपंचानांमध्येयोवरःकनिष्ठःयश्चस्वज्येष्ठात्राघव

विद्वान्दातारामचंद्रस्याश्चोमान्योद्क्षोन्यस्तुनारायणाख्यः॥जीवोज्योतिर्धरोराघवोन्यःकाणादन्योरा
जिसंज्ञस्तथैकः॥२॥यस्तेषामवरोगजाननपदांभोजद्विरेफोमहालक्ष्मीध्यानपरोनृसिंहचरणासक्तःस
दाचारवान्॥स्वज्येष्ठात्प्रतिलब्धनाटकरसालंकारकाव्यादिकःश्रीसिद्धेश्वरसूनुरामतनुहृन्माताहिशा
श्लोमनः॥३॥सराजिसंज्ञःकिलशालिवाहशकेष्वब्धेराश्वधरामितेत्विषे॥शुक्लेतृतीयारव्यतिथौचकाव्य
वारेसमाप्तामकरोदिमांमुदा॥४॥नरसिंहःकुलदैवतमाराध्यइमाननोमहालक्ष्मीः॥करवीरस्थान्नि
जगज्जननीत्वप्यत्वनेनकाव्येन॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाम्नःप्रतिलब्धानिप्राप्तानिअधीतानितियावत्।नाटकरसालंकारकाव्यादीनियेनसः।आदिशब्देनज्योतिःशास्त्रादिग्रहःश्री
सिद्धेश्वरस्यमहाराजपरवींप्राप्तात्सूनोःपुत्रात्रामतः।रामनाम्नःसकाशात्साहित्यंयद्हिशास्त्रंव्याकरणशास्त्रंतेनोभतःसर्वेषु
श्रेष्ठाः॥३॥सराजिसंज्ञःअब्धवेदाश्वधरामितेसप्तचत्वारिंशत्यधिकसप्तदशशतमितेशालिवाहशकेइषेआश्विनमासेका
व्यवारेशुक्लवारेसुदाहर्षेणलीलयेतिभावः।इमांसाहित्यमंजूषांसमाप्तामकरोत्॥४॥यत्करोषियद्भासीत्यादिभगवदु

क्तेः।अतियत्नेननिजांयदिदेवतामुभयतश्चयतेजुषतेप्यथमित्यभियुक्तोक्तेश्चस्वकृतंग्रंथंकुलदेवतादिभ्योनिवेदयति॥
नरसिंहइति।कुलदैवतंनरसिंहः।आराध्योगजाननस्यकरवीरस्थास्वनिवासभूतपुराधिदेवतामहालक्ष्मीश्चतेनकाव्ये
नतंस्तुतु॥५॥ ॥७॥यःश्रीखंडकुलांबुधौसमभवद्देवस्यगौरीपतेःपादाब्जेभ्रमरायतेस्मजननीपित्रोस्त्वदासायत॥योवै
याकरणाख्यरत्नमनघेनिबद्धेपुंस्कोकिलायत्नयेत्युल्लस्यभ्जुषामधाच्चनृपतांप्राप्तंनृपान्मान्यतां॥१॥बाजीपंताभिधानस्यालब्ध
जन्मसुपूर्वजः॥व्याधात्साहित्यमंजूषादीपिकांकुंचिकाभिधां॥२॥इतिसाहित्यमंजूषाटीकायांकुंचिकाभिधायांमत्ययनिरूप
णंनामषष्ठोध्यायः॥६॥श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु॥ग्रंथसंख्या॥४६१७॥मूळ॥९१०॥टीका॥३७१७॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017